

MAKSİM QORKI

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

İKİ CİLDDƏ

I CİLD

**“AVRASIYA PRESS”
BAKI-2006**

*Bu kitab "M.Qorki. İnsanın doğulması" (Bakı, Gənclik, 1976) və
"M.Qorki. Hekayələr və bədii publisistika" (Bakı, Yazıçı, 1988)
nəşrləri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır.*

891.733-dc22

AZE

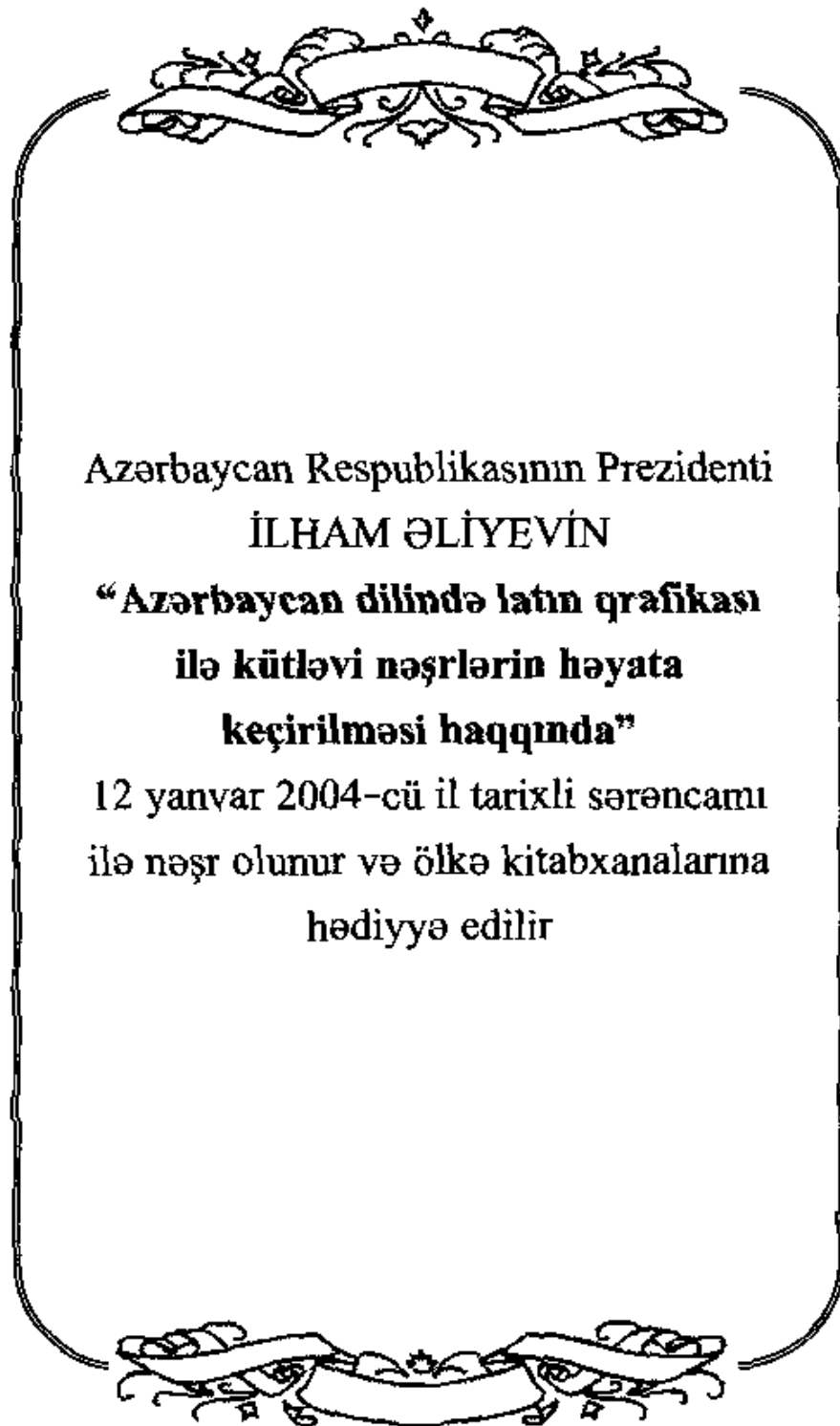
Maksim Qorki. Seçilmiş əsərləri. İki cildde. I cild. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 264 səh.

Bu kitaba Aleksey Maksimoviç Qorkinin (Maksim Qorkinin) bir sıra məşhur hekayələri daxil edilmişdir. Əsərlərində insan mənəviyyatını puç edən meşşanlıqın cəmiyyət üçün nə dərəcədə zərərli olduğunu böyük ustalıqla əks etdirən yazıçı bu hekayələrində də "mülkədar və kəndlinin... səfilin və tələbənin" və bir çox başqa sosial tiplərin maraqlı obrazını yaratmışdır.

ISBN10 9952-421-85-9

ISBN13 978-9952-421-85-9

© "AVRASIYA PRESS", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Rus ədəbiyyatının iftixarı, dünya ədəbiyyatını zینətləndirən misilsiz, ölməz əsərlər müəllifi, böyük insanpərvər, beynəlmiləlçi yazıçı, xalqlar dostluğunun carçısı A.M.Qorki 1868-ci ildə Nijni-Novqorodda dünyaya gəlmişdir.

Yeddi yaşına çatanda onu məktəbə verirlər. Burada beş il oxuyur. Pis oxuyurmuş, məktəb qaydalarından zəhləsi gedirmiş, yoldaşlarından xoşu gəlmirmiş, ona görə ki, həmişə tənhalığı xoşlayırmış.

Məktəbdə çiçək naxoşluğuna yoluxur. Beləliklə də təhsili başa çatır: bundan sonra daha oxumur.

Bu zaman anası çox tez inkişaf edən vərəmdən ölür. Babasının isə var-yoxu əlindən çıxır.

Bundan sonra Qorkinin həyat yolu çox qəribə bir istiqamət alır. Çox acınacaqlı, dözülməz şərait və mühitlə qarşılaşır, ağır zəhmətlərə və işgəncələrə dözməli olur.

Hələ uşaqkən Qorki gəmidə aşpaz şagirdi olur. Aşpaz, istefaya çıxmış qvardiya unter-zabiti Mixail Akimoviç Smurı əfsanəvi fiziki qüvvəyə malik, kobud, olduqca geniş məlumatlı bir adamdır. O, Alekseydə kitaba maraq oyadır.

Bu vaxta qədər kitablardan, hər cür yazıdan zəhləsi gedən Qorki çox möhkəm iradəli və zəhmli bir şəxsin təsiri altına düşür.

Müəllimi onu döyə-döyə və əzizləyə-əzizləyə kitabın çox böyük əhəmiyyəti olduğuna inandırır. Kitabı ona sevdilir.

Qorki bu barədə belə deyir:

“Mənə misilsiz dərəcədə xoş gələn ilk kitab “Bir soldatın Böyük Pyotru xilas etməsi haqqında rəvayət” oldu”.

Həyatının bu dövründə Qorkinin əhval-ruhiyyəsində böyük bir inqilab yaranır, ətraf mühitə münasibəti dəyişir...

Qorkinin sonrakı həyatı son dərəcə keşməkeşli və mürəkkəb olur.

1888-ci ildə Kazanda yaşadığı vaxt, ilk dəfə tələbələrle tanış olur. Şəxsi təhsil dərəcələrində iştirak edir.

1890-cı ildə ziyalılar arasında özünə mövqe tapa bilmədiyini hiss edən ədib, səyahətə yollanır. Nijnidən Tsaritsına gedir, Don vilayətindən, Ukraynadan keçib Bessarabiyaya çatır. Oradan Krımın cənub sahilini ilə Kubana, Qara dəniz sahillərinə gəlir.

1892-ci ilin oktyabrında Tiflisdə yaşayır. Burada “Kavkaz” qəzetində onun ilk hekayəsi - “Makar Çudra” çap edilir.

“Makar Çudra” hekayəsinin müvəffəqiyyətindən sonra ədəbi fəaliyyətini davam etdirmək fikri Qorkini tərk etmirdi. Lakin məsələ burasındadır ki, tək birçə müvəffəqiyyət işi həll etmirdi. O, ciddi bir ədəbiyyatçı ola biləcəyinə hələ inana bilmirdi. “Mən o zaman yazıçı ola biləcəyimi xəyalıma gətirmirdim. Mənim təsəvvürümdə yazıçı qarşısında həyatın bütün sirlərinin, bütün qəlblərin açıq olduğu sehrbaz idi...”

Ədəbiyyat haqqında belə romantik təsəvvür zirvəsindən düşünən Qorki öz yazılarına çox ciddi yanaşır və özünə qarşı şübhə hissəinə qalib gələ bilmirdi. Görünür, elə buna görə də Qorkinin dostu olan tələbə Vasilyev ondan icazəsiz “Yemelyan Pilyay” hekayəsini Moskvaya apararaq, o zaman böyük liberal qəzet sayılan “Russkiye vedomosti”nin redaksiyasına təqdim edir.

Hekayə qəbul olunur. 1893-cü il avqustun beşində çap edilir.

Görünür, bu əhvalat və bir də pulsuzluq Qorkini qətiyyətlə hərəkət etməyə vadar edir. O, Kazanda nəşr edilən, Volqa boyunda ən nüfuzlu qəzet sayılan və Korolenkonun əməkdaşlıq etdiyi “Voljski vestnik” qəzetinə bir neçə hekayə göndərir.

Hekayələr çap olunur. Qəzetin nəşri Reynqardt Qorkiyə tərif dolu məktub və xeyli pul, otuz manat göndərir.

Bu hekayələr arasında Qorkinin - qəzetin 1893-cü il 4 sentyabr tarixli nömrəsində çap olunmuş “Yalançı bülbül və ağacdələ” adlı məşhur nağılı da var idi.

1921-ci ildə Qorkinin vərəm xəstəliyi şiddətlənmişdi. Dekabr ayında o, xaricə yollanaraq, iki il yarım müddətində Almaniya və Çexoslovakiya sanatoriyalarında müalicə olundu. 1924-cü ilin baharında isə həkimlərin məsləhəti ilə İtaliyaya köçdü.

Bu, Qorkinin bədii ədəbiyyata qayıtması dövrü idi; bu dövr ərzində Qorki dörd yeni kitab yazmışdır: “1922-1924-cü illərin hekayələri”, “Xatirələr”, “Gündəlikdən qeydlər” və “Mənim universitetlərim”.

“Mənim universitetlərim” əsəri “Uşaqılıq” və “Özgə qapılarında” povestləri ilə başlanan avtobioqrafik trilogiyanın üçüncü hissəsi idi. Burada Qorki öz uşaqılıq dövrünə qayıdır.

1925-ci ildə Qorki yeni bir kitab - “Artamonovların işi” adlı əsər nəşr etdirdi. Bu kitab qısa bir müddətdə böyük tirajlarla altı dəfə nəşr edildi... Oxucular onun əsərlərini böyük həvəs və maraqla oxuyurdular. Qorki ən çox oxunan müəllif idi.

Qorki Rusiyanın və Qərbi Avropanın fəhlə sinfi kütlələrinə böyük təsir göstərmiş “Ana” romanında proletariatin sinfi mübarizə pafos və təcrübəsini göstərmişdir.

Yazıçının 90-cı illərin sonunda iki cilddə topladığı hekayələri rus ədəbiyyatı tarixində açılmış yeni bir səhifə, yeni ədəbiyyat idi. Həm də bunlar inqilabi yüksəliş amili olmuşdu. Onlar Qərbin kapitalist aləmində də müstəsna güclü təsir yaratmışdı. Qorkinin dünya ədəbiyyatında qazandığı şöhrətin misli-bərabəri yox idi. Bir neçə il ərzində o, bütün dünyada ən məşhur yazıçılardan biri oldu. “Ana” romanı isə ona ədəbiyyat aləmində görünməmiş dərəcədə böyük beynəlxalq fəhlə auditoriyası yaratdı.

Fəhlə sinfi, bütün zəhmətkeşlər, yazıçının minnətdar oxucuları, ziyalılar 1936-cı il iyunun 18-də Qorkinin vəfatı xəbərini dərin kədər və hüznə qarşıladılar.

Hüseyn Şarif

İZERGİL QARI

I

Mən bu hekayələri Bessarabiyada, Akkerman yaxınlığında, dəniz kənarında eşitmişəm.

Bir gün mənimlə işləyən moldavanlar, axşamçağı üzüm dərme-yi qurtarıb, dəstə ilə dəniz kənarına getdilər, mən isə İzergil qarı ilə üzüm tənəklərinin qalın kölgəlikləri altında uzanıb, dənizə gedənlərin qaranlıqda, tünd-yaşıl yarpaqlar arasında qərq olan kölgələrinə baxırdıq.

Qalın saçları çiyinlərinə tökülmüş, qara bıqlı, gödəkcə və enli şalvar geymiş qıpqırmızı kişilər, alagözlü şux qadınlar və qızlar oxuyaraq, gülərək gedirdilər. Qadınların ipək kimi qara saçları pərakəndə idi, isti və xəfif külək bu saçları oynadır, saçlara hörülmüş pulları cingildədir. Dalğa-dalğa əsən külək bəzən görünməz bir şeyin üstündən adlayırmış kimi, daha da qüvvətlənir və qadınların saçlarını başları üstündə əfsanəvi at yalı kimi yelləyirdi. Bu da qadınları qəribə və xəyali bir şəkllə salırdı. Onlar get-gedə bizdən uzaqlaşır, gecə və xəyalat isə onları daha da gözəlləşdirirdi.

Birisi kamança çalırdı... Bir qız məlahətli səslə oxuyurdu. Qəh-qəhələr eşidilirdi...

Hava, dənizin və bir az əvvəlki güclü yağışdan islanmış torpağın rütubətli qoxusu ilə dolu idi. Göydə qəribə görkəmli, əlvan bulud parçaları hələ də süzürdü. Bu buludlar bir tərəfdə tüstü qədər xəfif və mavi, o biri tərəfdə bozumtul və qaya parçası kimi görünən tünd-qəhvəyi rəngdə idi, bunların arasından ulduzların qızıl zərrələri ilə bəzənmiş, tünd-mavi göy parçaları nəzərləri oxşayırdı. Bütün bu səslər və ətirilər, buludlar və insanlar çox gözəl, lakin kədərli idi, bir əfsanə başlanğıcını xatırladırdı. Hər şey əcaib və ahəngdar idi. Lakin səs-səmir olmadığından, şanki artıq hər şey böyüməkdən qalıb, ölməkdə idi. Hay-küy isə, get-gedə zəifləşib itir və kədərli bir aha dönürdü.

İzergil qarı başı ilə onları göstərib:

– Sən nə üçün onlarla getmədin? – deyə soruşdu.

Zaman onun belini ikiqat bükmüşdü; keçmişdə qara olan gözləri, indi bulanıqdı, yaşarırdı. Onun quru səsi əcaib bir halda titrəyir və şıqqıldayırdı, sanki qarı sümükləri ilə danışırdı.

– İstəmirəm! – deyə cavab verdim.

– Ax!.. Siz ruslar anadan qoca doğulursunuz. Hamınız iblis kimi qaraqabaqsınız... Bizim qızlarımız səndən qorxurlar... Sən ki, cavan və qüvvətliyə...

Ay doğdu. Onun dairəsi böyük və qan kimi qıpqırmızı idi. O, sanki ömründə çoxlu insan əti yeyib, qan içdiyi üçün belə kök və səxavətli olan düzənliyinin təkindən baş qaldırırdı. Yarpaqların kölgələri tor kimi üstümüzə düşüb titrəyirdi. Sol tərəfimizdə, ayın mavi işığında parlayan buludların kölgələri düzənlik üzərindən axıb keçdi, onlar indi daha şəffaf və parlaq görünürdülər.

– Bax, odur, Larra gəlir!

Mən qarının titrək və əyri barmaqları ilə göstərdiyi tərəfə baxdım. Orada buludların kölgələrindən başqa bir şey yox idi. Kölgə parçaları çox idi, ən qara və kəsif bir kölgə isə o birilərdən daha alçaqda və sürətlə üzürdü; bu kölgə yerə daha yaxın olan və daha sürətlə üzən bir bulud parçasından düşürdü.

– Orada heç kim yoxdur, – dedim.

– Sən, mən qarından da korsan! Odur bax, qaraltı düzənlikdə də yüyürür!

Mən yenə baxıb, kölgədən başqa bir şey görmədim.

– O kölgədir! Sən nə üçün ona Larra deyirsən?

– Çünki o, Larradır. O, indi kölgəyə dönübdür. Zəmanə onu o günə salıbdır! Neçə min ildir ki, yaşayır, günəş onun bədənini, qanını, sümüklərini qurudub, külək onu toz kimi havaya sovurubdur. Lovğa adamı Allah bu hala salır!..

Bu əhvalatın düzənlikdə yaradılmış ən yaxşı nağıllardan biri olduğunu hiss edib:

– Söylə görək o necə olub! – dedim. Qarı əhvalatı mənə nağıl eləməyə başladı.

“Bu əhvalatdan neçə illər keçmişdir. Dənizin o tayında çox uzaqda, gün çıxanda böyük bir çaybasar var. O yerin hər bir yarpa-

ğı və otu, günəşin şiddətli istisindən qorunmaq üçün insanlara istədiyi qədər bol kölgə verir.

O yerin torpağı çox bərəkətlidir!

Orada qüdrətli bir tayfa yaşayırdı, onlar sürü otarır, öz qüvvət və mərdliklərini ovçuluğa sərf edirdilər. Hər ovdan sonra yeyib-içib, nəğmələr oxuyur və qızlarla əylənirdilər.

Bir gün ziyafət vaxtı bir qaraquş göydən enib, qızlardan birini – zərif, qarasaç bir qızı götürüb, havaya qalxdı. Kişilərin quşa atdığı oxların hamısı qayıdıb yerə düşdü. Sonra bir müddət qızı axtardılar, heç yerdə tapa bilmədilər. Axırda, dünyada hər şey yaddan çıxan kimi, qız da yaddan çıxdı”.

Qarı bir ah çəkib dayandı. Onun danışarkən cırıldayan səsi sinəsində toplanmış qədim xatirənin naləsini andırırdı. Dəniz də sanki öz kənarında vaxt olmuş qədim bir əfsanənin başlanğıcını təkrar edirdi.

“Lakin iyirmi ildən sonra qız özü yorğun və qocalmış bir halda gəldi. Özü ilə, iyirmi il əvvəlki gözəlliyində olan gözəl və qüvvətli bir oğlan gətirmişdi. İndiyədək harada olduğunu qızdan xəbər aldılar. Qız dedi ki, həmin qaraquş onu aparıb, dağlar arasında öz arvadı kimi saxlamış, bu oğlan da həmin qaraquşun oğludur, qaraquşun özü dünyadan getmişdir. Qocalıb zəifləməyə başladığı vaxt axırıncı dəfə yüksəklərə qalxıb, orada qanadlarını bükərək, ağır bir daş kimi iti qayaların üstünə düşüb öldü...”

Hamı təəccüblə qaraquşun oğluna baxır, özləri ilə onda bir fərq görmürdü; ancaq onun gözlərində quşlar padşahına məxsus bir məğrurluq və soyuqluq vardı. Ondən söz soruşanda, kefi istəsə cavab verərdi, istəməsə, susardı. Ağsaqqallarla öz tay-tuşları kimi danışardı. Ağsaqqallar onun bu hərəkətindən inciyib, ona ucu itilənməmiş, ləkəsiz ox adı qoydular və dedilər ki, bizə burada min sənə kimilər və sənədən daha böyüklər ehtiram edirlər. O, cürətlə qocaların gözlərinə baxıb dedi ki, onun kimisi yoxdur; hamı onlara ehtiram etsə də o, bunu etmək istəmir, Oho! Onda qocalar bərk acıqlanıb dedilər:

– Ona bizim aramızda yer yoxdur! Qoy hara gedir, getsin.

O gülüb kefi istədiyi yerə getdi, gözlərini onun üzünə zilləyib baxan gözəl bir qıza yaxınlaşdı və onu qucaqladı. Bu qız, onu töhmətləndirən ağsaqqallardan birinin qızı idi. Qız atasından qorxduğundan oğlanın gözəlliyinə baxmayıb, onu itələdi. O da qızı vurub

yıxdı və sinəsinin üstünə elə çıxdı ki, qızın ağzından qan göyə fişqırdı; qız dərindən bir ah çəkib, ilan kimi qıvrıldı və öldü.

Bunu görənlərin hamısı qorxuya düşdü; çünki onların gözləri qabağında qadın öldürmək ilk hadisə idi. Uzun müddət hamı sakit durub, açıq gözləri və qanlı ağzı ilə dinmədən qisas tələb edən qıza və hamının qarşısında qızın yanında, soyuq, lovğa başını dik tutub durmuş oğlana tamaşa edirdi. Oğlan, sanki cəza tələb edirdi. Xalq özünə gələndən sonra onu tutub, qollarını bağladılar və beləcə qoydular. Onlar bu fikirdə idilər ki, oğlanı bu saat öldürmək yüngül bir cəzadır. Belə öldürmək – nə oğlana bir həqarət, nə ağsaqqallara bir qənaət gətirə bilirdi”.

Gecə getdikcə qərribə və xəfif səslərlə dolur, böyüyür və möhkəmlənirdi. Düzenlikdə çöl siçanları həzin-həzin civildəşirdi. Üzüm tənəklərinin yarpaqları arasında cırcıramalar cırlıdayırdı; yarpaqlar sanki nəfəs dərib, bir-birilə söhbət edirdilər; əvvəl qan rəngində olan bədirlənmiş ay yerdən uzaqlaşdıqca ağarır və getdikcə düzənliyə bol-bol mavi zülmət saçır...

“Bəli, ağsaqqallar cinayətə layiq cəza təyin etmək üçün toplandılar... Oğlanın hər ayağını bir ata bağlayıb şaqqalamaq istədilər. Bu onlara yüngül göründü. Hər adamın ona bir ox vurmasını fikirləşdilər, bu da qəbul edilmədi. Odda yandırmaq təklif olundu, lakin belədə də tüstü onun çəkdiyi əzabı görməyə mane olardı. Çox təkliflər olundu, lakin bunların heç biri xoşa gəlmədi. Oğlanın anası dizi üstündə çöküb, nə ağlamaq üçün göz yaşı, nə oğlunun bağışlanması üçün söz tapırdı. Qocalar çox danışdılar. Axırda ən ağıllılardan biri xeyli fikirləşdikdən sonra dedi:

- Gəlin ondan gördüyü işin səbəbini soruşaq.
- Mənim qolumu açın; mən sizinlə qolu bağlı danışmayacağam!
- dedi və qolları açılandan sonra soruşdu:
 - Nə istəyirsiniz? – Oğlan bu sualı elə verdi ki, guya qarşısında duranlar onun qulları idi...

Ağıllı qoca dedi:

- Sən bizim sualımızı eşitdinmi?
- Nə üçün mən öz hərəkətlərim barəsində sizə izahat verməliyəm?
- Səni anlamaq üçün. Qulaq as, lovğa insan! Fərqi yoxdur, sən öləcəksən... Gördüyün işi bizə anlat! Biz sağ qalacağıq və bildiklərimizdən daha artıq bilməyin bizə faydası var...

– Yaxşı, söylərəm; amma, nə etdiyimi heç özüm də yaxşı anlamıram. Məni rədd etdiyi üçün onu öldürdüyümü zənn edirəm... Çünki o, mənə lazım idi.

– O ki, sənin deyildi! – dedilər.

– Məgər siz ancaq özünüzkülərdən istifadə eləyirsiniz? Mən baxıram, hər adamın ancaq dili, əli və ayağı var... Lakin heyvanlara, arvadlara, torpağa və bir çox başqa şeylərə hakimdir.

Ona dedilər ki, insan almaq istədiyi hər bir şeyin əvəzində özündən bir şey verir: öz aqlını, qüvvəsini, bəzən canını. O cavab verdi ki, özünü tamamilə mühafizə etmək istəyir.

Onunla çox danışdılar, nəhayət, onun sözlərindən anlaşıldı ki, o, dünyada özünü birinci adam hesab eləyir və özündən başqa heç bir şey görmür. Onun bu cür özünü təkliyə məhkum etməsi hamını dəhşətə saldı. Onun nə tayfası, nə anası, nə heyvanı, nə qadını var idi, o, bunların heç birini istəmirdi.

Camaat oğlanın nə cür adam olduğunu anladığıda, yenə ona tətbiq ediləcək cəza haqqında fikirləşməyə başladı. Bu dəfə çox danışmaq lazım gəlmədi, indiyədək dayanıb, mühakiməyə mane olmayan ağıllı ağsaqqal özü danışmağa başladı:

– Dayanın! Cəza var. Bu, çox dəhşətli cəzadır; siz min il fikirləşsə idiniz, belə bir cəza düşünə bilməzdiniz! Onun cəzası özündədir! Onu buraxın, qoyun azad qalsın. Onun cəzası budur!

Bu halda bir möcüzə göründü. Buludsuz göydən gurultu səsi gəldi. Bu, qocanın sözünü təsdiq edən qüvvə idi. Hamı baş əyib dağıldı. İndi Larra, yeni rədd edilmiş, qovulmuş adlanan bu cavan, onu atıb gedən camaatın dalınca baxıb gülürdü. Bu dəqiqədən o, atası kimi azad və tək qaldı. Onun atası insan deyildi, amma özü insan idi. İndi o, quş kimi azad yaşamağa başladı. O, bir tayfanın içinə gəlir, heyvandan, qızdan əlinə keçəni götürüb gedirdi. Ona ox atırdılar; amma gözə görünməyən ən ağır cəza örtüsü ilə sarınmış bədəninə ox batmırdı. O, zirək, yırtıcı, qüvvətli və sərt idi, adamlarla da üz-üzə gəlmirdi. Onu ancaq uzaqdan görürdülər. O, uzun müddət, on illərlə tək-tənha, adamlardan uzaq gəzdi. Amma bir gün o, adamlara yanaşdı. Adamlar onu əhatə etdikdə yerindən tərpənmədi, hətta özünü müdafiə etmək fikrinə belə düşmədi. Bu halda adamlardan birisi məsələni başa düşüb, uca səslə qışqırdı:

– Ona dəyməyin! O, ölmək istəyir!

Hamı dayandı; onlara bu qədər əziyyət və əzab verən adamı öldürməklə halını yüngüllətmək istəmədilər. Ona istehza edib, gül-məyə başladılar. Bu gülüşləri eşitdikcə onun bədəni titrəyirdi. O, tez-tez əlini döşünə sürtüb, sanki sinəsində bir şey axtarırdı. Birdən yerdən bir daş götürüb, adamlara hücum elədi. Adamlar daşın qabağından qaçıb, ona bir şey etmədilər. Nəhayət, o, əldən düşüb, çığırtı ilə yerə yıxıldı; hamı kənara çəkilib, tamaşa etməyə başladı. Cavan ayağa qalxdı və kiminsə onunla dava etdiyi vaxt itirdiyi bıçağı tapıb, öz sinəsinə vurdu. Bıçaq daşa toxunmuş kimi ortasından sındı. Larra uzanıb, başını yerə döyməyə başladı. Amma başının altındakı torpaq çəkilib, bir çuxur əmələ gətirdi. Adamlar sevinclə:

– O ölə bilmir! – dedilər.

Onu tək qoyub getdilər. Cavan uzanıb, gözlərini göyə dikdi, göydə qara nöqtələr halında qüdrətli qaraquşlar süzürdü. O uzanmışdı. Onun gözlərindəki hədsiz kədərlə dünyanın bütün məxluqatını zəhərləmək mümkün idi. O vaxtdan Larra azad və tənha qalıb, ölüm axtarır. Odur ki, hər tərəfi gəzir... O, indi kölgəyə dönüb, həmişə də belə qalacaqdır. O, adamların dilini və əməlini anlamır. Həmişə axtarır, gəzir, gəzir... O yaşamır, amma ölüm də ondan qaçır. Adamlar arasında onun yeri yoxdur. Bax, lovgalıqına görə insan belə cəzaya düçar olmuşdur!”

Qarı dərinə nəfəs alıb kiridi və başını aşağı salıb, bir neçə dəfə qərribə vəziyyətdə yırğalandı.

Mən ona baxdım. Mənə elə gəldi ki, qarını yuxu basır. Bilmi-rəm, nədənsə, birdən-birə mənim ona çox yazığım gəldi, hekayənin axırında onun səsi ucalıb, təhdid halını aldısa da, yenə onun danışığında bir qorxaqlıq və acizlik hiss olunurdu.

Sahildən oxumaq səsi gəldi, qərribə oxuyurdular. Qabaqca pəsdən oxunan nəğmə eşidildi, dalınca ikinci səs həmin nəğməni başdan başladı. Buna baxmayaraq, ilk oxumağa başlayan öz oxumağında davam elədi; sonra üçüncü, dördüncü və beşinci səslər də bu səslərə qarışdı. Birdən kişi xoru həmin nəğməni başdan başlayıb oxudu.

Hər bir qadının səsi ayrıca çıxırdı, bu səslər müxtəlif rənghürlü xırda çaylar kimi yüksək bir yerdən şələlə tək yuvarlanır, cingildəyir, yuxarı qalxan kişi səslərinin qalın dalğalarına qarışaraq qərq olduqdan sonra, yenidən ayrılıb ucalır və bir-birinin ardınca aydın bir şəkildə yüksəklərə qalxırdı.

Bu səslərdən dalğaların gurultusu eşidilmirdi...

II

İzergil başını qaldırıb güldü, dişsiz ağzını açıb soruşdu:

– Başqa yerdə də belə nəğmələr eşitmisənmi?

– Eşitməmişəm, heç vaxt eşitməmişəm... – deyə cavab verdim.

– Eşitməzsən də. Heç vaxt eşitməzsən. Biz oxumağı sevirik.

Ancaq gözəllər yaxşı oxuya bilərlər, yaşamağı sevən gözəllər. Biz yaşamağı sevirik. Bax, o oxuyanlar bu gün axşamadək işləməkdən yorulmayıblarmı? Gün çıxandan gün batnadək işləyib, ay doğan kimi oxumağa başlayırlar. Yaşamağı bacarmayanlar indi çoxdan yatıblar. Yaşamağı əziz tutub, onun qədrini bilənlər isə oxuyurlar.

– Bəs cansağlığı necə?.. – deyə soruşdum.

– Cansağlığı bizim ömrümüze kifayət edər. Cansağlığı! Sənin pulun olsa xərcleməzsənmi? Cansağlığı da qızıldır. Bilirsənmi, mən cavan vaxtında nə eləyirdim? Gün çıxandan gün batnadək yerim-dən durmayıb, xalı toxuyurdum. Gün şüası kimi cəld olduğum halda, daş kimi hərəkətsiz oturmağa məcbur idim. Ağrıdan sümüklərim şıq-qıldayanadək otururdum. Axşam olan kimi sevgilimin yanına qaçıb, onunla öpüşürdüm. Beləliklə, məhəbbət davam etdikcə, üç ay bu qədər yolu gedib-gəldim. Hər gecə onun yanında olurdum, amma yenə bu yaşa çatmağa qanım kifayət elədi! Nə qədər sevmişəm! Nə qədər öpüş verib, öpüş almışam!

Mən qadının üzünə baxdım. Onun qara gözləri yenə də bulanıq idi, bu xatirələr onları əsla canlandırmırdı. Ay onun qara, qırışmış üzünü işıqlandırmışdı; onun quru, çatlamış dodaqları, şiş, ağ tüklü çənəsi və bürüşmüş, bayquş dimdiyitək əyilmiş burnu aydın görünürdü. Yanaq əvəzinə üzündə iki qara çökək var idi, başındakı qırmızı cındır yaylığın altından çıxmış bir dəstə boz saç, o çökəklərin birinin üstünü örtmüşdü. Üzünün, boynunun, qollarının dərisi qırışmış idi. İzergil qarı hər hərəkət etdikcə adama elə gəlirdi ki, indicə onun dərisi çatlayıb, parça-parça olacaq, töküləcək və solğun, qara gözlü quru bir skelet qalacaqdır.

Qarı xırıltılı səsi ilə yenə nağıl etməyə başladı:

“Mən anamla bir yerdə Falçi yaxınlığında, lap Bırlad çayının kənarında yaşayırdım; oğlan qayıqda bizim kəndə gələndə on beş yaşım var idi. O, uzun boylu, çevik, qara bıqlı, üzgülər, qəşəng bir oğlan idi. Qayıqda oturaraq, üzünü bizim pəncərəyə tərəf tutub, uca

səslə qışqırdı, “Ey, şərəbimiz varmı?.. Yemək də istəyirəm”. Pəncərəmi açıb, yasəmən budaqları arasından baxdım. Ayın işığında çayın suyu mavi bir rəng almışdı. O, əynində ağ köynək, belində yanından ucları sallanmış enli qurşaq, bir ayağı qayıqda, o birisi kənarında dayanmışdı, o yan–bu yana yurğalanaraq, nə isə oxuyurdu. Məni gördükdə: “Burada nə gözəl qız yaşayırmış!.. Mən heç bunu bilmirdim”, – dedi. Elə bil məndən başqa bütün gözəlləri tanıyırdı. Mən ona şərəb və bir parça bişmiş donuz ətini verdim... Dörd gündən sonra isə, özümü tamamilə ona təslim etdim. Hər gecə onunla qayıqda gəzərdik. Gəlib yavaşca, çöl siçanı kimi fit verərdi, mən də balıq kimi özümü pəncərədən onun yanına, çay kənarına atardım, yola düşərdik. O, Prut balıqçılarından idi. Anam əhvalatı bilib, məni döydükdə, o, məni özü ilə bərabər Dobruca və oradan Dunay sahilinə getməmi təkid edirdi. Ancaq mən onu daha sevmirdim; çünki oxuyub öpüşməkdən başqa bir şey bilmirdi. Axırda ürəyim sıxılmağa başladı. O vaxt bizim yerlərdə qutsul qaçaqları olardı, hər birinin də burada bir gözaltısı var idi. Onların kefi kök idi. Görürdün, qızlardan bəzisi oturub, öz Karpat igidinin intizarını çəkir və: “Görəsən hansı dustaqxanadadır, hansı vuruşmada öldürdülər”, – deyər fikirləşirdi. Bir də baxırdın ki, təkbaşına, ya bir–iki yoldaşla bərabər göydəndüşmə kimi hazır oldu; sevgilisinə qiymətli hədiyyələr gətirdi. Niyə də gətirməsin; bahasına ki, pul vermirdi! Orada istirahətlə məşğul olub, yoldaşlarının qabağında öz sevgilisi ilə iftixar eləyirdi. Bu da, söz yox, qıza xoş gəlirdi. Mən qutsulla aşna olan bir rəfiqəmdən xahiş elədim ki, onu mənə göstərsin. Onun adı... Nə idi?.. Yadımdan çıxıb... Yadımda şey qalmır. Neçə illər bundan qabaq olan işdir, əlbəttə, yaddan çıxacaq! O məni oğlanla tanış elədi. Yaxşı oğlan idi. Saçı, bıqları sapsarı idi. Dəliqanlı bir oğlan idi. O, bəzən kədərli, bəzən nəvazişli, bəzən də vəhşi kimi bağrıb dalaşan bir gənc idi. Bir dəfə mənə bir sillə vurdu. Mən pişik kimi onun döşünə atılıb, dişlərimi sifətinə ilişdirdim... O vaxtdan sifətində çökək qalmışdı, mənim o çökəyi öpməyimdən xoşlanırdı...”

– Bəs balıqçı necə oldu? – deyər soruşdum.

– Balıqçıyı? O da... burada... qaçaqlara qoşuldu. Qabaqca məni yola gətirməyə çalışdı. Suya atmaqla qorxutdu. Sonra onlarla birləşib, özünə bir başqasını tapdı. Balıqçıyı da, qaçağı da bir yerdə boğazdan asdılar. Mən onların tamaşasına getdim, Dobruca asdılar.

Balıqçının rəngi qaçmışdı, özü də ağlayırdı. Qutsul çubuq çəkirdi. Əlləri ciblərində, çubuq damağında, bığının bir tərəfi çiyinə, o biri tərəfi döşünə sallanırdı. Məni görüb, çubuğu ağızından çıxartdı və dedi: “Əlvida!” Mən bir il onu xəyalımdan çıxarda bilmədim. Eh!.. Onlar, Karpatdakı evlərinə gedərkən yolda bu bəlaya düşər oldular. Yolda bir ruminlının evinə qonaq gedirlər və orada da tutulurlar. Yalnız ikisini tutmuşdular, bir neçəsini öldürmüşdülər, qalanları isə qaçmışdı. Ruminlının da haqqını qaydası ilə verdilər: evini, dəyirmanını, taxılını yandırıb, lüt qoydular. Axırda dilənçi oldu”.

– Bunu sənmi elədin? – deyə qarasına soruşdum.

– Qutsulların dostları çox idi, bir mən deyildim... Ən yaxın adamları onlar üçün yas saxladılar...

Dəniz kənarından gələn oxumaq səsi kəsildi. Bu dəfə ancaq dənizin dalğaları qarının səsinə səs verdi. Bu gur və kədərli səs, gözəl bir səs idi. Dəniz kənarından danışq və gülüş səsləri güclə eşidilirdi. Gecə adamı xumarlandırmaqda, ayın mavi işığı da get-gedə artmaqda idi. Əmək həyatının və onun görünməz əhalisinin hənirtisini dalğaların şırıltısı örtürdü... çünki külək güclənirdi.

“Bir dəfə də bir türkü sevdim. Üsküdüdəki hərəmxanasında yaşadım; bir həftə yaşadım, pis keçmədi. Axırda darıxdım; çünki qadınlardan başqa heç kəsi görmürdüm. Səkkiz arvadı var idi. Axşamcan işləri yeyib-ichmək və boş söhbətlər etmək idi. Gah söyüşürdülər, gah da toyuq kimi qaqqıldaşırdılar. Türk çox zəngin idi. Özü də cavan deyildi. Saç-saqqalına dən düşmüşdü. Rəftarı ağayana, danışığı amirane idi. Qara və iti gözləri vardı. Baxışı ox kimi adamın ürəyinə batırdı. Həmişə də namaz qılırdı. Mən onu Bükrəştə gördüm. Bazarda şah kimi dolanıb məğrur-məğrur ətrafa nəzər salırdı. Mən onun üzünə baxıb gülümsədim. Elə o gecəsi məni küçədə tutub, onun yanına apardılar. Onun peşəsi səndəl və palma ağacları satmaq idi. Bükrəştə də ticarət üçün gəlmişdi. “Mənimlə gedirsənmi?” – dedi. “Gedirəm”, – dedim. – “Çox yaxşı!” Onunla getdim. Türk çox varlı idi. On altı yaşında qaraşm, gözəl, qəşəng bir oğlu var idi. O oğlana qoşulub, Bolqarıstana, Lom-Palankaya qaçdım. Orada ərininmi, ya adaxlısınınmi üstündə, yadımdan çıxıb bir bolqar qadını bıçaqla məni sinəmdən yaraladı.

Neçə müddət qadın monastırında xəstə yatdım. Bir polyak qızı mənə qulluq edirdi... Artser-Palank yanındakı başqa monastırdan

bir gənc rahib tez-tez o qızın yanına gəlirdi; onun qardaşı idi. Hər gələndə mənim qabağında soxulcan kimi qıvrılıb açılırdı. Elə ki sağaldım, həmin oğlanla onun vətəni olan Polşaya getdim”.

– Dayan, bəs cavan türk necə oldu?

“Uşaqmı? Uşaq öldü. Bilmirəm evlərindən ayrı düşməkdənmi, ya məhəbbətdənmi, kök bağlamamış cavan ağac günün hərarətindən quruyan kimi qurumağa başladı. Yadımdadır, rəngi ağarmış, buz parçası tək bozarmışdı. Sinəsində isə məhəbbət odu yanmaqda idi. Əyilib onu öpməyim üçün yalvarırdı... Mən onu çox istəyirdim, yadımdadır, çox öpürdüm. Axırda halı çox xarab oldu; tərpenməyə haləti qalmadı; yatır və sədəqə istəyən dilənçi kimi yalvarırdı ki, onun yanına uzanıb, canını qızışdırım. Mən də uzanırdım, o saat gözləri canlanıb, bədəni od kimi yanmağa başlayırdı. Bir dəfə oyanarkən bədəninin soyuduğunu... öldüyünü gördüm. Onun başı üstündə ağladım. Kim bilir? Bəlkə onu mən öldürmüşdüm. Axı o vaxtlar mən yaşda ondan ikiqat böyük idim, mən qüvvətli, tərəvətli idim... O nə idi? Uşaq!..”

Qarı dərindən bir ah çəkdi. Mən onun üç dəfə xaç çəkib, qurumuş dodaqlarının altında dua pıçıldadığını ilk dəfə gördüm.

Onu söz üstə gətirmək üçün:

– Bəli, sən Polşaya getdin... – dedim.

“Hə, o polyak balası ilə... O, həm məzəli, həm rəzil bir adam idi. Ona arvad lazım olanda, pişik kimi yalmanırdı, dilindən isti bal axırdı, lazım olmayanda məni qamçı kimi sərt sözlərlə söyürdü. Bir dəfə çay kənarında gezirdik. O mənə lovğa-lovğa ağır bir söz dedi. Oh! Oh! Hirsim başıma vurdu! Qır qazanı kimi qaynadım. Onu bir çağa kimi yerdən götürdüm (o, balaca və yüngül idi), qabırğalarını elə sıxdım ki, gömgöy oldu. Sonra qaldırıb, çaya atdım. Qışqırtısı gül-məli idi. Mən yuxarıdan tamaşa eləyirdim, o da suyun içində çapalayırdı, sonra qaçaraq, oradan uzaqlaşdı. Ondan sonra daha onu görmədim. Bu bərədə mən xoşbəxtəm: sevib ayrıldığım adamların heç birisi ilə ikinci dəfə üz-üzə gəlməmişəm. Bu heç yaxşı görüş deyil, sanki ölüyə rast gəlirsən”.

Qarı ah çəkərək kiridi. Onun xatiratının diriltiyi adamlar bir-bir gəlib, gözlərimin önündə cilvələnməyə başladı. Odur, sarı saçlı, uzun bıqlı, damağında çubuq, mərdanə, qorxusuz ölümə gedən cavan qutsul. Onun yəqin ki, hamıya diqqətlə baxan göy gözləri

var. Prutdan gəlmiş qara bıqlı balıqçı onunla yanaşı gedir; o, ölmək istəməyib ağlayır, ölüm qorxusundan saralmışdır, gözləri süzülür, göz yaşından islanmış bıqları əyilmiş və dodaqlarının ətrafına sallanmışdır. Odur, yaşlı, vüqarlı türk. O, bəlkə də müstəbid və mövhumatçıdır; oğlu da – öpüşdən zəhərlənmiş şərqi zərif çiçəyi də yanındadır. Budur, məğrur, zalım, şirindilli və soyuqqanlı polyak. Bunların hamısı boz kölgə kimi gəlib keçirdi; onların öpdükləri qurumuş, qansız, qəlbi arzusuz, gözləri fərəhsiz qadın isə mənim qarşımda əyləşib... bu özü də bir kölgə misalındadır.

O, söhbətinə davam edirdi:

“Polşada yaşamaq mənim üçün çətin idi. Oranın əhalisi soyuqqanlı və yalançıdır. Mən onların ilan səsinə oxşayan dilini anlamırdım; hamısı fısıldaşdı, nə fısıldaşdı? Yalançı olduqlarına görə Allah onlara belə bir ilan dili vermişdir. Hara gedəcəyimi bilmirdim. Gördüm ki, onlar siz ruslara qarşı qiyam etməyə hazırlaşırlar. Nəhayət, Boxniya şəhərinə çatdım. Orada bir yəhudi məni satın aldı; məni özü üçün yox, satmaq, pul qazanmaq üçün aldı. Mən razı oldum. İnsan yaşamaq üçün bir iş bacarmalıdır. Mən heç bir iş bacarmadığımdan özümü satırdım. O vaxt mən fikir edirdim ki, yenə vətənim Birlada qayıtmaq üçün bir qədər pul yığsam, köhnə zəncirləri, nə qədər möhkəm olsa da, qıraram. Mən orada yaşayırdım. Yanıma dövlətli panlar gəlir, mənim mənzilimdə ziyafətlər düzəldirdilər. Bu da onlara çox baha otururdu. Mənim üstümdə savaşıq, yolumda var-yoxlarından keçirdilər. Birisi məni ələ gətirmək üçün uzun müddət çalışdı. Bir dəfə də gəldiyini və dalınca da nökrənin bir dolu torba gətirdiyini gördüm. Torbanı başımın üstündə boşaldanda, qızıl pullar başıma dəyib, yerə töküldü. Qızılların cingiltisi mənə çox xoş gəlirdi. Amma mən onu qovdum. Onun sifəti çox qaba idi; qarnı o qədər böyük idi ki, yastığa bənzəyirdi. Deyirdi: “Səni qızıla tutmaq üçün mülkümü, evimi, atlarımı satmışam”. Buna baxmayaraq, mən onu qovdum. Mən o zaman üzü çapıq cavan bir polyakı sevirdim. Yunanlar uğrunda müharibə elədiyi zaman türklər onun sifətini qılıncla çalın-çarpaz doğramışdılar. Belə də adam olarmı? Yunanlar hara, o hara? O ki, polyak idi. Bununla belə, gedib onların düşmənləri ilə dava eləyirdi. Türklər onun sifətini doğrayıb, sol əlində iki barmağını kəsib, gözünün birini tökmüşdülər. O hara, yunanlar hara? O ki, polyak idi! Bilirsənmi? O, igidlik göstərməyi sevirdi. Adam igidlik

göstərmək istəsə, buna həmişə imkan və yer tapa bilər. İgidlik göstərməyə həyatda həmişə imkan var. Hünər göstərə bilməyənlər ya tənbel, ya qorxaqdırlar, ya da həyatın nə olduğunu anlamırlar. Çünki adamlar həyatın nə olduğunu bilsə idilər, hər biri orada bir iz qoyub gedərdi və həyat onları udub, məhv eləməzdi. Eh, o çapıq oğlan yaxşı adam idi! İş görmək üçün dünyanın o biri başına getməyə hazır idi. Deyəsən, onu sizinkilər iğtişaş vaxtı öldürdülər. Siz nə üçün macarları qırmağa gedirdiniz? Dayan, sus!..”

Mənə susmağı əmr edən qarı birdən özü də kiridi və fikrə getdi.

“Mən bir macar da tanıyırdım. Bir dəfə qışda yanımdan getdi. Baharda qar əriyəndən sonra, onu çöldə başından güllə ilə vurulmuş tapdılar. Bəli, məhəbbət, adamları taundan az qırmır; hesablayan olsa, az çıxmaz... Nədən danışırdım? Polşadan... Bəli, mən axırncı oyunumu orada oynadım. Bir nəfər mülkədar oğluna rast gəldim. Gözəl bir oğlan idi! Şeytan kimi! Mən artıq qocalmışdım, yaşım iki iyirmiye çatmışdı. O da məğrur idi, həm də biz qadınlarmın əlində nazlanmış bir oğlan idi. O, mənə çox baha oturdu... Bəli, o, mənə birdən-birə malik olmaq istədi. Mən özümü saxladım. Mən heç kəsə qul olmamışdım. Yəhudiyyə çox pul qazandırdıqdan sonra, onunla əlaqəni kəsmişdim. Krakovda yaşayırdım. O zaman mənim qızılım, atlarım, nökrərim var idi. O məğrur iblis mənim yanıma gəlib-gedirdi, istəyirdi ki, mən özümü ona təslim edim. Biz şiddətli surətdə çəkişmədə idik. Hətta mən bu səbəbdən xarab olmağa başladım. Neçə müddət keçdikdən sonra, yenə inadımı yeritdim. Oğlanı dizlərin üstündə çökdürüb, yalvarmağa məcbur etdim. Amma məni ələ gətirən kimi atıb getdi. Onda anladım ki, qocalmışam. Ah, bu çox acı bir hal idi. Mən o şeytani sevirdim, amma o mənə, rast gələndə baxıb gülürdü. Nə qədər namərd idi! Başqaları ilə haqqında söhbət eləyəndə də məni ələ saldığımı bilirdim. Ürəyim yanırdı, doğrudur! Lakin yaxında yaşadığından mən yenə ondan həzz alırdım, siz ruslarla vuruşmağa gedəndən sonra mən davam gətirə bilmədim. Nə qədər çalışdımsa, ürəyimlə bacara bilməyib, dalınca getdim. O, Varşava yanındakı meşədə idi.

Ora çatdıqda sizinkilərin onlara qalib gəldiklərini eşitdim. Onu əsir tutub, yaxındakı kəndə aparmışdılar.

“Deməli, bir də onu görə bilməyəcəyəm”, – deyə düşündüm. Amma görmək istəyirdim. Görmək üçün yollar axtarırdım. Dilənçi

cildinə girib, üzümü sarıdım və axsaya-axsaya əsirlər olan kəndə getdim. Hər yer kazak və soldatla dolu idi. Bu səfər mənə çox ağır oturdu. Polyakların oturduqları yeri tapdım, yaxınlaşmaq isə mümkün deyildi. Amma getmək lazım idi. Gecə onlara tərəf süründüm. Bostanın içi ilə, ləklərin arası ilə süründüm. Yolumun üstündə soldat dayandığını gördüm; polyakların ucadan danışdıqlarını və oxuduqlarını eşidirdim. Allah haqqında... bir mahnı oxuyurdular. Mənim Arkadəkimi də oxuyurdu. Ürəyim qanla doldu. Fikir elədim: bir vaxt var idi ki, bu oxuyanlar hamısı mənim dalımca sürünürdü, indi isə, mən bu sifətdə, onun dalımca yerlə ilan kimi sürünürəm, çox ehtimal ki, bu sürünməyimin axırı ölümdür. Soldat şıqqıltımı eşidib, qabağa əyildi. Mən əlacsız qalıb, ayağa qalxdım və ona tərəf yeridim. Əlimdə bir bıçaq da yox idi. Dilimdən və əlimdən başqa, heç bir şeyə gümanım gəlmirdi. Heyif ki, bıçaq götürməmişdim. Soldat yavaşca: “Dayan!” – dedim. O isə, qulaq asmayıb, süngüsünü boğazıma dayadı. Mən yenə yavaşca: “Öldürmə məni, insafın varsa, sözümü dinlə. Mənim sənə verməyə bir şeyim yoxdur, ancaq səndən xahiş edirəm...” – dedim. Soldat tüfəngi aşağı salıb yavaşca: “Arvad, nə istəyirsən? Rədd ol buradan!” – dedi. Mən ona dedim: Burada mənim oğlum dustaqdır. Anlayırsanmı, soldat, oğlum! Sən də bir ananın oğlusan, deyilmi? İndi mənə bax, mənim də sən kimi bir oğlum oradadır. Qoy bir doyunca onun üzünə tamaşa eləyim; bəlkə onu öldürdülər; bəlkə sabah səni də öldürdülər. Sənin də anan ağlayacaq. Fikirləş, gör anadan uzaq yerdə, ananın üzünə baxmadan can vermək necə ağırdır. Mənim oğlum da mənim ayrılığımıza davam gətirə bilməz. Özünə də, ona da, mən anaya da rəhmin gəlsin!..

Oh, mən ona çox yalvardım. Yağış yağıb, ikimizi də isladır. Külək vıyılı ilə məni gah belimdən, gah sinəmdən itələyirdi. Mən daş kimi dayanan soldatın qabağında titrəyirdim. Soldat “yox”dan başqa bir söz demirdi. Onun soyuq sözlərini eşidikcə ürəyim od kimi yanır və Arkadəkimi görməyə həvəsim artırdı. Mən bir yandan danışır, bir yandan da soldata diqqətlə baxırdım: balaca, artıq bir adam idi, özü də öskürürdü. Soldatın qabağında çökərək, dizlərini qucaqlayıb, gözü yaşlı yalvarırdım; birdən soldat palçıqın içinə yığıldı. Mən cəld onu üzüqoylu çevirib, belinə atıldım, başını su çalasına basdım ki, çığra bilməsin. Çığra bilməyib çabalayaraq məni belindən atmaq istəyirdi; mən əllərimlə onun başını bacardıqca batdağın dərin yerinə basırdım.

Soldat nəfəsdən düşdü. Onu o halətdə qoyub, özümü polyaklar oxuyan anbara tərəf atdım və “Arkadek!..” – deyə yavaşca çağırdım. Polyaklar fərasətlidirlər; eşidən kimi səslərini kəsdilər. Onun gözləri gözlərimə sataşdı: “Buradan çıxıb bilərsənmi?” – “Bəli, döşəmənin altından”. – “Onda tez çıx!”. Üç nəfər, bir də mənim Arkadekim anbarın altından çıxdılar. Arkadek: “Bəs keşikçi hardadır?” – deyə soruşdu. – “Odur, uzanıbdır!..” Onlar əyilərək yavaş-yavaş getdilər. Külək və yağış get-gedə güclənirdi. Hamımız kənddən çıxıb, meşə ilə dinməz-söyləməz gedirdik və çox da yeyin gedirdik. Arkadek mənim əlimdən tutmuşdu; onun isti əli titrəyirdi. O danışmadıqca, mən özümü daha bəxtiyar hesab edirdim. Bu, mənim həris ömrümün son gözəl dəqiqələri idi. Bir çəmənlüyə çıxıb dayandıq. Onların dördü də məndən razılıq eləyirdi; onlar uzun-uzadı danışdıqca, mən quلاق asaraq, gözümlü sevgilimin üzünə dikmişdim. Onun nə edəcəyini gözləyirdim. Birdən məni qucaqlayıb, nə isə dedi, yadımda deyil, elə çıxırdı ki, onu xilas etdiyi üçün təşəkkür edərək, məni sevecəyinə söz verirdi... Dizi üstə qabağında çöküb: “Mənim kraliçam!” dedi. Bu adam nə qədər yalançı köpək idi!.. Mən onu təpiyimlə itələyib, şillələmək istədim; lakin o, geri çəkilib, ayağa qalxdı. Acıqlı, rəngi ağarmış bir halda qarşımda dayandı. O birilər də başlarını aşağı salıb, sakit durmuşdular. Dinmirdilər. Yadımdadır, onlara baxdıqda məni bir tənbellik basdı, darıxdım. Mən onlara dedim: “Gedin!” O köpəklər: “Sən birdən dala qayıdıb, bizim getdiyimiz yolu göstərməzsən ki?” deyə soruşdular. Nə qədər alçaq adamlar idi! Çıxıb getdilər. Mən də getdim. Sabahı gün sizinkilər məni tutdular; lakin tez buraxdılar. O vaxt avara gəzməkdə bir fayda olmayacağını görüb, özümə bir yuva tikmək lazım olduğunu düşündüm. Ağırlaşmışdım, qanadlarım boşalıb, lələklərim solmuşdu. Artıq vaxt çatmışdı. Qaliçaya və oradan Dobruca getdim. İndi budur, otuz ilə yaxındır ki, burada yaşayıram. Bir ərim də var idi, moldavan idi; o da keçən il öldü. İndi isə tək yaşayıram... deyib, qarı əlini dənizə tərəf uzatdı və: “Tək deyiləm, onlarla bir yerdə yaşayıram”, – dedi.

Qarı əlinin dənizə tərəf yellətdi. Oradan səs gəlmirdi. Hərdən qısa, aldadıcı bir səs eşidilib, yenə tez batırdı.

“Onlar məni sevirlər. Mən onlara çoxlu hekayələr söyləyirəm. Onlara da bu lazımdır. Hamısı cavandır... Mənim də onlarla günüm xoş keçir. Onlara baxıb deyirəm: bir vaxt mən də belə cavan idim...”

Ancaq o vaxtın adamları daha qüvvətli və daha odlu idi, odur ki, gün də xoş keçirdi... Bəli!..”

Qarı susdu. Onunla yanaşı oturmaq məni kədərləndirirdi. Qarı mürgüləməkdə idi. Dodaqları da yavaş-yavaş tərpenirdi... Bəlkə də dua oxuyurdu.

Dəniz tərəfdən dağ silsiləsinə bənzər ağır, qara, sərt bir bulud qalxdı və düzənliyin üzərinə süründü. Onun zirvəsindən bulud parçaları qırılıb, qabaqda yüyürür, ulduzların üzünü örtürdü. Dəniz uğuldayırdı. Yaxında tənəklərin xışıltısı, öpüş və pıçiltı eşidilirdi. Uzaqda, düzənlikdə bir it hürürdü... Havada burnu acıqdıran qərribə bir qoxu əmələ gəlir, sınırları qıdıqlayırdı. Buludların qalın kölgələri yerə düşüb sürünür və batıb, təzədən yenə zahir olurdu...

Ayın yerində bir ləkə qaldı: onu da bulud parçaları tez-tez örtürdü. İçərisində gizli bir şey saxlamış kimi qara və dəhşətli düzənliyin uzaq yerlərində mavi rəngli xırda odlar yanıb sönməkdə idi. Sanki bir-birindən uzaqda dayanan bir neçə adam düzənlikdə bir şey axtarır və külək onların yandırdığı kibritləri tez söndürürdü, – bu odlar gah burada, gah başqa yerdə yanıb söndürülür. Bunlar bir çox qərribə və ancaq nağıllarda söylənilən mavi alovlardan başqa bir şey deyildi.

İzergil:

– Qığılımları görürsənmi? – deyə soruşdu.

Mən əlimlə göstərərək:

– O mavi qığılımlarımı deyirsən?

– Mavimi? Hə, onlardır... demək, hələ də uçuşurlar! Yaxşı, yaxşı... Mən daha onları görmürəm. İndi daha görə bilmirəm.

Qarıdan soruşdum:

– Bu qığılımlar nədən əmələ gəlir?

Bu qığılımlar haqqında mən keçənlərdə bəzi şeylər eşitmişdim; lakin bu xüsusda İzergil qarının nə söyləyəcəyini bilmək istəyirdim.

– Bu qığılımlar Dankonun yanan ürəyindən çıxır. Dünyada bir ürək var idi, bir dəfə od tutub alışdı. Bu qığılımlar ondadır. Bunun hekayəsini sənə nağıl elərəm. Köhnə nağıldır... Hamısı köhnədir. Görürsənmi, keçmişlərdə nələr var imiş! İndi isə heç bir şey yoxdur, nə elə işlər, nə elə adamlar, nə elə nağıllar... Nə üçün? De görüm? Deyə bilməzsən! Sən nə bilirsən? Siz cavanlar nə bilirsiniz? Eh, eh! Gözünüzü yaxşı açıb, keçmişə baxın, orada hər suala cavab taparsınız... Lakin baxmadığınız üçün də yaşamağı bacarmırsınız. Mən

məgər həyatı görmürəm? Ox! Gözüm xarabdırsa da, hər şeyi görürəm. Mən görürəm ki, insanlar yaşayırlar; ancaq ölçüb-biçirlər, bütün həyatlarını da buna sərf edirlər. Vaxtlarını boş keçirib, özlərini məhv etdikdən sonra, talelərindən şikayətə başlayırlar. Tale nə etsin? Hər kəsin taleyi öz əlindədir. Çox adam görürəm; lakin aralarında bir qüvvətli yoxdur. Necə olublar? Gözəllər də getdikcə azalırlar.

Qarı, qüvvətli və gözəl adamların hara getdiklərini düşünür, gözünü qaranlıq düzənliyə dikib, sanki cavab gözləyirdi.

Mən sakit oturub, onun hekayəsini gözləyir və sual verməkdən qorxurdum, çünki sualım onun fikrini dağıda bilərdi.

Qarı nağılına başladı.

III

“Keçmişlərdə yer üzündə bir tayfa yaşayırdı; onların obasını üç tərəfdən keçilməz meşələr, bir tərəfdən isə düzənlik əhatə etmişdi. Bu adamların hamısı qüvvətli, igid və çox şən idilər. Gərək ki, qaracı idilər. Bir dəfə onların başına bir bəla gəldi: haradansa özgə bir tayfa onları öz yerlərindən çıxarıb, meşənin dərinliklərinə qovdu. Meşə elə qalın idi ki, yarpaqların arasından nə göy, nə də gün işığı görünürdü. Meşə qaranlıq və hər yer bataqlıq idi. Qalın, bir-birinə dolamış ağacların arasından günün şölələri güclə yol açıb, bataqlıqlara yetişirdi. Günün işığı bataqlığın suyuna düşəndə, oradan qalxan üfunətdən adamlar bir-bir qırıldı. Arvad-uşaq ağlaşmağa başladı, kişilər də qəm dəryasına qərq oldular. Meşədən çıxmaq lazım idi. İki yol var idi: biri – dala qayıtmaq, orada qüvvətli və rəhmsiz düşmən dayanmışdı, ikincisi – irəli getmək, irəlidə isə yoğun budaqları bir-birinə sarınmış böyük ağaclar, köklərini bataqlığın dərinliyinə buraxıb, daş kimi sakit və hərəkətsiz durmuşdular. Bu ağaclar, gündüz alaqqaranlıqda, gecələr də tonqallar yananda adamların ətrafında daha çox sıxlaşırdılar. Gecə-gündüz geniş düzənlik həyatına adət eləmiş bu tayfanın ətrafını sıx qaranlıq halqası bürümüşdü. Külək ağacların başı ilə oynayanda meşə daha qorxunc bir hal alırdı. Meşənin gurultusu, sanki içərisində gizlənənlər üçün bir matəm nəğməsi oxuyur və onları qorxudurdu. Bu adamlar, necə olsa, qüvvətli adamlar idilər; öz düşmənləri ilə ölüm-dərim müharibəsinə girişib, ölümə gedə bilər-

dilər. Lakin onlar müharibə də edə bilməzdilər, çünki məqsədləri vardı, öldükləri zaman bu məqsədlər də məhv olardı. Odur ki, uzun gecələri meşənin gurultusu və bataqlıqların üfunəti içində düşünürdülər. Tonqalın kölgəsi onların ətrafında rəqs edirdi, onlar isə bunun bir kölgə deyil, meşə və bataqlıqların mənhus cin və şeytanlarının şənlik etdiyini xəyal edirdilər. Adamlar oturub fikirləşirdilər. Dünyada heç bir şey – nə qadın, nə də iş fikir qədər adamı qurudub, ürəyini çəkməz. Adamların hamısı fikirdən zəiflədi. Aralarına düşən qorxu onların möhkəm qollarını bağladı. Üfunətdən qırılanların və qorxudan özlərini itirənlərin üstündə ağlaşan qadınların səsləri dəhşətli idi. Qorxaqların səsləri, meşədə əvvəlcə yavaş və vahiməli, sonra get-gedə ucadan eşidildi. Artıq düşmənin ayağına gedib, özlərini və öz avadanlıqlarını qurban vermək istəyirdilər. İndi ölümdən ürküyə düşmüş hər kəs qul əməyindən qorxmurdu... Bu halda Danko gəlib onların hamısını beladan qurtardı”.

Görünür ki, qarı, Dankonun alovlanan ürəyi haqqında dəfələrlə söyləmişdi. O səbəbdən hekayəsi uzun və hamar bir lent kimi uzanırdı. Onun nəğməyə bənzər danışığı, dərindən gələn səsi, bataqlıqların zəhərli nəfəsindən ölən bədbəxt adamların yaşadıkları meşənin gurultusu mənim gözümün qabağında cilvələnirdin.

Danko bu adamlardan biri idi; özü də gözəl bir oğlan idi. Gözəllər həmişə cürətli olurlar. Danko yoldaşlarına dedi:

– Fikirlə müşkülü həll etmək olmaz... İş görməyənin də başına bir iş gəlməz. Nə üçün biz qüvvəmizi boş yerə fikir və qüssəyə sərf edirik? Qalxın, çalışıb, bu meşədən çıxmaq! Yəqin ki, bunun bir sonu var. Dünyada sonsuz bir şey yoxdur! Gedək!.. Haydı!..

Baxıb gördülər ki, o, hamıdan yaxşıdır. Onun od saçan gözlərindən igidlik yağır. Hamı bir səsle:

– Apar bizi! – dedilər.

O da apardı...”

Qarı susdu və daha da qaranlıqlaşan düzənliyə baxdı. Dankonun yanan ürəyinin qığılımları orada-burada, uzaqlarda görünürdü, bunlar yalnız bir an üçün açılib-solan zərif hava çiçəklərinə bənzəyirdilər.

Danko qabağa düşdü. Qalan adamlar da ona inanaraq, dalınca getdilər. Ağır və çətin bir yol idi. Qaranlıqda, hər addımda bir bataqlıq həris və üfunətli ağzını açıb adamları udurdu. Ağacları möhkəm

divar kimi onların yolunu kəsirdi. Budaqlar ilan kimi bir-birinə dolaşmış, ağaclar hər tərəfə kök atmışdı. Onlar hər addımda hədsiz qan-tər tökürdülər. Çox yol getdilər, getdikcə meşə qalınlaşır, adamlar qüvvədən düşürdülər. Axırda Dankonun üzünə durub dedilər ki, nahaq yerə bu cahil cavan, camaatı haraya isə aparır. Danko isə onların qabağında gedirdi, gümrah və məğrur idi.

Bir dəfə meşənin üzərində göy guruldayıb, ildırım çaxdı, ağacların arasına xəfif və müdhiş pıçıldı düşdü. Meşə elə qaranlıqlaşdı ki, sanki dünya yaranandan indiyə kimi nə qədər gecə olmuşsa, hamısı bir yerə topladı. Balaca adamlar böyük ağacların arasına gedirdilər. Böyük ağaclar şaqıldayıb, guruldayıb, acıqlı nəğmələr oxuyurdu. İldırım ağacların üzərindən şığıyıb, soyuq işığını cəld onların üstünə salır və yenə söndürdü. İldırımın soyuq şəfəqi ilə işıqlanmış ağaclar, canlı vücudlar kimi budaqlarını bir-birinə dolaşdırıb, qalın bir tor əmələ gətirir və sanki əsarətdən qaçmaq istəyən bu adamları tutub saxlamaq istəyirdi. Budaqların arasından qara və müdhiş bir şey onlara tərəf baxırdı. Ağır və çətin bir yol idi. Adamlar yorulub, tamamilə ümitsiz olmuşdular. Amma yorulduqlarını etiraf etməyi ar bilib, hamısı acıqlı bir halda qabaqlarınca gedən Dankonun üstünə düşür və onu, rəhbərlik etməyi bacarmamaqda təqsirləndirirdilər.

Hamısı yorğun və acıqlı bir halda, qaranlıqda ağacların gurultusu altında dayanıb, Dankonu mühakimə eləməyə başladı. Dedilər:

– Sən yaramaz və zərərli adamsan. Sən bizi bu qədər yol gətirib yorduğun üçün ölməlisən.

Danko sinəsini qabağa verib dedi:

– Siz dediniz “apar!” – mən də apardım. Məndə aparmaq üçün cəsarət var idi, sizi apardım! Lakin siz? Siz özünüze kömək üçün nə etdiniz? Siz ancaq yeridiniz və bu uzun yolda gücünüzü axıra qədər sərf edə bilmədiniz! Siz bu yolu qoyun sürüsü kimi yeridiniz!

Bu sözlər camaatı daha da acıqlandırdı. Hamı bir səsle:

– Sən ölməlisən! Ölməlisən! – deyə bağırmağa başladı.

Onların bağırması meşədə əks-səda verir və guruldayırdı; ildırım qaranlığı parçalayırdı. Danko, yolunda səy və əmək işlətdiyi bu xalqa baxıb, bir canavara döndüyünü gördü. Onun ətrafında çox adam durmuşdu: lakin onların heç birinin sifətində alicənablıq yoxdu, heç birisindən aman gözləyə bilməzdi. Odur ki, onun da ürəyində hiddət

oyandı; lakin bu adamlara olan məhəbbəti o hiddəti söndürdü, o bu adamları sevirdi və güman edirdi ki, özü olmasa onlar məhv olarlar. Odur ki, onları xilas edib, işıqlı bir yola çıxarmaq üçün ürəyində parlaq bir od alovlandı, bu coşqun alovun şüaları onun gözlərində də parlağa başladı. Camaat bunu gördükdə, gözündən saçılan qığılcımları hiddət və mübarizəyə hazırlaşmaq nişanəsi hesab edib, onu öldürmək asan olsun deyə, dar bir halqa arasına saldılar və canavarlar kimi mübarizəyə hazırlaşdılar. Danko onların fikrini anladı; qəlbi kədərləndi, ürəyinin odu daha da alovlandı.

Meşə öz həzin nəğməsini oxuyur, göy guruldayır və yağış yağır. Danko göy gurultusundan daha qüvvətli bir səslə bağırdı:

– Mən adamlar üçün nə edə bilərəm?!

Birdən o, öz köksünü parçalayıb, oradan ürəyini çıxartdı və başının üzərinə qaldırdı.

Ürəyindən günəş kimi, günəşdən daha işıqlı bir alov parlaq idi. İnsanlara olan böyük məhəbbət məşəli ilə işıqlanan meşə sakit oldu. Qaranlıq o işıqdan qaçıb, əsə-əsə meşənin dərinliyində, bataqlığın üfunətli ağzında gizləndi. Adamlar heyrətdən daş kimi donub qaldılar.

Danko alovlanan və camaatın yolunu işıqlandıran ürəyini yuxarı qaldıraraq, qabağa düşüb: – Gedək! – dedi.

Heyran qalmış camaat onun dalınca getdi. Meşə heyrətdən başını bulayıb səsləndi, lakin yüyürməkdə olan adamların hay-küyü onun səsini eşidilməz etdi. Alovlanmaqda olan qərribə bir ürəyin dalınca hamı cəld və cürətlə yüyürürdü. Yenə ölənlər olurdu; lakin bu dəfə şikayətsiz və göz yaş tökmədən ölürdülər. Danko isə yenə qabaqda getməkdə idi, ürəyi əlində alovlanırdı.

Birdən meşə onlardan aralandı, lal və qara bir kütlə halında geridə qaldı; Danko qalan adamlarla bərabər günəş işığı və yağışla yuyulmuş təmiz hava dənizinə cumdu. Göy arxada, meşənin üstündə guruldamaqda idi; amma burada günəş parıldayır, düzənlik dirçəlir, çəməndə otların üzərində yağış damlaları almaz kimi şəfəq verir, çay qızıl kimi parıldayırdı... Axşam idi, günbatandakı qızartıdan çay, Dankonun parçalanmış sinəsindən şır-şır axan qan kimi qırmızı görünürdü.

Məğrur və qoçaq Danko, qarşısındakı çölün genişliyinə nəzər saldı, azad torpağa fərəhlə baxdı və qürurla güldü. Sonra isə yıxıldı və öldü.

Ürəkləri ümidlə dolu fərəhli adamlar isə onun ölümünü hiss etmədilər və ürəyin Dankonun meyiti yanına düşərək hələ də alovlandığını görmədilər. Yalnız ehtiyatlı bir adam bunu gördü və nədənsə qorxuya düşərək, ayağını məğrur ürəyin üstünə basdı... Ürək qığılcımlar saçaraq söndü...

– Göy gurultusundan əvvəl çöldə parıldaşan mavi qığılcımlar həmin o ürəyin zərrələridir!”

Qarı gözəl nağılını qurtardığı zaman çölü qorxunc bir sükut bürümüşdü, sanki çöl də insanların yolunda ürəyini yandıran və özü üçün onlardan heç bir mükafat istəməyib ölən qoçaq Dankonun qüvvəsinə heyran qalmışdı. Qarı mürgüləyirdi. Mən ona baxdım və düşündüm: görəsən onun hafizəsində hələ nə qədər nağıl və xatirə vardır? Dankonun yanan böyük ürəyini, bu qədər gözəl və qüvvətli əfsanələr yaratmış insan xəyalını da düşündüm.

Külək əsdi və bərk yatmış İzergil qarının cındırlar altındakı quru sinəsini açdı. Mən onun qoca bədənini örtükdən sonra, yanında yerə uzandım. Çöl sakit və qaranlıqdı. Göydə hələ də buludlar yavaş-yavaş və cansız bir halda üzürdü... Dəniz boğuş və məhzun bir səsle guruldayırdı.

MAKAR ÇUDRA

Dənizdən əsən rütubətli və soyuq külək sahilə tərəf yeriyən dalğaların həzin melodiyasını və sahiləki kolların xışıltısını düzənliyə yayırdı. Bəzən şiddətli külək kolların qurumuş və bürüsmüş yarpaqlarını gətirib ocağa atır, alovu artırır; bizi əhatə edən payız gecəsinin qaranlığı diksinir və qorxaqcasına kənara çəkilirdi; bir an üçün, sol tərəfdən intəhasız düzənlik, sağdan isə ucsuz-bucaqsız dəniz və qarşımda qoca qaraçı Makar Çudra aydın görünürdü; o bizdən əlli addım uzaqda yerləşmiş və qaraçı köçünün atlarının keşiyini çəkirdi.

Makar, arxalığının yaxasından soxularaq tüklü sinəsinə amansız sürətdə dəyən küləyə etina etmədən, üzünü mənə tərəf olaraq, sərbəst bir vəziyyətdə uzanmışdı; böyük çubuğunu müntəzəm sürətdə sorur, qalın tüstünü ağızından və burnundan ətrafa buraxırdı. O, gözlərini başımın üstündən düzənliyin ölü kimi sakit qaranlığına dikib, küləyin sərt zərbələrindən qorunmaq üçün heç bir hərəkət etmir və aramsız sürətdə mənimlə danışdı.

– Deməli, sən gəzirsən? Yaxşı işdir! Özünə yaxşı peşə tapmışsan, laçınım. Belə də lazımdır, gəz, gör, tamaşadan doydudan sonra uzan, öl – vəssalam!

Onun “belə də lazımdır” sözüə etdiyim etirazı şübhə ilə dinləyib, davam etdi:

– Həyatımı? Başqa adamlarımı? Eh! Bunlar nəyinə lazımdır? Məgər sən özün həyat deyilsənmi? Adamlar sənsiz yaşayırlar, bundan sonra da yaşayacaqlar. Yoxsa, elə bilirsen ki, sən bir adama lazımsan? Sən nə çörəksən, nə də əl ağacı, odur ki, heç kəsə lazım deyilsən.

– Öyrənmək və öyrətmək deyirsən? Sən insanları xoşbəxt etməyi öyrənə bilərsənmi? Yox, bilməzsən. Əvvəl qoy başın ağarsın, sonra öyrətməkdən danış. Nə öyrədəcəksən? Hər kəs özünə lazım olan şeyi bilir. Ağıllılar gördüklərini götürürlər, axmaqlar isə heç bir şey götürmürlər, hər kəs özü öyrənir.

– Sənin dediyin adamlar gülməlidirlər. Bir yerə toplaşib, basırıq salırlar, halbuki dünyada nə qədər boş yer var, – o, bunu deyərək, əlini geniş açıb, çölə uzatdı, – hamısı da işləyir. Nə üçün? Kimə?

Heç kəs bilmir. Görürsən biri yer şumlayır, düşünürsən: bax, bu kişi qan-tər töküb, torpağın üstündə işləyir, axırda da uzanıb, həmin torpağın içində çürüyəcək. Dünyada bir əsər-əlaməti də qalmayacaq, şumladığı yerdən o yanı görmür, axırda da axmaq doğulduğu kimi, axmaq da öləcəkdir.

– Məgər o, yer qazmaq üçün doğulub ki, axırda da, özü üçün bir qəbir qazmağa belə macal tapmadan ölüb getsin? Azadlığın nə olduğunu bilirmi? Geniş çöllərin nə olduğunu başa düşürmü? Dəniz dalğalarının söhbəti onun ürəyini açırmi? O, dünyaya qul gəlib, bütün ömrünü də qul kimi keçirib gedəcək. O özünə nə eləyə bilər? Bir az ağıllansa, özünü boğub öldürər.

– Amma mənəm, budur bax, əlli səkkiz yaşım var. Dünyada gördüklərimi kağıza yazsan, sənənin torban kimi min torba tutmaz. Sən bir de görüm mən hansı ölkələrdə olmamışam? Deyə də bilməzsən. Mən gəzdiyim ölkələri sən heç tanımırsan. Dünyada belə yaşamaq gərəkdir: gəz, gəz, vəssalam! Bir yerdə çox dayanmaqdan nə çıxar?! Gecə ilə gündüz bir-birini qova-qova yerin ətrafında qaçan kimi, sən də həyatdan usanmaq üçün həyat barəsində düşünməkdən qaç! Düşünsən, həyatdan zəhlən gedər. Həmişə belə olur. Mənim də başıma gəlib. Eh! Gəlib, laçınım!

– Qalığınada həbsxanada oturmuşdum. Bir gün ürək sıxıntısından başıma belə bir fikir gəldi: “Dünyada nə üçün yaşayıram?” Həbsxana adamı darıxdırır, eh, yaman darıxdırır, laçınım! Pəncərədən çölə baxanda ürəyim tutuldu, elə bil, ürəyimi kəlbətinlə sıxdılar. Kim özünün nə üçün yaşadığını deyə bilər? Heç kəs deyə bilməz, laçınım! İnsan heç özünə bu sualı verməməlidir. Yaşa, vəssalam. Gəz, aləmi seyr elə, ürəyinə heç bir qəm-qüssə girə bilməz. Amma onda mən az qalmışdı toqqamla özümü boğum!

– He! Mən bir adamla söhbət eləyirdim. Sizin ruslardan idi, ciddi bir kişi idi. O deyirdi ki, adam öz kefi istədiyi kimi yox, Allah buyuran kimi yaşmalıdır. Allaha itaət elə ki, o da istədiyini şeyi sənə versin. Özünün isə paltarları tamam cır-cındır idi. Mən ona dedim ki, özün üçün Allahdan bir dəst paltar istə. Hirsələndi və mənə söyüb qovdu. Ondan bir az əvvəl deyirdi ki, insanları bağışlamaq və sevmək lazımdır. Mənim sözlərim ona toxunmuş olsa da, bağışlamalı idi. Bu da bir növ müəllim idi! Belələri xalqa “az yeyin” deyirlər, özləri isə gündə on dəfə yeyirlər.

Makar tonqala tüpürüb susdu v   buunu yenidən doldurmağa başladı. Külək həzin-həzin v  sakitcə vıyıldıydı. Qaranlıqda atlar kin yir, qaraçı k c nd n zərif v  həris bir nəğmə eşidilirdi. Oxuyan Makarın qızı gözəl Nonka idi. Onun sin d n g l n gur səsini tanıyrdım. Bu səsdə mahnı oxuyanda da, salam verəndə də, həmişə bir  caiblik, narazılıq v  tələbkarlıq hiss olunurdu. Onun qaraın sifətində  ari aya məxsus bir qürur müşahidə olunurdu;  st n  kölgə düşmüş kimi görünən qara gözlərində  z gözəlliyinə v  cazib darlıına qarşı bir ıftixar parlayır v   z nd n başqalarına bir həqarət cilv l nirdi.

Makar  buunu mənə uzatdı.

–  k. Qız yaxşımı oxuyur? Belə bir qızın s ni sevm sini ist dinmi? Yox? Yaxşı! Belə də olmalıdır, qızlara etibar eləmə və onlardan uzaq g z. Qızla  p m k – mənim  bu  km yimd n daha yaxşı və ləzzətlidir, amma elə ki,  pd n qəlbindəki azadlıq da  l r. S ni görünməz v  qırılmaz bir şeylə  z n  başlayır və sən tamam qəlbini ona verirsən. Doğru deyirəm! Qızlardan  z n  g z-l ! Onlar həmişə yalan danışırlar! “S ni dünyada hər şeydən artıq sevirəm” deyirlər, lakin bər sancaq batıran kimi, əlbəttə parçalayır-lar. Mən onları tanıyıram! Eh, elə tanıyıram! İstəyirsən sənə bir əhvalat söyləyim, la nım? Onu yadında saxla: saxlaya bilsən, həmişə azad quş kimi olarsan.

“Zobar adında gənc bir qaraçı var idi. Loyko Zobar. Bütün Macaristan, Çexiya, Sloveniya v  sahilboyundakı bütün yerlərdə onu tanıyırdılar, – qoçaq oğlan idi! O ətrafda bir kənd yox idi ki, orada beş-altı adam Loykonu öldürmək  c n and i m mi  lsun. Loyko isə istədiyi kimi dolanırdı. Birinin atı xoşuna g ldimi, at bir polk soldatın arasında olsa da, Zobar onu minib,  pacacaq idi! Bir adamdan da qor-xusu yox idi. Şeytan  z  qoşunu ilə onun  st n  gəlsəydi, Zobar ona bir bıçaq soxmasaydı da, mütləq möhkəm söyür, hər birinin ağzına bir yumruq vurardı – başqa cür ola bilməzdi!

Bütün qaraçı k cl ri onu tanıyırdılar, ya da adını eşitmişdilər. Onun atdan başqa heç bir şeydən xoşu gəlməzdi, atı da çox saxla-mazdı. Bir az min nd n sonra satıb, pulunu da ona-buna paylardı. Onun  c n  ziz bir şey yox idi. Ürəyi sənə lazım olsaydı, ancaq sənin könlün xoş  lsun deyə o, ürəyini çıxarıb sənə verərdi. O, belə oğlan idi, la nım!

O vaxt bizim köçümüz Bukovinada düşmüşdü. On il bundan əvvəl idi, yadımdadır bir dəfə bahar gecələrindən birində əyləşmişdik, mən idim, Koşut ilə müharibədə olmuş soldat Danilo idi, qoca Nur idi, başqaları da var idi. Danilonun qızı Radda da orada idi.

Mənim Nonkamı tanıyırsanmı? Lap padşah qızıdır! Amma Raddanı onunla müqayisə etmək olmaz, bu, Nonka üçün böyük bir şərəf olardı! Raddanı söz ilə tərif etmək olmaz. Onun gözəlliyini bəlkə kamançada çalmaqla və bunu çalan adam da kamançanı öz canı kimi sevməlidir.

O, çox cavanların ürəyini həsrət oduna yandırdı, bəli, çox ürəklər yandırdı! Moravada qoca, kəkilli bir mülkədar onu görəndə mat qaldı. Atın üstündə oturaraq, ona baxır, sanki isitmə içərisində titrəyirdi. Çox gözəl kişi idi, at ayaqlarını yerə vurduqca güləbətini çuxası, yanından asılmış qılıncı ıldırım kimi parıldayırdı. Qılıncı başdan-başa göyün bir parçasına bənzəyirdi. Qoca, təşəxxüslü mülkədar idi. Raddaya baxıb-baxıb: – Ay qız, məni öp, sənə bir kisə pul verərəm! – dedi. Radda cavab verməyib yalnız üzünü kənara çevirdi. Qoca mülkədar davam edərək: –Sözündən incidinsə, bağışla – deyib, qızın ayağının altına bir kisə, böyük bir kisə pul atdı. Radda etinasızlıqla kisəni ayağı ilə palçıqın içinə saldı. Mülkədar bunu görəncə:

– Eh, yamanca qızsan! – deyib, atını qamçıladi, atın ayaqları altından bulud kimi toz qalxdı.

Ertəsi gün yenə gəldi və obada ıldırım kimi guruldayaraq: – Onun atası kimdir? – deyib bağırdı. Danilo qabağa yeridi. – Qızımı mənə sat, nə istəyirsən verim! – Ona dedi: – Donuzdan tutmuş vicdanları-nadək hər şeylərini satmaq – panların peşəsidir. Mən isə Koşut ilə yanaşı müharibədə olmuş adamam, alış-veriş edən deyiləm! – Ağa hirsindən bağırib qılıncına əl atdı. Lakin bizim cavanlardan biri onun atının qulağına yanar qov soxduğundan, at onu götürüb qaçdı. Biz də yığışib oradan köçdük. İki gün yol getdikdən sonra, yenə gəlib bizə çatdı! – Ay camaat, Allahın və sizin qarşınızda vicdanım təmizdir, siz gəlin, qızı mənə arvadlığa verin, mən çox dövlətli adamam, var-yoxumu sizinlə bölərəm, –dedi. Dili danışdırsa da, bədəni at üstündə, yarpaq külək qabağında əsən kimi, əsirdi. Biz fikrə getdik.

Danilo qızından yavaşca soruşdu:

– Qızım, cavabın nədir, söylə!

– Qaraquş öz xoşu ilə qarğa yuvasına getsə, – o nə olar? – deyər Radda bizdən soruşdu.

Danilo və biz hamımız bu sözə güldük.

– Afərin, qızım! Eşitdinmi, ağa? İş düzəlmir! Özünə başqa bir yar axtar.

Bunu deyib, yola düşdük.

Ağa isə qeyzindən papağını yerə çırpıb, atını elə çapdı, elə çapdı ki, yer titrədi. Radda belə bir qız idi, laçınım!

Bəli! Bir dəfə gecə vaxtı əyləşmişdik, düzənlikdən musiqi səsi gəldi. Güzəl musiqi idi! Eşidənlərin damarlarında qan qaynamağa başlayır və onları naməlum bir yerə çəkirdi. Hamımıza elə gəlirdi ki, bu musiqini eşitdikdən sonra dünyada yaşamaq lazım deyil, yaşasan da, gerek cəmi dünyaya ağalıq edəsən, laçınım!

Budur, qaranlıqdan bir at çıxdı, onun üstündə bir nəfər çala-çala bizə tərəf gəlirdi. Tonqalın yanında dayandı, çalğını buraxıb gülə-gülə bizə baxmağa başladı. Danilo onu görünə şadlıqla qışqırdı:

– Ehe, Zobar, sənsən! – Bu, Loyko Zobar idi.

Çiyinədək uzanmış bıqları qıvrım saçlarına qarışmışdı; gözləri ulduz kimi şəfəq verirdi; gülüşü isə, vAllah, bir günəşdi! Onun atı ilə özünü sanki dəmirçi bir parça dəmirdən döymüşdü. Alovun işığında qana bulanmış kimi dayanıb, dişlərini parıldadaraq, gülürdü. O hələ mənə dindirməmişdi və ya mənim də bu dünyada yaşadığımı görməmişdi, amma mən onu özüm kimi sevmədim sə, lənətə gəlim!”

Dünyada belə adamlar da var, laçınım! Bir dəfə gözlərinə baxmaqla ruhunu əsir edir, sən isə xəcalət çəkməyib, hətta fəxr edirsən. Belə adamlar yaşadıqda sən özün də onun kimi birdən-birə yaxşı olursan. Belə adamlar dünyada azdır, dostum! Az olmağı da yaxşıdır! Dünyada yaxşı şey çox olsa idi, qiymət verən olmazdı! Bəli, bəli! İndi ardına qulaq as.

“Radda dedi: – Loyko, sən nə yaxşı çalırsan! Belə gözəl səs və həssas kamançanı sənə üçün kim düzəldib? Loyko gülüb dedi: – Özüm düzəltmişəm! Həm də bunu taxtadan yox, sevdiyim cavan bir qızın sinəsindən hazırlamışam. Simlərini onun ürəyindən çəkmişəm. Hələ də bir az yaxşı çalmır, amma mən yayı əlimdə möhkəm tutmağı bacarıram!

Məlum işdir, oğlanlar həmişə, ürəklərini yandırmasın deyər, qızların gözlərini dumanlatmağa çalışır və onları özlərinə cəlb edib,

ürəklərini həsrətlə doldururlar. Loyko da belələrindəndi. Amma beləsinə rast gəlməmişdi. Radda üzünü o biri tərəfə döndərdi və əsnəyib: – Zobar ağıllı və qoçaqdır deyirdilər – insanlar nə yalançı imiş! – deyib uzaqlaşdı.

– Ehe, gözəl qız, sənin dişlərin iti imiş! – deyib, gözləri qızarmış Loyko atdan düşdü. – Xoş gördük, qardaşlar! Budur, mən də sizə qonaq gəldim!

Danilo cavabında: – Qonaq buyursun! – dedi, öpüşdük bir az söhbət edəndən sonra yatdıq... Çox bərk yatdıq. Səhər oyanarkən Zobarın başını dəsmalla sarınmış gördük. Bu nədir? Gecə yuxuda ikən onu at təpiklə vurub, dedilər.

E-ee!.. Mən və Danilo gülümsündük, hansı atın onu vurduğunu anladıq. Loyko Raddaya layiq deyildimi? Amma di gör ki, başqa idi. Qız nə qədər gözəl olsa da, ürəyi dar və dayaz idi. Boynundan bir pud qızıl assaydın da fərqi yox idi. Olduğu kimi qalacaqdı. O belə idi!

Bir neçə müddət orada yaşadıq. İşlərimiz o vaxtlar yaxşı gedirdi. Zobar da bizimlə bir yerdə idi. Yaxşı yoldaş idi! Yaxşı adamlar kimi ağıllı, hər bir şeydən xəbərdar, madyarca və rusca savadlı idi. Danışmağa başlayanda yüz il yatmayıb, onun söhbətinə qulaq asmaq istərdin, amma necə çalğı çalırdı!.. Əgər dünyada onun kimi bir çalğıcı varsa, başıma ildirəm düşsün! Yayını bir dəfə simə çəkəndə qulaq asan adamın ürəyi yerindən oynayıp, ikinci dəfə çəkəndə isə elə bil qulaq asa-asa adamın ürəyi dincəlirdi. Loyko isə, çalıb gülürdü. Onu dinlərkən insan həm gülmək və həm də ağlamaq istəyirdi. Elə bil kamançasının altından biri nalə edib, kömək istəyir və nalə də adamın ürəyini yandırır, elə bil ki, çöl göylərə qəmgin nağıllar söyləyirdi. Sevimli cavanı yola salan bir qız ağlayırdı! Sevimli cavan qızı çölə çağırırdı. Birdən – hey! – deyə bir səs eşidilirdi. Sərbəst ürək açan bir nəğmə gur-gur guruldayırdı, elə bil ki, günəş özü də bu nəğmənin səsinə göydə rəqs edirdi. Bax, belə, laçımım!

Adamın bütün damarları o nəğməni duyurdu, adam o nəğməyə qul olurdu. O vaxt Loyko: “Bıçaqlara əl atın, yoldaşlar!” – deyə bağırırdı, hamımız onun göstərdiyi adamla bıçaq döyüşünə atıladıq. O, adama hər nə istəsəydi edərdi, hamı onu sevirdi, bərk sevirdi. Yalnız Radda ona etina etmir və bununla da kifayətlənməyib, istehza edirdi. Qız, Zobarın ürəyini yandırmışdı, yaman yandırmışdı! Dişlərini qıcır, bığlarını yolurdu, gözləri dərinə düşmüşdü,

bəzən də gözlərində, baxanları dəhşətə gətirən bir parıltı görünürdü. Gecələr igid Loyko düzə çəkilir və orada kamançasını sübhə kimi ağladır, kamançanın səsi sanki Zobarın iradəsini əlindən alır. Biz də uzanıb qulaq asır və düşünürdük: nə etməli? Bunu da bilirdik ki, bir-birinin üstünə yumalanan iki daşın arasına girən, yaqin əziləcəkdir. İş belə idi!

Bir dəfə hamımız bir yerə yığılıb, işdən danışdıq. Kefimiz bir qədər pozuldu. Danilo Loykodan xahiş etdi: “Zobar, bir az oxu, ürəyimiz açılsın!” Zobar gözünü, bir az kənarında arxası üstə uzanıb, göyə tamaşa edən Raddaya dikib, simləri səsləndirdi. Kamança doğrudan da bir qız qəlbi kimi tərənnüm etdi və Loyko oxudu:

Hey-hey, könlüm odlanır,
Çöl isə çox uzanır!
Mənim acıqlı atım
Yel kimi qanadlanır!

Radda başını qaldırıb çevrildi və oxuyanın gözünün içinə baxıb güldü. Loyko dan yeri kimi alışdı.

Hey-hey, uç, apar,
Atım, məni irəli!
Bürümüş qaranlıqlar
Nəhayətsiz çölləri!
Orda bizi gözləyir
Qızillanan dan yeri!
Uçub qarşılacaq gəl,
Qızaran şəfəqləri!
Hey-hey, durmadan
Yüksəklərə uçaq biz,
Ayın qıvrım saçına
Ancaq toxunmayaq biz!

Gözəl oxuyurdu! İndi daha heç kəs belə oxumur! Radda isə su süzülmüş kimi dedi:

– O qədər də yüksəklərə uçma, Loyko! Sonra ağzı üstündə bataqlığa yığılarsan, bığların bulaşar Loyko vəhşi heyvan kimi ona baxıb durdu. Bir söz demədi. Oxumasına davam etdi:

Hey-hey, gün gəlib
Bizi yatmış görəcək,
Hey-hey... Onda üzümüz
Utanıb qizaracaq!

– Nəğmə buna deyərlər! – deyə Danilo səsləndi. – Ömrümdə belə nəğmə eşitməmişəm. Yalan deyirəmsə, Allahın lənətinə gəlim!
Qoca Nurun gah bıqları tərpeşir, gah da çiyinləri qısılib açılırdı. Zobarın bu gözəl nəğməsi hamının ürəyinə yapışdı, təkə Raddaya xoş gəlmədi.

– Bir gün ağcaqanad da qaraquşun nərəsini bu cür yamsılamışdı, – deyə Radda cavab verdi; elə bil ki, üstümüzə soyuq su tökdülər.

Danilo qızına yönəlib:

– Radda, bəlkə könlün qamçı istəyir? – dedi.

Zobar isə acığından yer kimi qapqara qaraldı və papağını yerə cırıb dedi:

– Dayan, Danilo! Harın ata polad yüyən lazımdır! Qızını mənə ərə ver!

Danilo cavabında:

– Əcəb söz danışsan! – deyə güldü. – Bacarırsansa al, – dedi.

Loyko:

– Çox gözəl! – deyib, üzünü Raddaya tutdu: – Ay qız, çox lovğalanma, bir az məni dinlə! Sənin kimilərini çox görmüşəm ey, çox görmüşəm! Ancaq heç biri mənim ürəyimə sənin qədər yatmamışdır. Eh, Radda, sən mənim ruhumu əsir etdin! Nə etməli? Görünür, olacağa çarə yoxdur... dünyada elə bir at yoxdur ki, adam ona minib öz-özündən qaça bilsin!.. Allahın, namusumun, sənin atanın və buradakı adamların qarşısında səni özümə arvadlığa qəbul edirəm. Ancaq mənim iradəmə qarşı durma! Mən azad bir adamam və istədiyim kimi yaşayacağam! – O, dişlərini qıcadıb, gözlərini parıldadaraq, qıza yaxınlaşdı, əlini ona uzatdı.

– Bəli, Radda çöl atının ağzına yüyən vurdu! – dedik. Amma birdən Loyko əllərini qaldıraraq, arxası üstə yığıldı!..

Bu necə işdir? Sanki cavanın ürəyinə bir güllə dəydi. Demə, Radda qayıq qamçını onun ayağına dolayıb, özünə tərəf çəkmiş və Loykonu yıxmışdı.

Radda yenə sakitcə uzanıb, qımıldanmadan gülürdü. Biz baxıb, işin axırını gözləyirdik. Loyko yerdə oturub, əllərilə başını sıxırdı,

sanki başı bu saat partlayacaqdı. Sonra sakitcə qalxıb, kimsəyə baxmadan çölə üz tutdu. Nur mənə pıçıldayıb: – Onu gözdən qoyma! – dedi. Mən də gecənin qaranlığında onun dalınca düzənliyə yollandım. Belə-belə işlər, laçımım!..”

Makar çubuğunun külünü boşaldıb, yenidən doldurmağa başladı. Mən şinelə daha bərk bürünüb, yerdə uzandığım halda onun gündən və küləkdən qaralmış qoca üzünə baxırdım. Başını qaşqabaqlı və ciddi bir halda aşağı salıb, dodağı altında danışdı: çal bığları əsirdi, külək saçlarını qarışdırırdı. O, indi, ildırımından yanmış, lakin möhkəm, məğrur və öz qüvvəsinə güvənən bir palıd ağacına bənzəyirdi. Dəniz əvvəlki kimi sahillə söhbətinə davam edir, külək də bu söhbəti çölə yayırdı. Nonka daha oxumurdu, göyün üzünü tutmuş buludlar payız gecəsini daha da qaranlıq etmişdi.

“Loyko başını aşağı dikərək və qollarını qamçı kimi yanına salaraq, yavaş-yavaş gedirdi. Çayın kənarına yetişib, daşın üstündə oturdu və dərinləndən bir ah çəkdi. Onun çəkdiyi ah, ürəyimi qana döndərdi; lakin özümü saxlayıb ona yaxınlaşdım. Sözlə dərdə əlac etmək olmaz, deyilmi?! Əlbəttə! Bir saat keçdi, iki saat keçdi, amma Loyko daşın üstündə əyləşib tərənəmirdi.

Mən bir kənardə uzanmışdım. Aydınlıq gecə idi, çöl ayın gümüş işığına qərğ olmuşdu, hər yan görünürdü.

Bir də baxdım, köç tərəfdən Radda tələsik gedirdi.

Ürəyim şad oldu, dedim: – Afərin sənə, qoçaq Radda!

Radda yaxınlaşdı, oturmaqda olan Loykonun xəbəri yox idi. Əlini Loykonun çiyinə qoyarkən Loyko diksinib, başını cəld qaldırdı və tez qalxıb bıçağa əl atdı! İndicə qızı öldürəcək, – dedim və gecə səs salmaq və özüm də onlara tərəf yüyürmək istədim. Birdən Raddanın səsinə eşitdim:

– Burax! Yoxsa tərənəni dağıdaram.

– Baxdım, Radda əlindəki tapançanı Zobarın alınına dayamışdı. Qız deyil, bir şeytan idi. İndi bunlar qüvvətcə bərabər idilər. – Görək axırı nə olacaq? – dedim.

Radda tapançanı kəmərinə taxıb, Zobara dedi:

– Qulaq ver, Zobar, bıçağı kənara at, mən səni öldürməyə yox, sənənlə barışmağa gəlmişəm! – O da bıçağı atıb, qaşqabaqlı bir halda Raddanın gözünün içinə baxdı. Qərribə mənzərə idi, qardaşım! İki

adam üz-üzə durub vəhşi heyvan kimi bir-birinə baxırdı, ikisi də qəşəng, qoçaq. Bu mənzərəni bir nurlu ay, bir də mən seyr edirdim.

Radda dedi:

– Mənə bax, Loyko, mən səni sevirəm! Loyko, əl-ayağı bağlı adam kimi, ancaq çiyinini oynatdı. – Dünyada çox cavan görmüşəm, sən onların hamısından həm igid, həm də gözəlsən. Onların hansına göz eləsə idim, bıqlarını qırxdırar, xahiş eləsə idim, ayağıma yıxılardı. Amma nə fayda! Onların heç birini igid adlandırmaq olmazdı. Mən asanlıqla onların hamısını arvada döndərdim. Dünyada igid qaraçı az qalmışdır, Loyko! Mən heç vaxt heç kəsi sevməmişəm. Loyko, amma səni sevirəm. Bir də mən azadlığı sevirəm, azadlığı səndən daha artıq sevirəm. Nə mən sənsiz yaşaya bilərəm, nə sən mənsiz. Ona görə mən istəyirəm ki, sənin qəlbin də, vücudun da mənim olsun, eşidirsənmi?

Loyko gülümsündü.

– Eşidirəm! Sənin səsini eşidəndə adamın ürəyin şad olur! Yenə danış görək!

– Bir sözüm də var, Loyko! Nə qədər o yan-bu yana çapalasan, yenə də mən sənin öhdəndən gələcəyəm. Axırda mənim olacaqsan! Ona görə vaxtı nahaq yerə itirmə: səni mənim öpüşlərim və nəvazişlərim gözləyir... Mən səni bərk-bərk öpəcəyəm, Loyko mənim öpüşlərim sənin igidlik həyatını unutturacaq, cavan qaraçıların ürəyini şad edən nəğmələrin daha düzənliklərə yayılmayacaq, sən ancaq mənə, öz Raddana məhəbbət nəğmələri oxuyacaqsan! Vaxtı itirmə. Mən sözümü dedim, sabah sən öz böyük yoldaşına itaət edən kimi, mənə itaət edəcəksən. Görək bütün köçün qabağında mənə ikiqat təzim edib sağ əliyi öpəsən! Onda mən də sənin arvadın olaram.

Şeytan qız gör nə tələb eləyirdi! Belə bir əhvalatı eşidən belə olmamışdır! Keçmişdə belə bir adət qaradağlılar arasında varmış, qocalar danışır, qaraçılar arasında isə belə şey əsla olmamışdır. Laçınım, bundan daha gülməli bir şey söyləyə bilərsənmi? Bir il baş çatlatsan da, ağına belə bir şey gələ bilməz!

Loyko kənara çəkilib, sinəsinə güllə dəymiş kimi, qışqırdı. Onun səsi bütün düzə qayıtdı. Radda diksindi, lakin qorxduğunu bildirmədi.

– Salamət qal, mən gedirəm. Sabah mənim əmrinə əməl edərsən. Eşidirsənmi, Loyko!

– Eşidirəm! Söylədiyini kimi edərdim, – deyərək Loyko əlini Raddaya uzatdı. Radda etinasızcasına dönüb getdi. Loyko acığından

titrəyib, küləkdən sınımış ağac kimi yerə sərildi. O həm gülür, həm ağlayırdı.

Məlun Radda igidi yaman hala saldı. Mən onu güclə özünə gətirdim.

Ehe! İnsanların çəkdiyi bu qəm-qüسسə nəyə lazımdır? Qəmdən ürəyi parçalanan adamın ah-zarına qulaq asmaq kimin xoşuna gələr? Di, gəl, baş çıxar!..

Obaya qayıdıb, gördüyümü ağsaqqallara danışdım.

– Gözləyək, görək, axırı haraya çıxır, – dedilər.

Axırı gör nə oldu. Axşam tərəfi hamımız tonqalın kənarına yığılmışdıq. Loyko da oraya gəldi. Bir gecənin içində dəyişmiş, arıqlamışdı; gözləri dərinə düşmüşdü; gözlərini yerə dikib, başını qaldırmadan dedi:

Yoldaşlar, bilirsiniz nə var? Bu gecə ürəyim baxdım. Orada keçmiş azad yaşayışdan bir əsər tapmadım. Orada ancaq birçə Raddanın yerini gördüm! Odur, baxın, gözəl Radda, şah arvadı kimi baxıb gülür. O, öz azadlığını məndən artıq sevir, mən isə onu azadlığım-dan artıq sevirəm, odur ki, onun əmrinə görə, mən ona təzim etməyə gəlmişəm. Qoy hamı görsün ki, indiyədək qızlarla, laçın ördəklə oynayan kimi, oynayan Loyko Zobarın ürəyini bu qızın gözəlliyi necə əsir etmişdir. Sonra o, mənim arvadım olacaq, məni öpüb-oxşayacaq və mən də azadlığımı yaddan çıxarıb, daha sizə nəğmələr oxumayacağam! Belədir, Radda! deyib, qəmli bir nəzərlə onun gözlərinə baxdı.

Radda isə dinməzəcə başı ilə ona razılıq verib, ayaqlarını göstərdi. Biz də kənardan baxıb, bir şey anlamırdıq. Hətta çəkilib, qəlbimizdə Loyko Zobarın qız ayağına, – bu qız Radda olsa belə – yıxılacağımızı görmək istəmirdik. Bu hadisə hamını utandırırdı, hamımız heyf-silənir və kədərlənirdik.

Radda:

– Haydı! – deyərək Zobara qışqırdı.

Loyko polad kimi cingildəyərək güldü və dedi:

– Ehe, tələsmə, hələ mənə əziyyət verəcək günlərin qabaqdadır... – Sonra üzünü bizə tutdu:

– İş belədir, yoldaşlar! Çarəm nədir? Raddamın ürəyinin zənn etdiyim qədər möhkəm olduğunu sınamalıyam. Bağışlayın məni, qardaşlar!

Biz onun nə demək istədiyini başa düşmədik. Birdən Radda yerə sərildi. Zobarın əyri bıçağı dəstəsinədək onun sinəsinə sancılmışdı. Donub qaldıq.

Radda xəncəri köksündən çıxarıb atdı və qara saçlarını yarasına basıb güldü və uca, aydın bir səsle:

– Əlvida, Loyko! Mən bilirdim ki, sən belə eləyəcəksən!.. – deyib öldü.

Anladınmı neçə qız idi, laçınım?! Yalan deyirəmsə, lənətə gəlim, şeytan kimi qız idi!

Loyko:

– Eh! Məğrur şahzadə, indi mən sənənin ayağına yıxılıram, – deyib, var gücü ilə bağırdı və yerə yığılıb, dodaqlarını ölmüş Raddanın ayaqlarına yapışdıraraq donub qaldı. Biz papaqlarımızı çıxarıb, kənardə dinməz durduq.

Buna sən nə deyirsən, laçınım? Nur: “Onun qollarını bağlamaq lazımdır!..” – demək istədi. Loykonun qollarını bağlamağa kimin əli gələrdi? Heç kəsin əli gəlməzdi. Bunu Nur da bilirdi. Əlini tovlayıb kənara çəkildi. Danilo Raddanın tulladığı bıçağı yerdən götürüb, bir qədər baxdı; əyri və iti bir bıçaq idi, üzərində Raddanın qanı hələ qurumamışdı. Sonra Danilo Loykoya yaxınlaşıb, bıçağı onun ürəyinin tuşundan kürəyinin arasına sancdı. Qoca soldat Danilo, necə olsa, Raddanın atası idi!

Loyko Daniloya tərəf dönüb:

– Bax belə! – deyərək Raddanın dalınca getdi.

Biz tamaşa edirdik: bir çəngə saçını yarasına basmış Radda ala gözlərini göyə dikmiş halda yığılmışdı. Onun ayağının altında sərilməmiş igid Loyko Zobarın üzünü saçları ilə örtülmüşdü.

Hamımız fikrə getmişdik. Qaşqabağın tökmüş qoca Danilonun bıqları titrəyirdi, gözlərini göyə dikib susmuşdu. Saçı-saqqalı qar kimi ağarmış Nur isə üzünü üstə yerə yığılıb, elə hönkürtü ilə ağlayırdı ki, çiyinləri tərpenirdi.

Orada ağlamalı şey vardı, laçınım!

...İndi gedirsən, yaxşı, öz yolunla düz get. Yolundan dönmə. Bəlkə, nahaq yerə tələf olmaya bilərsən, laçınım!”

Makar susdu, çubuğunu və kisəsini cibinə qoydu, çuxasının yaxasını düymələdi. Narın yağış yağdı, külək şiddətlənir, dənizin gurultusu get-gedə artırdı. Atlar bir-birinin dalınca sönməkdə olan

tonqala tərəf gəlib böyük, fərasətli gözlərilə bizə tamaşa edirdilər. Axırda bizi hər tərəfdən əhatə elədilər. Makar öz sevimli qara atının boynunu tumarlayıb dedi:

– Hop, hop, ehe! – və mənə müraciətlə: – Yatmaq vaxtıdır! – dedi... Sonra çuxasını başına çəkib, zorba bədənini yerə sərdi.

Mən yatmaq istəmirdim. Qaranlıq çöldə öyləşib, gözlərimi dənizə dikmişdim. Gözümün qabağında Raddanın gözəl, nəcib, məğrur siması cəlvələnməyə başladı. Saçının ucunu əlində dəstələyərək yarasının üstünə basmışdı. Qara, nazik barmaqlarının arasından damcı-damcı qan axır və od kimi qırmızı ulduzlar tökülürdü.

Onun dalınca igid Loyko Zobar gedirdi. Üzünə tökülmüş qara tellərinin altından tez-tez iri və soyuq gözyaşı damcıları axmaqda idi.

Yağış şiddətlənirdi; dənizin dalğaları bir cüt vüqarlı qaraçı gözəlinə Loyko Zobara və qoca soldat Danilonun qızı Raddaya kədərli və şanlı nəğmələr oxuyurdu.

Onların hər ikisi gecənin qaranlığında havada sakitcə süzürdü, gözəl Loyko məğrur Radda ilə bərabərleşə bilmirdi...

ŞAHİN NƏĞMƏSİ

Sahildə tənbel-tənbel nəfəs alan geniş dəniz ayın mavi şəfəqləri altında uzaqlarda yuxuya dalmışdı, hərəkətsizdi. Yumşaq və gümüşü dəniz orada cənubun mavi səması ilə qovuşur, ulduzların qızıl naxışlarını gizləməyən hərəkətsiz seyrək buludların şəffaf toxumasını özündə əks etdirərək, dərin bir yuxuya getmişdi. Yuxulu-yuxulu sahilə sürünüb susmaq bilməyən dalğaların nə pıçıldadıqlarını anlamaq istəyirmiş kimi, sanki göy, getdikcə dənizin üzərinə çökürdü.

Şimal-şərq küləyinin əyərək eybəcər şəkllə saldıdığı ağaclarla örtülü dağlar öz zirvələri ilə mavi boşluqlara yüksəlir, cənub gecəsinin ilıq və nəvazişkar qaranlığına bürünmüş dağ zirvələri dəyirmiləşirdi.

Dağlar vüqarla düşüncəyə dalmışdı. Dalğaların qabarıq, yaşıl yolları üzərinə dağlardan qara kölgələr düşür və bu kölgələr sanki yeganə hərəkəti dayandırmaq, suların susmayan şırıltısını və köpüklərin nəfəsini boğmaq, hələ dağların dalında gizlənmiş ayın göy, gümüşü şəfəqlərilə birlikdə ətrafı bürümüş əsrarəngiz sükutu pozan bütün səsləri udmaq istəyirdi.

– Al-la-hü-əkber!.. – deyərək Rəhim ah çəkdi. Rəhim qoca bir Kırım çobanı idi; uca boylu, çalsaqal, cənub günəşində yanıb qaralmış, arıq və ağıllı bir qoca idi.

Biz dağdan qopmuş, kölgə salmış və yosun basmış bir böyük daşın yanında qum üzərində uzanmışdıq. Yanında oturduğumuz daş qəmgin və kədərli idi. Dənizə baxan böyrünü dalğalar döyəcəlmış, onu yaşıl dəniz otu ilə örtmüşdü. Ot və göyərti ilə örtülmüş daş, sanki dağla dəniz arasındakı dar qumluğa bağlanmışdı. Tonqalımızın odu bu daşı dağ tərəfdən işıqlandırır. Alov titrədikcə, çatlayıb, tor kimi yarıqlar əmələ gətirən daş üzərində kölgələr oynayırdı.

Mən Rəhimlə balıq şorbası bişirirdim, balıqları indicə tutmuşduq. Hər ikimiz elə halda idik ki, hər şey bizə bir xəyal kimi görünürdü, hər şey sanki özünü bizə anlatmaq üçün hazır idi, qəlbimiz o qədər təmiz və yüngül idi ki, düşünməkdən başqa heç bir arzumuz yoxdu.

Dalğalar isə sahilə hücum edir və elə yumşaq səslər çıxarırdılar ki, sanki qızınmaq üçün tonqalın yanına gəlməyə icazə istəyirdilər.

Hərdən xışıltıların ümumi ahəngi içərisində yüksək və coşqun bir səs eşidilirdi, bu, daha cəsarətlə bizə doğru hücum edən dalğalardan birisi idi.

Rəhim başı dənizə tərəf olaraq köksünü quma dayayıb uzanmış, dirseklərini yerə dirəyib, başını ovucları içərisinə qoyaraq dumanlı uzaqlara baxırdı. Qoyun dərisindən olan tüklü papağı peysərinə əyilmişdi, dənizdən əsən təmiz hava onun qırışıqlarla dolu olan geniş alınına toxunurdu. O, filosofluq edir və mənim onu dinləyib-dinləmədiyimə fikir vermirdi, sanki dənizlə danışırdı:

– Allahın sadıq bəndəsinin yeri cənnətdir. Allaha və peyğəmbərə ibadət etməyənin yeri isə? Kim bilir, bəlkə, o, bu saat bu köpüyün içindədir... Bəlkə, dənizin üzərindəki o gümüşü ləkələr odur... Kim bilir?

Tutqun, əzəmətli və geniş dəniz işıqlanırdı, üzərində ayın şüalarının görünürdü. Ay artıq dağların ağacla örtülü zirvələrinin arxasından çıxmışdı, düşüncəli bir halda öz işıqlarını dənizə tökürdü; dəniz isə ona qarşı atılır, sahilə və oturduğumuz daşın böyrünə hücum edirdi.

– Rəhim!.. Bir nağıl danış... – deyə qocadan xahiş etdim.

Rəhim mənə baxmadan soruşdu:

– Niyə?

– Elə belə! Sənin nağılların xoşuma gəlir.

– Hamısını danışmışam. Daha nağıl bilmirəm...

O, bir də xahiş etməyimi istəyirdi. Mən yenə xahiş etdim.

– İstəyirsən sənə bir nəğmə söyləyim? – deyə Rəhim razı oldu.

Mən köhnə bir nəğmə dinləmək istəyirdim, o, nəğmənin özünəməxsus təranəsini mühafizə edərək, həzin bir dillə söyləməyə başladı.

I

“Koramal dağların yüksəkliyinə dırmanıb, orada rütubətli bir yarığanda qıvrılıb uzandı və dənizə baxmağa başladı.

Göydə günəş parlayır, dağlar isə quraq nəfəslərini göylərə buraxır, aşağıda dalğalar qayalarla çarpışırdı...

Dərədə isə sel, zülmət və köpüklər içərisində daşlara dəyib səslənərək dənizə doğru axmaqda idi.

Sel ağ köpüklərə bürünüb, qüvvətli bir halda dağları yarıb və hiddətlə bağıraraq dənizə tökülürdü.

Birdən Koramalı düyümlənib yatmış olduğu dərəyə göydən sinəsi parçalanmış və qanadları qana bulaşmış bir Şahin düşdü.

O, kəsik-kəsik çığıraraq yerə düşüb, qüvvətsiz bir halda sinəsini qəzəblə sərt daşlara çarpırdı...

Koramal diksindi, tez geriye süründü, lakin dərhal anladı ki, quşun iki-üç dəqiqəlik ömrü qalmışdır...

O, parçalanmış quşun yanına süründü və onun lap gözlərinin içinə:

– Nə var, ölürsənmi? – deyə fısıldadı.

Şahin dərindən bir ah çəkib, cavab verdi:

– Bəli, ölürem!.. Mən şərəflə yaşadım... Mən səadətə nə olduğunu bilirəm!.. Mən qəhrəmancasına vuruşdum!.. Mən göyləri gördüm... Sən göyü mənim kimi yaxından görə bilməzsən!.. Eh, zavallı!

– Göy nədir ki? – Boşluqdur da... Mən orada necə sürünə bilərəm? Bura mənim üçün çox gözəldir... Həm isti, həm də rütubətli!

Koramal azad quşa belə cavab verdi və ürəyində onun sayıqlamalarına güldü.

Sonra Koramal belə düşündü: “Uçsan da, sürünsən də axırı biridir: hamı yerdə yatacaq, hamı öləcək...”

Lakin cəsəətli Şahin birdən çırpındı, bir az qalxdı və gözlərini dərədə gəzdirdi.

Boz daşlar arasından su süzülürdü. Qaranlıq dərədə hava boğunuq idi, çürüntü qoxusu gəlirdi.

Şahin bütün qüvvətini toplayaraq, həsrət və kədərlə bağırdı:

– Ox, bircə dəfə də göylərə yüksələ bilsəydim! Düşməni... köksümün yaralarına sıxsaydım... qanımla onu boğsaydım! Ox, döyüş səadəti!..

Koramal isə düşündü: “Onun belə inləməsindən görünür ki, göylərdə yaşamaq doğrudan da çox yaxşıdır!”

O, azad quşa təklif etdi:

– Sən dərənin kənarına gəl və oradan aşağı atlan, bəlkə, qanadların səni qaldırır və sən bir az da öz fəzanda yaşarsan.

Şahin hərəkət etdi, qürurla çığıraraq çaynaqları ilə daşların üzərindən sürüşərək, uçuruma doğru yönəldi.

O yaxınlaşdı, qanadlarını düzəltdi, dərindən bir ah çəkib, gözlərini parlatdı və aşağı yuvarlandı.

Daş kimi qayalardan sürüşərək, qanadlarını qıraraq, tüklərini qopararaq, sürətlə aşağı düşdü.

Sel dalğaları onu ağzına aldı, qanını yuyub, köpüklərə bürüdü və dənizə apardı.

Dənizin dalğaları həzin nərələrlə daşlara çırpılırdı... Quşun ölüsü dəniz boşluqlarında gözdən itdi...

II

Koramal dərədə uzanıb, quşun ölümünü, onun göylərə olan ehtirasını xeyli düşündü.

İndi o, daima səadət xəyalı ilə gözləri oxşayan uzaqlara baxırdı.

– O ölən şahin bu ucsuz-bucaqsız boşluqda nə görmüşdü? Nə üçün onun kimilər ölərkən, göylərə uçmaq arzusu ilə öz ruhlarını sıxırırlar? Onlar orada nə görmüşdülər? Mən, bəlkə, bir az göyə atılsam, bütün bunları öyrənə bilərəm, – dedi və elə də etdi.

O, halqa kimi qıvrılıb, birdən göyə atıldı və ensiz bir lent halında günəşdə parladı.

Sürünmək üçün yaranan uça bilməz!.. O, bunu unudub daşlar üzərinə düşdü, amma ölmədi, güldü...

– Göyə uçmağın ləzzəti bu imiş! Yerə düşmək imiş!.. Gülünc quşlar! Yer qədrini bilmir, onun üzərində darıxır, göyün yüksəkliklərinə can atırlar və orada, isti düzənlikdə həyat axtarırlar. Ora boşluqdur. Orada işıq boldur, ancaq yemək və canlı vücut üçün istinadgah yoxdur. Lovğalıq nəyə lazım? Bəyənməməzlik nə üçündür? Öz arzularının çılgınlığını örtmək və özlərinin həyat işinə yaramadıqlarını gizlətmək üçün müdür? Gülünc quşlar!.. Artıq onların nitqləri bir də məni aldada bilməz. Mən özüm hər şeyi bilərəm! Mən göyü gördüm!.. Mən ora uçdum, oranı ölçdüm, yıxılmağın nə olduğunu gördüm, parçalanmadım, ancaq özümə daha möhkəm inanıram. Qoy yeri sevməyi bacarmayanlar aldanişla yaşasınlar... Mən həqiqəti bilərəm və onların çağırışlarına inanmıram. Məni yer yaratmış, mən yerdə yaşayıram.

O öz-özünə öyünərək dünyəm halında qıvrıldı.

Dəniz aydın bir işıq içərisində parlayır, dalğalar isə dəhşətlə sahile çarpırdı.

Dalğaların aslan nərələrində məğrur bir quş nəğməsi səslənirdi; onların zərbələrindən qayalar titrəşir, dəhşətli nəğmədən göylər də titrəşirdi.

Biz cəsurların çılğınlığına odalar oxuyuruq.

Cəsurların çılğınlığı – budur həyatın hikməti! Ox, igid Şahin! Sən düşmənlə vuruşda qanımı axıtdım... Amma bir gün gələr ki, sən istə qanın damlaları qığılcım kimi həyatın qaranlıqlarında alışar və bir çox igid ürəkləri çılğın bir azadlıq və işıq ehtirası ilə yandırar!

Sən ölmüş ol!.. Lakin ruhca igid və qüvvətli olanların nəğmələrində sən həmişə canlı bir örnək, azadlığa və işığa doğru məğrur bir çağırış kimi yaşayacaqsan!

Biz cəsurların çılğınlığına nəğmələr oxuyuruq...”

...Dənizin uzaq səthi susur, dalğalar sahilin qumunu oxşayaraq ötürdü, mən də dənizə baxaraq sükut edirdim. Ayın işığı sulara getdikcə daha çox gümüşü ləkələr buraxırdı... Qazanımız sakitcə qaynayırdı.

Dalğalardan biri oynaya-oynaya sahilə qaçır və xışıldayaraq Rəhimin başı üzərinə hücum edir.

– Hara gəliрсən?.. Rədd ol! – deyər Rəhim əli ilə onu qovur, dalğa itaətkar bir halda dənizə qayıdır.

Rəhimin dalğalarla söhbəti mənə heç də qəribə və qorxunc gəlmirdi. Hər şeydə qəribə bir canlılıq, yumşaqlyq və nəvaziş vardı. Dəniz o qədər sakitdi ki, onun, hələ gündüzün hərarətindən azad olmamış dağlara göndərđiyi təzə nəfəsdə çox gizli qüvvələr olduğu hiss edilirdi. Ulduzlar öz qızıl işləmələri ilə tünd-mavi səma üzərində çox əzəmətli, cazibəli və yenilik intizarı ilə ağılları heyretə gətirən yazılar yazırdılar.

Hər şey mürgüleyirdi, lakin çox ayıq mürgüleyirdi, adama elə gəlirdi ki, bir an sonra bütün bunlar ayılacaq və qəribə, şirin səslərin ahənginə uyğun səslər çıxaracaq. Adama elə gəlirdi ki, bu səslər dünyanın sirtini açacaq, izah edəcək və sonra onu zəif bir işıq kimi söndürüb, insanın qəlbini də özləri ilə birlikdə tünd-mavi boşluqlara doğru aparacaq, o zaman titrəşən ulduzlar gözəl bir yenilik musiqisi ilə onları qarşılayacaq...

ÇELKAŞ

Limandan qalxan tozdan qaralmış cənub göyü bulanıq idi; isti günəş, sanki boz bir rübənd arxasından yaşıl dənizə baxırdı. Avar zərbələri, paroxod vintləri, türk fəlüqlərinin¹ və başqa yelkən gəmilərinin iti burunları ilə parçalanan suda günəş öz zərrələrini əks etdirə bilmirdi. Darısqal limanın daş divarı ilə əhatə olunan və ağır yüklər altında inləyən dənizin azad ləpələri köpüklü zərbələrlə gəmilərin qabırğalarına və zirzibillə dolu sahilə toxunaraq səslənirdi.

Lövbər zəncirlərinin cingiltisi, yük daşıyan vaqonların bir-birinə toxunması, küçənin daşları üstünə tökülən dəmir təbəqələrin cıncıltısı, dirəklərin boğuş taqqıltısı, araba təkərlərinin səsləri, paroxodların fiti, hambalların, matrosların, gömrük soldatlarının gah kəskin, gah boğuş səsləri sahildə göylə yerin arasını doldurub, qərribə bir ahənglə əmək gününün nəğməsinə çevrildi. Bunlara qarşı gah güclü, gah zəif hücumda olan dalğalar ətrafı titrədir, tozlu və isti havanı yarırdı.

Daş, dəmir, ağac, limanın döşəməsi, gəmilər, adamlar – bütün bunlar səs-səsə verib, Merkuriyə² ehtiraslı himnlər oxuyurdu. Bu gurultu arasında eşidilən adam səsləri həm zəif, həm gülünc idi. Bu hay-küyü ilk əvvəl vücuda gətirən insanlar da həqir və gülünc idi: başdan-ayağa toza bulanmış, paltarları cındır, arxalarına aldıkları ağır yük altında ikiqat bükülən, günün istisində, toz dumanı arasında o yan-bu yana yüyürən insanlar, öz yaratdıqları və əhatə olunduqları dəmir çarxlar, qalanmış mallar və gurultu salan vaqonlar arasında son dərəcə kiçik və əhəmiyyətsiz görünürdülər. Yaratdıqları şeylər onları əsir etmiş, simasızlaşdırmışdı.

Tamamilə yola düşməyə hazır olan ağır və böyük paroxodlar gah fit verir, gah fısıldayır, gah dərin nəfəs alırdı; onlardan çıxan hər bir səsdə, sanki göyertələrdə çalışan və paroxodların dərin anbarlarını öz kölə zəhmətlərinin məhsulu ilə dolduranlara dair istehza ilə nifrət notları eşidilirdi. Öz qarınlarını doydurmaq məqsədilə bir neçə girvənkə çörək qazanmaq üçün paroxodun dəmir qarnına

¹ Fəlüq – yelkənli ticarət gəmisi

² Merkuri – Qədim roma mifologiyasında ticarət və yol allahı

çiyinlərində min pudlarla çörək daşıyıb dolduranlara baxdıqca, gül-məkdən adamın gözləri yaşarıdı. Bir yanda cındır paltarlı, tərli, işləməkdən, günün istisindən kütləşmiş adamlar, bir yanda bunların əlləri ilə yaradılmış, gün qabağında parlayan və diqqətlə baxdıqda sanki buğda deyil, öz yaradıcılarının qanı və qollarının gücü ilə hərəkətə gələn maşınlar... Bütün bunlarda qəddar və soyuq bir istehzanın uzun bir dastanı oxundu.

Gurultu can sıxır, toz burnu gicişdirərək, gözə dolur, isti bədəni yandırır yorur, hər şey səbr və qərarını itirmiş, yetişmiş, dolmuş və hər dəqiqə partlamağa hazırdır. Bu partlama nəticəsində təmizlənən havada rahat və asanlıqla nəfəs almaq mümkün olacaq, yer üzündə sakitlik bərpa olacaq və bu tozlu, gurultulu, adamı halətdən çıxaran hay-küy həmişəlik yatacaq, o zaman şəhərdə, dəniz üzündə, göydə bir sakitlik, aydınlıq əmələ gələcəkdi...

Zəng müntəzəm zərbələrlə on iki dəfə səsləndi. Zəngin son zərbəsində zəhmətin vəhşi musiqisi yavaşdı, bəlkə də yarıya endi. Bir dəqiqə sonra o səslər artıq boğuş narazılığa çevrildi. İndi adamların səsləri və dənizin şırıltısı daha aydın eşidilməkdə idi. Deməli, nahar vaxtı yetişmişdi.

I

Hamballar işlərini buraxaraq, dəstə-dəstə sahilə dağıldılar; satıcılardan özlərinə cürbəcür yeyinti şeyləri alıb, küçədə, kölgəlikdə əyləşib, nahar etməyə başladılar. Bu halda onların yanına Qrişka Çelkaş gəldi. O, bütün liman adamları arasında şöhrət qazanmış, kefli, cəsur, mahir bir oğru, dəhşətli təqiblərə uğramış köhnə bir canavar idi. Ayaqları yalın və başı açıqdı, əynində köhnə bir şalvar, çirkli çit köynək vardı. Cırıq yaxasından quru sümükləri və bədəninin gündən qaralmış dərisi görünürdü: Pırtlaşmış qara-boz saçından və əzgin, kəskin, vəhşi simasından yenicə yuxudan oyandığı görünürdü. Bir saman çöpü bozarmış bığına və bir də qırılmış yanağına ilişmişdi; kiçik bir çökə şaxını özü indicə qoparıb, qulağının dalına taxmışdı. Uzunboy, arıq, beli bir qədər əyilmiş olan Çelkaş daşların üzərində ağır-ağır addımlayır və donqar, yırtıcı burnunu uzadıb, camaata baxır, iti, soyuq ala gözləri ilə hambalların arasında kimi isə axtarırdı. Onun uzun, qalın və bozarmış bıqları pişik bıqları kimi tər-

pənirdi. Dalında tutduğu əllərini bir-birinə sürtür, uzun möhkəm barmaqlarını əsəbi halda bir-birinə keçirirdi. Özü kimi yüzlərlə səfillər arasında olduğu halda belə, yenə də diqqəti cəlb edirdi. Buna səbəb onun çöl qırğısına oxşaması, yırtıcılara məxsus arıqlığı və zahirən rahat görünüb, həqiqətdə isə, bənzədiyi yırtıcı quşun uçuşu kimi nəşəli və sayıq olması idi.

O, kömürlə dolu səbətlərin kölgəsində uzanmış səfil hambalların yanından keçəndə, ehtimal ki, bu yaxınlarda döyüldüyünə görə üzünü qırmızı ləkəli, boynu-boğazı cızılmış bir hambal durub, onun qarşısına gəldi. Bu adam, Çelkaşla yanaşı gedərək, yavaşdan dedi:

– Gəmiçilər iki tay parçanın itməyindən xəbər tutublar... Axtarırlar.

Çelkaş onu sakit nəzərlərlə süzərək:

– Nə olsun? – dedi.

– Necə nə olsun? Axtarırlar da!

– Yoxsa axtarmaq üçün mənə köməyə çağırırlar? – deyə Çelkaş mənəli bir təbəssümlə Könüllü donanmanın anbarlarına tərəf baxdı.

– İtil cəhənnəmə!

Yoldaşı geri qayıtdı.

– Ey! Dayan! Üz-gözünü kim bəzəyib? Gör necə xarablayıb... Mişkanı burada görmədinmi?

– Çoxdan görməmişəm! – deyə hambal öz yoldaşlarına tərəf getdi.

Çelkaş öz yoluna davam etdi; hamı onu yaxşı tanıdığı bir adam kimi qarşılayırdı. Həmişə zarafatçı və üzügülər Çelkaşın bu gün bikiş olduğu aydın idi. O, hər bir suala kobud və acıqlı cavab verirdi.

Birdən tayların arasından tünd-yaşıl geyimli, toza bulanmış, döyüşkən gömrük keşikçisi Çelkaşın qarşısına çıxıb, yolunu kəsdi; hakim bir vəziyyət alıb, bir əli xəncərində, o biri əli ilə Çelkaşı tutmaq istədi.

– Dayan! Hara gedirsən?

Çelkaş bir addım dala çəkildi. Keşikçinin üzünə baxıb gülümsündü.

Keşikçinin həmişə gülən qırmızı, hiyləgər sifəti bu dəfə heybətli bir vəziyyət almaq istədi: ordları şişdi, üzünü yumrulandı, qızardı, gözləri böyüdü, qaşları hərəkətə gəldi. Bütün bunlar onun sifətini çox gülünc hala salırdı. Keşikçi acıqlı qışqırdı:

– Sənə dedim ki, buralarda dolanma, qabırğalarını qıraram! Yenə qulaq asmırsan?

Çelkaş sakitcəsinə salam verib:

– Xoş gördük, Semyoniç! Çoxdan görüşürük, – dedi və əlini ona uzatdı.

– Kaş yüz il səni görməyəydim! Rədd ol, rədd ol, görək!..

Bununla belə, Semyoniç onun uzatdığı əli sıxdı.

Çelkaş onun əlini öz əlində bərk-bərk sıxıb, ərk ilə silkələyərək, dostcasına soruşdu:

– Bir de görüm, Mişkanı gördünmü?

– Mişka kimdir? Mən Mişka-filan tanımıram. Bircə, aşna, buradan rədd ol, görək!.. Get, yoxsa anbarçı səni görər, o səni...

– Mənimlə keçən dəfə “Kostroma” gəmisində işləyən sarışın, – deyə Çelkaş təkrar etdi.

– Bir yerdə oğurluq elədiyini desənə! Sənin Mişkanı xəstəxanaya apardılar, ayağı dəmir parçası altında qalıb əziləndir. Bax, sənə adam kimi deyirəm, get buradan, yoxsa boynunun ardından vurub qovaram...

– Aha! Bəs sən deyirdin ki, Mişkanı tanımırsan? Tanıyırmışsan. Sən niyə belə acıqlısan, Semyoniç?

– Məni dilə tutma, Qrişka, get buradan!..

Keşikçi artıq acıqlanır, o yan-bu yana baxıb, əlini Çelkaşın möhkəm əlindən çəkməyə çalışırdı.

Çelkaş sakit bir halda qalın qaşlarının altından gülərək, onun üzünə baxıb, əlini buraxmır, davam edirdi:

– Sən məni tələsdirmə, sənənlə doyunca söhbət eləyəndən sonra özüm gedəcəyəm. De görək, necə dolanırsan? Arvad-uşaq salamatdırmı? – İstehzalı təbəssümlə dişlərini ağardıb, gözlərini parıldadaraq, əlavə etdi: – Sənə qonaq gəlmək istəyirəm, ancaq içməkdən macal tapa bilmirəm...

– Yaxşı! Yaxşı! Bu sözləri qoy dursun, sən... zarafata salma! Mən doğrudan deyirəm, bilirsən?.. Yoxsa indi də evlərə, küçələrə düşüb, oğurluq eləməyə hazırlayırsan?

– Nəyə lazımdır? Elə buradakılar sənə və mənə öləndək bəsdir. Vallah bəsdir, Semyoniç! Deyirlər yenə iki tay parça oğurlamısan?.. Ehtiyatlı ol, Semyoniç! Quyruğu ələ vermə!

Çelkaşın belə həyasızlığından hirslənən Semyoniç titrədi, danışmaq istədisə də, ağzı köpükləndi və heç bir söz deyə bilmədi; Çelkaş

onun əlini buraxdı, uzun ayaqlarını sakit ataraq, limanın darvazasına tərəf getdi. Keşikçi dəhşətli söyüşlər söyə-söyə onun dalınca düşdü.

Çelkaşın kefi duruldu; əlləri şalvarının ciblərində, dişlərinin arasında fit çalaraq, yavaş addımlarla asudə adam kimi yeriyib, sağa-sola zarafatlar, istehzalar atırdı və hər tərəfdən eyni cavabları alırdı.

Nahardan sonra yerə uzanıb, dincələn hamballardan birisi ona dedi:

– Qrişka! Naçalniklər səni yaman qoruyurlar ha!

– Ayaqlarım yalın olduğundan Semyoniç dalımca gəzir ki, ayaqlarım daşa toxunmasın.

Darvazaya yaxınlaşdılar. İki soldat Çelkaşı əlləri ilə yoxlayıb, yavaşca bayıra itələdi.

Çelkaş yoldu keçib meyxananın qarşısındakı skamyanın üstündə əyləşdi. Limanın darvazasından yüklə dolu arabalar gurultu ilə çıxırdı. Onlara tərəf isə boş arabalar gəlirdi; boş arabalar hərəkət etdikcə arabaçılar atılıb-düşürdülər. Limandan gurultu eşidilir və acı toz qalxırdı...

Bu gurultu və hay-küydə Çelkaş özünü gözəl hiss edirdi. Qarşıda onu az zəhmət və çox cəldlik tələb edən qazanlı bir iş gözləyirdi. O, özündə lazımi qədər qoçaqlıq olduğuna inanır və gözlərini yumaraq, cibi əsginaslarla dolandan sonra, sabah necə kef edəcəyini xəyalından keçirirdi. Sonra yoldaşı Mişka yadına düşdü. Onun ayağı sınmasaydı, bu gecə ona çox faydası dəyə bilərdi. Çelkaş öz-özünə mırıldandı, deyəsən Mişkasız işin öhdəsindən gələ bilməyəcəkdi. Görəsən, bu gecə necə olacaq?.. O, göyə, sonra da küçəyə baxdı.

Onun altı addımlığında, mavi ala-bəzək köynək və həmin parçadan da şalvar geymiş, ayağı çarıqlı, cırıq, bozarmış papaqlı bir cavan səkidə, dalını dirəyə söykəyərək oturmuşdu. Oğlanın yanında kiçik bir torba və küləşə bükülüb, iplə sarılmış dəstəsiz bir dəryaz vardı. Onun enli kürəyi, möhkəm bədəni, qumral saç, gündən və küləkdən qaralmış sifəti, Çelkaş tərəfə mehribanlıqla və inamla baxan böyük göy gözləri vardı.

Çelkaş dişlərini ağardaraq, dilini çıxartdı və gözlərini bərəldib, ona dəhşətli bir sifət göstərdi.

Oğlan qabaqca təəccüblə gözlərini qırpdı, sonra ucadan qəhqəhə ilə güldü, qəhqəhə arasında “qəribə adamsan ha!” deyər yerindən qalxmadan, torbasını toz-torpaqla sürüyərək və dəryazını daşlara

toxunduraraq, Çelkaşın oturduğu skamyaya yaxınlaşdı. Çelkaşın balağından dartıb dedi:

– Görünür, aşna, yaxşı kef eləmişən, hə?..

Çelkaş gülərək, boynuna aldı:

– Elə bir iş olubdur, körpə, elə iş olubdur! – dedi.

Çelkaş bu sadələvh, körpə kimi parlaq gözlü oğlanı gören kimi xoşlamışdı.

– Biçindənmi gəlirsən?

– Bəs necə? Bir verst biçib, bircə qəpik qazanmışıq. İşlər xarabdır! Hər yerdən aclar tökülüb gəlib, qiyməti aşağı salıblar. Kubanda üç abbası verirdilər... Bu da işdir!.. Keçmişdə, deyirlər, üç, dörd, beş manat verirlərmiş!..

– Keçmişdə!.. Keçmişdə bir nəfər rusun üzünə baxmağa üç manat verirdilər. Mən özüm, bir on il bundan əvvəl, bununla yaşayırdım. Kazak kəndinə gəlib deyirdin: Mən rusam. O saat görürdün, gəlib səni əlləşdirdilər, təəccüblə baxıb dedilər: – Al bu üçlüyü, – əlavə yedirib-ıçirdirdilər və istədiyin qədər kənddə qalırdın.

Cavan əvvəlcə ağzını açıb, diqqət və təəccüblə Çelkaşın söhbətinə qulaq asırdı. Axırda onun yalançılığını duyub, ucadan güldü. Çelkaş təbəssümünü bıqları altında gizlədib ciddi bir şəkil aldı.

– Kələkbaz, elə bil doğru danışsən, mən də qulaq asıb inanıram. Yox, vallah keçmişdə oralarda...

– Bəs mən nə deyirəm? Mən də deyirəm ki, oralarda keçmişdə...

– Get o yana! – deyə oğlan əlini oynatdı. – Sən çəkməçisən, yoxsa dərzisi? Nəsən?

– Mən? – Çelkaş düşünüb dedi: – Balıqçıyam...

– Balıqçı? Yox a! Deməli balıq tutursan?..

– Balıq nə üçün? Buranın balıqçıları tək bir balıq tutmurlar. Suda boğulanları, köhnə lövbərləri, batmış gəmiləri də ovlayırlar. Hər şey... Bunları ovlamaq üçün qarmaqlar da...

Gopa bas görək!.. Yəqin səndə:

“Biz atarıq torları,

Quruca kənarlara,

Dükən və anbarlara...”

– deyib oxuyan balıqçılardan?

Çelkaş gülümsünərək, oğlana baxıb dedi:

– Sən onları görmürsənmi?
– Yox, haradan görmüşəm, eşitmişəm...
– Xoşuna gəlirlərmi?
– Onlarmı? Əlbəttə... Asudə, azad oğlanlardır...
– Azadlıqdan sənə nə? Sən azadlığı çox istəyirsən?
– Əlbəttə, necə bəs? Özün öz ağan olursan! İstədiyini yerə gedirsən, istədiyini işi görürsən... Əlbəttə! Özünü qayda ilə saxlamağı bacarsan, boynunda ağır daş olmasa, bundan gözəl şey yoxdur! Kefin istədiyi qədər gəz, ancaq Allahı unutma!..

Çelkaş həqarətlə tüpürdü, söhbəti kəsib, üzünü o yana çevirdi...

Oğlan həvəsə gəlmişdi, danışdı:

– Elə götürək mənim işimi. Atam öldü, bir azca mülk qoydu. Anam da qocadır. Əlimizdəki yer hər il əkilməkdən gücdən düşüb. Mən nə etməli idim? Dolanmaq lazım idi. Necə dolana idim? Bilmirdim. Bir yeznə kimi yaxşı bir qızın evinə gedə bilərdim. Əgər qızı ayırsaydılar yaxşı olardı... Yox, qayınata şeytan, ayırmaz. Mən gərək illərlə ona nökrəçilik edəm. İşlər belədir! Əgər mən yüz əlli manat ələ gətirə bilsəydim, o saat işim düzələrdi və Antipə dirsək göstərərdim. Marfanı ayırmaq istəyirsənmi? – deyərdim. Yox? Lazım deyil, şükür Allaha, kənddə nə çoxdur qız! Onda tamamilə asudə olardım. Öz əlim – öz başım! Bəli, – oğlan bir ah çəkdi, – indi yeznəliyə getməkdən başqa əlacım yoxdur, – dedi. – Ümid edirdim ki, Kubanda bir ikicə yüz manat ələ gətirərəm... O da tutmadı! Muzdurluğa gedəcəyəm... Çünki öz təsərrüfatımı qura bilmirəm! Eh-eh!..

Oğlanın yeznəliyə getməyə əsla könlü yox idi. Qəmgin və küskün bir rəng almışdı. Hətta yerdə ağır-ağır qıvrılırdı.

Çelkaş ondan soruşdu:

– İndi hara getmək istəyirsən?
– Hara gedəcəyəm? Əlbəttə, evə!
– Mən nə bilim!.. Bəlkə sən Türkiyəyə getmək istəyirsən?
– Tü-ürkiyəyə?.. – deyə oğlan sözü uzadaraq dedi: – Rusun Türkiyədə nə işi var? Nə danışsan!..

– Ay axmaq! – deyib Çelkaş yenə üzünü ondan çevirdi. Bu sağlam cavan kəndli onda başqa hisslər oyadırdı.

Ürəyinin ən dərin yerində tədriclə əmələ gələn bir sıxıntı hissi, onun bu gecə görəcəyi işlər haqqında düşünməsinə mane olurdu.

Təhqir edilmiş oğlan hərdən bir Çelkaşa əyri-əyri baxıb, burnunun altında söylənirdi. Onun ordları gülünc halda şişir, dodaqları büzülür,

daralmış gözləri çox tez-tez qırpınırdı. O, ehtimal ki, bu bıqlı səfillə etdiyi söhbətin belə tez və incikliklə qurtaracağını gözləmirdi.

Səfil ona daha etina etmirdi... Skamyanın üstündə əyləşib, dalğın-dalğın fit çalır və fitinin ahənginə uyğun olaraq, çıpaq, kirli dabanını yerə döyürdü.

Oğlan ondan əvəz almaq istədi...

– Bura bax, balıqçı! Sən tez-tezmi keflənirsən? – deyib soruşdu. Balıqçı üzünü tez ona tərəf döndərüb dedi:

– Bura bax, körpə! Bu gecə mənimlə işləmək istəyirsənmi? Tez ol, cavab ver!

Cavan etinasızlıqla soruşdu:

– Nə iş?

– Nə iş versəm o!.. Balıq tutmağa gedəcəyik. Avar çəkəcəksən...

– Hə... nə olar? Eybi yoxdur. İşləmək olar. Ancaq bir iş var... Qorxuram səninlə bir yerdə mən də əngələ düşəm. Çox aciz-avarasan... avamsan...

Çelkaşın ürəyinə sanki bir dağ basdılar, acıqla dedi:

– Ağzına gələni danışma. Təpənə elə çırpam ki, gözlərindən od çıxar...

O, skamyanın üstündən sıçrayıb, bir əli bığında, o biri əlilə əzələli yumruğunu göstərdi və gözlərini bərəltədi.

Oğlan qorxdı. Dörd tərəfinə baxıb, o da ayağa qalxdı. Bir-birinin gözlərinə baxa-baxa dayandılar. Çelkaş sərt soruşdu:

– Hə?

Etina etmədiyi bu körpə buzovun dilindən eşitdiyi təhqir Çelkaşın bədəninə titrətmə salmışdı. Söhbət zamanı ondan zəhləsi getdiyi halda, indi ona ədavət bəsləməyə başladı; çünki onun alovlu, saf gözləri, sağlam, gündən qaralmış üzü, qüvvətli və gödək qolları vardı; çünki onun kəndi və kənddə evi vardı, varlı bir kəndli onu özünə yəznə eləmək istəyirdi. Çelkaşın yanında bir körpə yerində olan bu heyvanın sərbəstliyi bu qədər sevməyi Çelkaşa ağır gəlirdi. Ona ki, azadlıq lazım deyil, o ki, azadlığın qədrini bilmir. Doğrudan da özündən pis və alçaq hesab etdiyin şeyi sevib-sevmədiyini gördükdə, adam bikef olur.

Oğlan Çelkaşa baxıb, onu öz ağası yerində görürdü:

– Axı, mən, – dedi, – bir söz demirəm. Özüm də iş axtarıram. Sən iş verdin, özgəsi verdi, təfavüt eləməz. Ancaq onu demək istə-

dim ki, sən fəhləyə oxşamırsan... Çox... yoluqsan. Bu, hər adamın başına gələ bilər. Məgər əyyaş görməmişəm? O qədər görmüşəm ki... lap səndən artıqlarını.

Çelkaş yumşaldı:

– Bəsdir, bəsdir! – dedi. – Razısanmı?

– Mən? Çox həvəslə! Nə verəcəksən?

– İşə görə. İşə baxar, tutulan balığın qədərinə baxar... Bir beşlik ala bilərsən. Anladın?

İş pula gəldikdə kəndli məsələni aydınlaşdırmaq, şərti şumda kəsmək istəyirdi. Oğlan yenə şəkkə düşüb dedi:

– Yox! Bu, mənə əl verməz!

Çelkaş ciddiləşdi:

– Sus, danışma! Gedək meyxanaya!

Hər ikisi yanaşı yola düşdü. Çelkaş, özünü ağa hiss edən bir adam kimi bıqlarını bururdu, lakin oğlan özünü ona tamamilə müti göstərməklə bərabər yenə də inanmır və qorxurdu.

– Adın nədir?

– Qavrila! – deyə cavan cavab verdi. Hisli-paslı bir meyxanaya çatdıqda Çelkaş bufetə yanaşdı, oranın daimi müştərisi kimi bir şüşə araq, şoraba, ət qovurması və çay istəyib bufetçiyə:

– Hesabıma yazarsan! – dedi.

Bufetçi dinməz-söyləməz başı ilə razılıq verdi.

Burada Qavrılanın ürəyində ağasına qarşı bir ehtiram hissi əmələ gəldi. Bu adam zahirdə oğru olsa da hörmət və etibar sahibi idi.

– İndi biz yemək yeyərik və doyunca söhbət elərik. Hələlik sən otur, mən bir yer var, dəyib bu saat qayıdaram.

Çelkaş getdi, Qavrila ətrafına tamaşa eləyirdi. Meyxana qaranlıq və rütubətli bir zirzəmidə idi. Araq qoxusu, buranı doldurmuşdu. O biri stolda, Qavrılanın qarşısında sarısaqqal, matros paltarında, kömür tozu və qatrana bulaşmış, sərxoş bir adam oturmuşdu. O, tez-tez hıçqıraraq, qələt-qülət sözlərdən quraşdırılmış bir mahnı oxuyurdu. Görünür o, rus deyildi.

Onun arxasında əyləşən iki nəfər qara saçlı, üzü gündən qaralmış, cındır paltarlı moldaviyalı qız da sərxoşcasına mahnı oxuyurdu.

Sonra qaranlıq küncərdən müxtəlif biçimli, yarımşərxoş, saçları pırtlaşıq, davakar adamlar çıxmağa başladı.

Qavrila qorxub, ağasının tez qayıtmasını arzu edirdi. Meyxanadan çıxan səslərin hamısı bir-birinə qarışdı, böyük bir heyvanın

böyürməsinə bənzəyirdi. Yüzlərlə səsə malik olan bu heyvan, sanki kor-koranə bu daş quyudan çıxmağa çalışır və yol tapa bilmirdi..

Qavrila bədənində bir məstlik və ağırlıq hiss edirdi, bu səbəbdən başından ağrı tutdu, hər tərəfə qorxu ilə baxan gözləri dumanlandı.

Çelkaş gəldi. Yeyib-içib, söhbət etməyə başladılar. Üçüncü badədən sonra arağın buxarı Qavrılanın başına vurdu. Kefi kökəldi, onu belə ləzzətli nahara qonaq edən ağasına xoş bir söz demək istədi. Amma nədənsə, boğazına tıxanan söz ağırlaşmış dilinə gəlmirdi.

Çelkaş ona baxıb, istehza ilə güldü:

– Kefləndin!.. Eh, həpənd!.. Bəs necə işləyəcəksən?..

Qavrila dili dolaşa-dolaşa:

– Dostum!.. Qorxma! İşimdən razı qalarsan!.. Gəl bir səni öpüm! Gəl! – deyirdi.

– Yox, yox! Al, bir az da iç!

Qavrila içməkdən axırda elə bir hala gəldi ki, gözünün qarşısındakı şeylər müntəzəm, dalğavari bir şəkildə hərəkət etməyə başladı: bu da onun ürəyinin bulanmasına səbəb oldu. Üzündə həm fərəh, həm axmaqlıq ifadəsi vardı. Bir söz demək istədikdə, ancaq dodaqları bir-birinə dəyib, mırıltıya çevrilirdi. Çelkaş nəyi isə xatırladı, ona baxır, bıqlarını eşir və gülümsünürdü.

Meyxana sərxoşların səsindən guruldayırdı. Sarı matros başını stolun üstünə qoyub yatmışdı.

Çelkaş qalxdı və Qavrılaya:

– Dur, gedək, – dedi.

Qavrila qalxmaq istədi, bacarmadı, qəliz bir söyüş söydü və sərxoşcasma mənasız-mənasız güldü. Çelkaş yenə Qavrılanın qarşısında əyləşib:

– İş bitdi! – dedi.

Qavrila ara vermədən gülür, küt nəzərlərlə ağasına baxırdı. Ağası isə diqqətlə, açıq və fikirli gözlərini onun üzünə dikmişdi. O, öz qarşısında, həyatını canavar caynaqlarına keçirmiş bir adamı – Çelkaşı görürdü. Çelkaş onu hər tərəfə çevirməyə özündə qüvvə hiss edirdi. Çelkaş onu qumar kartı kimi əzizdirməyə, həm də kömək edib əməlli-başlı bir kəndli halına salmağa qadir idi. Özünü başqasının ağası hesab edən Çelkaş düşünürdü ki, taleyinin ona içirdiyi camı, bu oğlan heç də içə bilməyəcəkdir. O, bu oğlanın halına həm acıyır, həm həsəd aparırdı; gah ona gülür, gah da onun

bir özgə adamın caynağına keçə biləcəyini fikrinə gətirib, qəmgin olurdu. Nəhayət, Çelkaşın bütün hissələri toplaşmış, bir ata və işgüzar adam hissəsinə döndü. Oğlana yazığı gəlirdi, amma oğlan ona lazım idi. Çelkaş Qavrılanın qoltuğuna girib, dizi ilə daldan yavaşca itələyə-itələyə meyxanadan çıxardı, odun yığınının kölgəsinə yıxdı. Özü də yanında oturub, çubuq çəkməyə başladı. Qavrıla bir az o yan-bu yana çevrilib böyürdü və yatdı.

II

Çelkaş, qayığın avarları ilə məşğul olan Qavriladan yavaşca:

– Hə! Hazırsanmı? – deyə soruşdu.

– Bu saat, qayığın halqaları yerlərinə möhkəm oturmur. Avarla bir-iki vurmaq olarmı?

– Yox, yox! Heç səs-küy salmaq olmaz!.. Əlinlə bərk bas, gedib yerinə otur.

Buraya çoxlu qayıq, yelkənli Türkiyə fəlüqləri toplanmışdı. Bunların bəzisi palıd, bəzisi şümşad, səndəl və sərviyə kötürkləri ilə yüklü idi. Gəmilərin bəzisi dolu, bəzisi yarıyadək boşalmış idi. Çelkaş və Qavrıla bu gəmilərdən birinin burnuna bağlanmış qayıqda əlləşirdilər.

Gecə qaranlıq idi. Qalın bulud göyün üzünü bürüdüyündən bir ulduz belə görünmürdü. Dənizin üzü qara, sakit və yağ kimi qatı idi. Dalğalar hər tərəfə nəm, duzlu bir qoxu yayıb, gəmilərin böyrünə toxunduqca Çelkaşın qayığını titrədirdi. Sahildən xeyli uzaqda böyük gəmilərin gövdələri, başları əlvan fənərlərlə bəzənmiş dərziyələri görünməkdə idi. Hədsiz fənərlərin işığını əks etdirən sarı ləkələr dənizin səthində gözəl bir tərzdə oynamaqda idilər. Dəniz, bütün günü axşamədək ağır iş görmüş fəhlə kimi şirin və dadlı yuxuya getmişdi.

– Gedək! – deyə Qavrıla avarları suya saldı.

– Hazır! – deyə Çelkaş sükanə bir təkən vurub, qayığı gəmilərin arasındakı su cığırına saldı; qayıq suyun üzünü ilə sürətlə sürüşüb getdi; avarların altında parçalanmaqda olan su, yaşıl fosforlu bir şölə verməyə başladı. Bu şölənin uzun lenti qayığın arxasında xəfifcə görünürdü. Çelkaş mehriban dillə xəbər aldı:

– Başın necədir? Ağrımır ki?

– Bərk! Çuğun kimi uğuldayır! Su ilə isladacağam.

– Su nəyə lazımdır? Al, içərini islat, daha tez ayılırsan! – deyib, Çelkaş ona bir şüşə araq uzatdı.

– Doğrudanmı? Allah, səndən mədəd! – deyib içməyə başladı. Yavaş bir qurtultu eşidildi.

– Bəsdir!.. Əlinə fürsət düşdü deyə sevinirsən? – deyə Çelkaş şüşəni onun əlindən aldı.

Qayıq yenə gəmilərin arası ilə səssizcə və asanlıqla getməyə başladı. Bir az sonra gəmilərdən ayrıldı. Qarşılarında sonsuz, qüdrətli və parlaq dəniz açıldı. Dəniz sularının uzaq üfüqlərində sarı, ağ, mavi və bənövşəyi bulud dağları göyə doğru ucalmaqda idi. Yaşıl dəniz suyu rəngində, qurğuşun kimi ağır və qəmgin kölgəli buludlar ötüşə-ötüşə bir-birinə qarışır, bəzən bir-birini qovub toplayır, rəngləri qarışır, sonra yenə ayrılıb, yeni rəngə və böyük, qəribə şəkillərə düşürdü. Sanki bu cansız və ağır kütləni əcəl gəzdirirdi. Sanki orada – dənizdən uzaqlarda tükənməz, bitməz buludlar eyni etinasızlıqla göy üzündə daima sürünəcək və milyonlarla qızıl gözlü ulduzların pak və müqəddəs parıltılarını yuxulu dənizə əks etdirməyə və bununla da insanlarda yüksək hisslər oyatmağa mane olacaqdı.

– Dəniz yaxşıdırımı? – deyə Çelkaş soruşdu.

Qavrıla avarları müntəzəm surətdə, qüvvətlə dənizə çırparaq:

– Pis deyil! Ancaq bir az qorxuludur! – dedi.

– Qorxuludur! Ay axmaqсан ha!

Bu oğru, dənizi ürəkdən sevirdi. Onun əsəbi və coşqun təbiəti, bu sonsuz qüvvətli, azad və qaranlıq genişliyin tamaşasından doymurdu. Öz sevgilisi haqqında belə söz eşitmək onu təhqir edirdi. Qayığın arxa tərəfində oturub, sükanla suyu yararaq, tam bir sükutla qarşıya baxır və məxmər kimi düz yol ilə uzaqlara beləcə getməyi çox arzu edirdi.

Dəniz onda, həmişə, ruhunu bürüyən və yaşayışın murdarlıqlarından bir az təmizləyən isti, geniş bir hiss oyadırdı. Burada həyat öz əhəmiyyətini, düşüncə isə kəskinliyini itirirdi. O, burada, su və hava içində özünü daha yaxşı görməyi sevirdi. Gecələr dənizin xəfif və yuxulu tənəffüsünün səsi ətrafa yayılırdı; bu tükənməz səs insanın ruhunu sakitləşdirir, pis niyyətləri oxşaya-oxşaya əhliləşdirir, onda qüdrətli xəyallar oyadır...

Qavrıla birdən qayığa narahatcasına göz gəzdirib:

– Bəs qayığın kəndirləri haradadır? – deyə soruşdu.

Çelkaş diksindi:

– Kəndirlər? Burada, mənim yanımdadır! – dedi.

Lakin Çelkaş işin həqiqətini gizlədib, bu cavan uşağa yalan deməsindən utandı. Cavanın sualı ilə dağılan gözəl xəyal və hisslərinə təəssüf etdi. O hirsələndi. Ürəyində yatmış olan kin onu boğmağa başladı, acıqlı bir səslə Qavrilaya:

– Necə ki, oturmuşsan, otur! – dedi. – Özgənin işinə qarışma; səni avar çəkməyə tutublar, çək! Dilini saxlamasan axırda ziyan çəkərsən, anladın?

Qavrila bir dəqiqəliyə avarı əlindən buraxıb, oturduğu yerdə qurdalanmağa başladı. Qayıq dayandı.

– Avarı çək!

Qəliz söyüş havanı titrətdi. Qavrila avarları çırpdı. Qayıq sanki qorxub ürkerək suyu yarıb sürətlə getdi.

– Yavaş-yavaş!

Çelkaş qayığın dal tərəfində ayağa qalxıb, avarları əldən qoy-mayaraq, qorxudan özünü itirmiş, rəngi qaçmış Qavrılanın üzünə soyuq nəzərlə baxdı. İkiqat olmuş Çelkaş sıçramağa hazır pişiyə oxşayırdı. Dişlərinin qəzəbli qıcırması eşidilirdi.

Dənizdən sərt bir səs eşidildi:

– Bağıran kimdir?

– Tez ol, avar çək, şeytan! Avarı suya yavaş vur. İt kimi öldürərəm, cəld avarla! Bir, iki! Nəfəsini çəksən, parça-parça elərəm!.. – deyə Çelkaş pıçıldadı.

Yorulmuş və qorxudan özünü itirmiş Qavrila ancaq dodağı altında:

– Ya Məryəm!.. Ya İsa!.. – deyirdi.

Qayıq sərrast dolanıb, sahilə görünən dorlara və əlvan fənərlərə tərəf getdi. Yenə səs eşidildi:

– Ey! Kimdir orada bağıran?

Bu dəfə səs əvvəlkinə görə uzaqdan gəlirdi. Çelkaş xatircəm oldu və səs gələn tərəfə:

– Bağıran özünsən! – dedi, sonra üzünü dua oxumaqda olan Qavrilaya döndərdi:

– Bəxtin gətirdi, qardaş! Əgər bu şeytanlar bizə çatsa idilər, axır günün idi! Anlayırsan? Səni bir baş balıqların yanına göndərəcəkdim!

İndi Çelkaş arxayın və mehriban danışdı, qorxudan hələ özünə gəlməmiş Qavrila yalvarmağa başladı:

– Gəl sən məni boşla! Allah xətrinə boşla. Məni kənara çıxar... Ay, ay, ay! Lap evim yıxıldı! Allah xətrinə məni boşla! Axı mən

sənin nəyinə lazımam? Bacarmıram! Belə işlər görməmişəm! Birinci dəfədir, pərvərdigara! Mən burada öləcəyəm! Necə oldu ki, sən məni belə dolaşdırdın! Günah deyilmi? Axı, məni məhv edirsən!.. Bir işə bax da...

Çelkaş acıqlı:

– Necə işdir? Hə? De görüm necə işdir?

Cavanın qorxaqlığı Çelkaşın xoşuna gəlirdi. O, Qavrılanın bu halından həzz alırdı. O, öz-özünə deyirdi: – Afərin Çelkaş, igid oğlansan!

– Üstüörtülü işlər, qardaşım! Allah xətrinə. Məni boşla! Axı, məni nə edəcəksən? Hə? Burax...

– Danışma! Lazım olmasaydın, səni götürməzdim. Anladın? Danışma!

– Ay Allah – deyib, Qavrıla dərin ah çəkdi. Çelkaş acıqlandı:

– Zarıldama!

Qavrıla daha özünü saxlaya bilməyib, ahəstə ağlayırdı; burnundan axan suyu silib, yerində qurdalanırdı. Qayığı da sürətlə sürməkdə davam edirdi. Qayıq qabaqda dayanmış gəmilərin arasında gizlənib, dar çığıra düşdü.

Çelkaş:

– Bilirsənmi nə var? – dedi. – Səndən hər nə xəbər alsalar, cavab verməzsən; yoxsa, özünü ölmüş bil! Anladın?

Qavrıla bu şiddətli əmrin qabağında ancaq əlini tovladı və dedi:

– Vay mənim halıma! Qismətim bu imiş!

Çelkaş ötkəm səslə:

– Ulama! – deyə pıçıldadı.

Bu pıçılıtdan sonra Qavrıla tamamilə aqlını itirdi, o, özünü bir fəlakət qarşısında hiss eləyirdi.

Avarları qeyri-ixtiyari suya salıb, geri çəkir, yenə sudan çıxarıb, yenə də suya salırdı, həmişə də gözlərini çarıqlarına dikmişdi.

Sahilə toxunan dalğaların dəhşətli şaqqıltısı vahiməli idi. Limana çatdılar... Qara daş divarların dalından adamların səsi, suyun şırıltısı, nəğmələr və nazik fitlər eşidilməkdə idi.

Çelkaş ahəstə səslə dedi:

– Dayan, avarları burax! Əllərini divara dayaq ver, bir az ehmal-lı, heyvan! – Qavrıla əli ilə sürüşkən divara yapışaraq, qayığı divar dibi ilə apardı. Qayıq böyrünü divara sürterek, səssiz gedirdi.

– Dayan! Avarları ver! Bura ver! Pasportun haradadır? Torbadadır mı? Torbanı bura ver! Tez ol! Əzizim, dostum, bu onun üçündür ki, sən qaçmayasan! İndi qaça bilməzsən! Avarsız yenə bir növ qaça bilərsən, amma pasportsuz qorxub, bir yana tərpanə bilməzsən! Burada gözlə, səsini çıxarsan, özünü dənizin dibində bil!

Çelkaş əli ilə nədənsə yapışmış, havaya qalxdı, divarın dalında yox oldu.

Çelkaşın belə cəld atılmasından Qavrıla diksindi. Bir anda bu bığlı, arıq oğlanın hüzarında hiss etdiyi qorxunun ağır daş kimi çiyindən düşdüyünü hiss elədi... İndi qaçmaq gərək!.. Rahat nəfəs alıb, ətrafına baxdı. Sol tərəfdə suda dorsuz, tabuta bənzər bir gəminin gövdəsi görünürdü, gəmi boş və adamsız idi. Dalğalar onun böyrünə dəydikcə, ağır xırıltıya bənzər əks-səda əmələ gəlirdi. Sağ tərəfdə soyuq və ağır ilana bənzər yaş, sürüşkən bir divar durmuşdu. Arxada sınıq gəmilər, qarşıda, divarda bu tabutun kənarı arasında sakit yatmış, üzərində qara buludlar gəzən dəniz durmaqda idi. Sakitcə hərəkət edən qara buludların ağırlığından insanın ürəyinə bir dəhşət çökürdü: sanki bu saat onlar adamın üstünə tökülüb, öz ağırlıqları ilə əzəcəkdilər. Bunların hamısı soyuq, qara və qorxunc idi. Qavrılanın ürəyinə qorxu düşdü. Bu qorxu Çelkaşın yolda verdiyi qorxudan daha ağır idi. Bu qorxu Qavrılanın içinə dolduqca, ürəyini əzirdi, bir parça ət kimi sıxıb, suyunu çıxarırdı.

Ətraf sakit idi. Dənizin nəfəsindən başqa bir səs eşidilmirdi. Buludlar əvvəlki kimi göyün üzündə sakitcə üzməkdə idi. Lakin dənizdən yeni buludlar qalxıb, onların miqdarını artırırdı. Göyə baxan onu da bir dəniz, ancaq fırtınalı bir dəniz zənn edərdi. Onu sakit yuxulu və hamar dənizin üzərinə çevrilmiş dalğalı bir dəniz zənn edərdi. Buludlar qıvrım və bozarmış saçaqları ilə sahilə yüyürməkdə olan dalğalara bənzəyirdi.

Qavrıla özünü bu sakit qaranlığın və gözəl mənzərənin arasında əzilmiş hiss edir, ağasının tezliklə qayıtmasını gözləyirdi. Bəlkə, getdi gəlmədi? Vaxt buludların yerləşindən də ağır keçməkdə idi, sakitlik getdikcə dəhşəti artırırdı. Budur, divarın dalından danışığa oxşar bir sırıltı, xışıltı və pıçılıt eşidildi. Qavrıla dərhal öləcəyini yəqin etdi. Birdən Çelkaşın səsi gəldi:

– Ey, yatmışsan? Tut!.. Ehmalca!

Divardan bir ağır dördbucaq tay enməkdə idi. Qavrıla onu alıb, qayığa qoydu. Dalınca biri də gəldi. Sonra divarın üstündə Çelkaşın

uzun gövdəsi göründü. Haradansa, avarlar hazır oldu. Qavrılanın torbası ayağının altına düşdü. Çelkaş qayığın dal tərəfində oturdu.

Qavrıla ona baxıb, sevincindən güldü:

– Yoruldunmu? – deyə soruşdu.

– Bir az! İndi avarları yaxşı tərpet, gücün çatdıqca, yaxşı qazanc var! İşin yarısını görmüşük, bu şeytanların gözlərindən yayınıb qurtarsaq, pullarını al, özünü ver Maşkanın yanına! Maşkan varmı? Ay uşaq!

– Yoxdur!..

Qavrıla gücü gəldikcə səy edirdi; sinəsi körük, qolları polad yay kimi işləməkdə idi. Qayığın altında su çağlayırdı, arxada əmələ gələn mavi cığır getdikcə genəlirdi. Qavrılanın bədənini birdən tər basdı; amma buna baxmayaraq, o, var gücünü avarlara verirdi. Bu gecə vaxtında iki dəfə qorxu çəkdikdən sonra, üçüncü bir qorxu çəkməyi istəmir və ancaq bircə şey arzu edirdi, – bu murdar iş tez qurtarsın və kənara çıxıb, bu təhlükəli adamın tələsindən qaçsın! Yoxsa, doğrudan bu, onu öldürə də bilər. Həbsxanaya saldıra da bilər! – Bilmərrə danışmamağı, onun sözünün qabağına söz deməməyi, hər nə buyursa, dinməz–söyləməz əməl etməyi qərara aldı. Onun şərindən salamat qurtarandan sonra gedib kilsədə Ecazkar Nikolay üçün dua oxumağı nəzir elədi. Onun sinəsindən ehtirashı dua çıxmağa hazır idi. Amma özünü saxlayıb, buxar maşını kimi pıqqıldayaraq, dinmədən gözaltı Çelkaşa baxırdı.

Quru, uzun bədənini irəliyə əyən Çelkaş, uçmağa hazırlaşan quşa oxşayırdı. Laçın gözləri kimi iti gözlərini qabağa zilləmişdi, donqar vəhşi burnunu qabağa vermişdi; əlinin biri sükanda idi, o biri ilə təbəssümdən əyilməkdə olan nazik dodağının üstündəki bığını eşirdi. Çelkaş həm bugünkü müvəffəqiyyətindən, həm özündən və həm qorxudub, özünə qul etdiyi cavandan çox razı idi. Sabahkı ləzzətli kefi, eyş və işrəti xəyalından keçirirdi, öz qüvvətindən və bu cavanı əsir etməsindən həzz alırdı. Qavrılanın səy etməsinə baxıb, yazığı gəldi; ona ürək–dirək vermək istədi və gülərək dedi:

– Deyəsən, çox qorxdun, eləmi?

Qavrıla öskürüb dedi:

– Eybi yoxdur...

Daha avarlara o qədər zor vermə, bəsdir! Bircə yer də var, oranı keçəndən sonra dincini alarsan!

Qavrıla itaət edərək dayandı və köynəyinin qolu ilə alınının tərini silib, yenə avarları suya saldı.

– Yavaş avarla, su səsləməsin! Bircə darvazadan addamaq lazımdır. Yavaş-yavaş... Buranın adamları yamandırlar... Adamlar tufəng zarafatı eləyə bilərlər. Alnında elə bir qoz bitirdərlər ki, nəfəsin də çıxmaz.

İndi qayıq suyun üzünə ilə səssiz getməkdə idi. Ancaq avardan dənizə mavi damcılar düşür və düşdüyü yerdə abı ləkələr salırdı. Gecə getdikcə qaranlıqlaşır və sakitləşirdi. Artıq göy fırtınalı dənizə bənzəyirdi; buludlar suyun üzünə hamar və ağır pərdə kimi çəkilib, alçaqda rahat durmuşdular. Dəniz isə sakit və qara idi. Dənizdən isti və duzlu qoxu yayılmaqda idi. O, indi əvvəlki kimi geniş görünmürdü. Çelkaş pıçıldayırdı:

– Ax, bir yağış yağsaydı, nə yaxşı olardı! Yağış pərdə kimi bizim qabağımızı tutardı, gözə görünmədən keçərdik!

Qayığın sağından və solundan, qara suyun içindən sakit, qəmgin binalar – barjlar meydana çıxırdı. Onlardan birinin üstündə əli fənərli bir adam gəzirdi. Dəniz gəmilərin böyürlərini sığallayıb, sanki onlara yalvarırdı. Gəmilər isə heç bir güzəştə getmək istəməyərək, dənizlə mübahisə edir kimi, soyuq bir əks-səda ilə cavab verirdi...

Çelkaş güclə eşidilən pıçıldı ilə dedi:

– Keşikçidir!

Çelkaş Qavrilaya yavaş-yavaş avar çəkməyi əmr edən zamandan sonra Qavrilanın canına yeni bir qorxu düşmüşdü. O özünü qabağa, qaranlığa verib bədəninə böyüdüyünü hiss edirdi. Damarları və sümükləri bir-birindən ayrılırmış kimi ağrıyırdı. Fikirlə dolu başı da çatlayırdı. Kürəyinin dərisi gicişir, ayaqlarına guya kiçik, iti və soyuq iynələr batırdı. Qaranlığa diqqətlə baxmaqdan gözləri ağrıyırdı. İndicə qaranlıqdan qarşılama bir şeyin çıxıb: “Dayanın, oğrular!” deyə qışqıracağını gözləyirdi.

Çelkaşın ağzından “Keşikçilərdir!” sözü çıxanda o diksindi: ağır fikirlər od kimi onun bədəninə deşib, sinirlərinə toxundu. O, bağırib köməyə adam çağırmaq istəyirdi. Ağzını açıb, bir qədər qalxdı, sinəsini irəli verib, hava ilə doldurdu və ağzını ayırdı... Bircədən qamçı dəymiş adam kimi titrəyib, gözlərini yumaraq, qayığın dibinə yığıldı.

...Qayığın qabağında, uzaq üfüqlərdə, dənizin qara suyundan alova bənzər mavi böyük bir qılınc qalxaraq, gecənin qaranlığını yardı, iti ucu ilə buludları cızıb, mavi bir xətt kimi dənizin sinəsinə

sancıldı. Onun işığında dənizin içindən, indiyədək görünməyən qara gəmilər çıxdı. Sanki indiyədək dənizin dibində qalmış bu gəmilər, su üzərində olanları seyr etmək üçün həmin odlu qılincin əmri ilə suyun üzünə çıxmışdı. Gəmilərin dirlərə dolayan kəndirləri dəniz otlarına oxşayırdı. Mavi odlu qılinc parıldayaraq, təkrar qalxdı, qaranlığı yardı, bir başqa tərəfə düşdü. Orada da indiyədək görünməyən gəmilər meydana çıxdı.

Çelkaşın qayığı suyun üzündə dayanıb, yırgalanırdı. Qavrila qayığın içərisində əlləri ilə üzünü örtüb uzanmışdı. Çelkaş ayağı ilə onu itələyib, acıqlı, lakin yavaşca deyirdi:

– Axmaq, bu gömrükxana gəmisidir!.. O da elektrik fənəridir! Ayağa dur, heyvan! Bəlkə, işığı bizim üstümüzə saldılar, mənə də bəlaya salarsan, özünü də!

Nəhayət, belinə bir-birindən bərk iki təpik dəyəndən sonra, Qavrila qalxıb, hələ də gözlərini açmağa qorxaraq, öz yerində oturdu və avarları tapıb, qayığa hərəkət verdi.

– Yavaş! Öldürərəm ha, yavaş! Axmaq, nədən qorxdun? Hə? Qanmaz... Fənərdir vəssalam! Avarları yavaş çək, şeytan! Qaçmaq mal aparaları axtarırlar! Qorxma, daha bizə çatmazlar! İndi biz... – Çelkaş qürurla ətrafına baxdı – ... əlbəttə qurtardıq, uzaqlaşdıq, bəxtin gətirdi, heyvan!

Qavrila ağır-ağır nəfəs alaraq avar çəkirdi, enib qalxmaqda olan odlu qılınca gözaltı tamaşa edirdi.

Çelkaşın “fənərdir” sözünə inanmırdı. Dənizi gümüşə bənzədən, qaranlığı yarıya bölən soyuq, mavi işıq Qavrılanın ürəyinə yeni bir qorxu salmışdı. İndi maşın kimi avar çəkir və odlu qılinc indicə başından düşüb, onu iki parça edəcəkmis kimi büzüşürdü. İndi onun ürəyində heç bir arzu qalmamışdı, o, cansız bir cəsəd idi. Bu gecə çəkdiyim iztirab ondakı insanlıq hissiyyatını tamamilə məhv eləmişdi.

Çelkaş isə sevinirdi. Belə sarsıntılara adət eləmiş sinirləri rahatlanmışdı. Bıqları ehtirasla titrəyir, gözlərindən od parlayırdı. Kefi kök bir halda dişlərinin arasından fit çalır, dərin nəfəs alaraq, dənizin sərin havasını udurdu. Ətrafa nəzər salır və gözləri Qavrılaya sataşanda mehribancasına gülümsünürdü.

Külək qalxdı, dənizi oyadıb, hərəkətə gətirdi. Buludlar çox nazik və şəffaf olsalar da, göyün üzünü büsbütün örtmüşdülər. Dənizin üzərində yüngül bir külək əsməsinə baxmayaraq, buludlar hərəkətsiz durub, sanki dumanlı və yorucu bir fikrə dalmışdı.

– Hə, ayıl qardaş, vaxtdır! Gör nə hala düşmüşən, elə bil, bədə-
nindən ruhun tamamilə çıxıb, yerində bir torba sümük qalıbdır!
Qorxma, daha qurtarmışıq! Ey!.. – Danışan Çelkaş olsa da, Qavrila
insan səsi eşitməkdən fərəhlənib yavaşca cavab verdi:

– Eşidiyəm!

– Di qalx! Yaramaz... Sükanda otur, avarları mənə ver! Bilirəm,
yorulmuşsan!

Qavrila şüursuz bir halda qalxıb, yerini dəyişdi. Çelkaş onunla üz-
üzə oturarkən, Qavrilanın ayaq üstündə dura bilməyəcək dərəcədə
titrədiyini gördü. Ona daha da yazığı gəlib, əlini çiyninə qoydu:

– Qorxma, qorxma! Əvəzində yaxşı qazanmışsan! Sənə yaxşı
mükafat verəcəyəm! Bir iyirmi beşliklə necəsən? Hə!

– Heç nə istəmirəm, mənə kənara çıxar.

Çelkaş tüpürüb, avar çəkməyə başladı. Dəniz oyanıb, xırda dal-
ğalar əmələ gətirərək, qayığın ətrafına köpükdən saçaq düzməyə
və bir-birilə çırpışdırıb, toz kimi dağıtmağa başlamışdı. Köpüklər
fısıltı ilə əriyib nəfəs çəkir, bu çırpışma və fısıltılardan bir musiqi
ahəngi əmələ gəlirdi. Qaranlıq sanki canlanmışdı.

Çelkaş yenə başladı:

– Yaxşı a, gedəcəksən kəndə, evlənəcəksən, yer sürməyə, toxum
səpməyə başlayacaqsan, arvadın uşaq doğacaq, onlara yedirməyə
çörəyin kifayət eləməyəcək, bütün ömrünü əziyyət çəkib, qabıq
qoyacaqsan... Nə olsun? De görüm, bunda nə ləzzət var?

Qavrila titrək səslə qorxa-qorxa:

– Əşi, nə ləzzət?

Külək bir neçə yerdən buludu sökdü və bu yerlərdən göyün ma-
vi parçaları və bir neçə ulduz göründü. Ulduzların dalğalara düşmüş
əksləri oynayıb, gah itib-batır, gah yenə parıldayırdı. Çelkaş dedi:

– Sağ tərəfə bas! Mənzilə çatırıq, daha qurtardı! Böyük iş gör-
dük!.. Görürsənmi, bir gecədə yarım min manat çırpışdırdım! Hə,
necədir?

Qavrila inanmayaraq, istehza ilə “yarım min” deyərək qorxub,
ayağı ilə tayın birini itələdi və soruşdu:

– Bu nə olan şeydir?

– Bu, qiymətli şeydir! Qiymətinə satsan min manatdan artıq
çıxardar! Mən isə baha satmaq istəmirəm. Qoçaqlıq deyilmi?

Qavrila sual vermiş kimi:

– Bəli? – deyə səsini uzatdı, sonra dərindən bir ah çəkib, – bu qədər dövlət mənim əlimə düşsəydi... – dedi və kənddəki azacıq torpağını, onun ehtiyaclarını, anasını, yolunda əziyyətlə işlədiyi və bugecəki kimi zəhmət çəkdiyi uzaq vətəni... Hamısını xəyalından keçirdi. Dağ üstündən çay aşağı uzanan qayın ağacı, ağ söyüd, üvəz ağacı və cır giləs meşəsi arasında gizlənən kənd gözünün qarşısında canlandı. “Ax, nə yaxşı olardı!” – deyib dərin bir ah çəkdi.

– Bəli, vaqona minib, birbaşa evə! Kəndin bütün qızları səni sevəcəklər! Xoşuna gələninə ala bilərsən! Özün üçün bir ev tikərsən. Yox, bu pul ev tikdirməyə çatmaz...

– Doğrudur, evə çatmaz. Bizim yerdə taxta-dirək bahadır.

– Nə eyibi var?.. Köhnəni düzəldərsən. Atın necə, varmı?

– Atım? Var! Ancaq çox qocadır.

– Onda at da lazımdır. Yaxşı at... İnek... qoyun... toyuq-cücə... hə?

– Nə olardı? Pərvərdigara, necə rahat dolanardım!

– Bəli, qardaş, firavanlıqla dolanardın. Belə işləri mən də bir az anlayıram. Bir vaxt mənim də yuvam var idi. Atam kənddə birinci dövlətli idi.

Çelkaş aramla avar çəkirdi. Qayıq, yanlarına toxunan dalğaların üstündə oynayaraq, qara dənizin üzərində gedirdi. Dənizin də hərəkəti get-gedə qüvvətlənirdi. Hər ikisi üz-üzə oturub, ətraflarına baxaraq, fikir dəryasına qərq olmuşdu. Çelkaş Qavrılanın yadına kənd həyatını salmaqla bir qədər təsəlli vermək istəyirdi. Onunla danışmada əvvəlcə özü xəlvətçə gülürdü, sonra sual verdikcə, özünün çoxdan yadırgamış olduğu kənd həyatı gəlib gözünün önündə durdu. Axırda qızıqıb, cavana sual verib, cavab almaq əvəzinə, özü ona nağıl etməyə başladı:

– Qardaş, kənd həyatında ən mühüm şey azadlıqdır! Özün-özünə ağasan, sən özünə məxsus evin var! Dəyərçə bir şey olmasa da, yenə özünüdür! Yerini var! Bir ovuc da olsa, yenə özünüdür! Öz torpağında padşahsan!.. Sənin siman var... sən hamıdan özünə hörmət tələb edə bilərsən... Elə deyilmi? – deyə Çelkaş ruh yüksəkliyi ilə danışdı.

Onun söhbətinə diqqət verdikcə, Qavrıla da ruhlanırdı. Axırda kimlə danışdığını da büsbütün unutdu və gözünün qabağında özü kimi atadan-babadan qan-tər içində əkinçiliklə məşğul olan bir kəndli gördü, sanki o, öz xahişi ilə kənd həyatından ayrı düşdüyü üçün, indi cəzasını çəkirdi.

– Doğrudur, qardaşım! Lap doğrudur! Bir özünə bax! Torpaqsız sən nəyə lazımsan? Torpaq deyəndə, adamın anasıdır! Uzun müddət yadımdan çıxmaz!

Çelkaş fikrə getdi... O, sinəsində bir yanğı hiss etdi. Həmişə, mənliliyə toxunularkən o bu hala düşərdi. Xüsusən, toxunan adam onun gözündə qiymətsiz bir adam olduqda, o, çox pozulardı! Odur ki, hirslə dedi:

– Boşboğazlığa bax ha!.. Yoxsa, bu sözlərimin ciddi olduğunu zənn edirsən? Cibini gen aç!

Qavrila yenə təşvişə düşərək dedi:

– Qəribə adamsan! Mən məgər sənin haqqında deyirəm? Sənin kimilər çoxdur! Eh, dünyada bədbəxt adam çoxdur!.. Səfillər çoxdur...

– Otur, suiti, avar çək! – deyə Çelkaş qısaca əmr etdi və nədənsə dilindən tökülməkdə olan qəliz söyüşləri dayandırmağa can atdı.

Yenə yerlərini dəyişdilər, Çelkaş tayların üstündən addadıqda Qavrılanın belinə bir təpik vurub, suya salmaq istədi. Sonra yenə özünü saxlayıb, hətta onun üzünə baxmağa belə cürət etmədi.

Qısa danışığı qurtardı, amma Qavrılanın sakit oturması belə Çelkaşın xəyalını kəndə tərəf çəkirdi... Çelkaşın bütün fikri keçmişdə olduğundan qayıq idarə etməyi unutdu, qayıq açıq deryada məchul bir tərəfə üz tutdu. Qayığın öz yolundan çıxdığını dalğalar sanki anlayaraq, onu öz çiyinlərində atıb tutaraq oynadır, avarların altından çıxan mavi işıqlarla öylənirdilər. Çelkaşın gözünün qarşısında uzaq keçmişin mənzərələri, on bir illik bir səfillik səddi ilə aralanan keçmişin mənzərələri sürətlə dəyişilməkdə idi. Qırmızıyanaq və mehriban gözlü anasını, sərtüzlü, sarı saqqalı heybətli atasını, özünün nişanlı günlərini, qara gözlü, uzunsaçlı, ətli-canlı, şən arvadı Anfisanı, yenə özünün gözəl qvardiya soldatlığı vaxtını, yenə atasını – bu dəfə qocalmış, işləməkdən beli bükülmüş atasını, bürüşüb yerə öyilmiş anasını, qvardiya soldatlığından qayıdan vaxt xalqın onu qarşılamasını və atasının kənd içində öz gözəl, sağlam, uzun bığlı oğlu ilə öyündüyünü aydın görürdü... Bədbəxtlər üçün bir əzab vasitəsi olan xatirat, hətta keçmişdəki daşlara da can verir, keçmişdə içilmiş zəhərə bal damcısı qatırdı.

Çelkaş üzünə vətən yelinin dəydiyini hiss etdi. Bu yel onun qulağına anasının mehriban səsini, kəndli atasının ciddi danışıklarını və çoxlu unudulmuş nəğmələri burnuna isə qar əridikdən sonra altından

zümürd rəngli ipək kimi çıxan yazlıq zəmilərin ətrini gətirirdi... İndi Çelkaş özünü bir səfil, avara, zavallı, tək və tənha hiss edirdi, o, damarlarında axan qanı yaradan həyat səhnəsindən özünü həmişəlik kənara atılmış görürdü. Qavrila birdən səsləndi:

– Ey! Biz hara gedirik?

Çelkaş diksinib, qorxmuş vəhşi bir heyvan kimi ətrafa baxdı:

– Zəhrimar yoldan çıxıbdır ki! Eybi yoxdur, ürəklə avarla, bu saat mənzilə çatırıq!

Qavrila gülümsünərək:

– Deyəsən, fikir səni aparmışdı?

– Yorulmuşam...

– Daha bizi bunlar dolaşdırmaz ki? – deyə Qavrila ayağı ilə tayları itələdi.

– Yox... Arxayın ol! Bu saat satıb, pullarını alacağam...

– Beş yüzümü?

– Ondan az olmaz.

– Yaxşı puldur! O pul mən yazığın əlində olsaydı!.. Eh, kefim kökələrdi!..

– Kənd işlərinəmi xərclərdin?

– Əlbəttə, bəs hara? O saat...

Bu sözlərlə Qavrila xəyal dəryasına qərq oldu. Çelkaş çox yazıq görünürdü. Bığları sallanmış, sağ böyrü ləpələrdən islanmışdı; gözləri quyuya düşüb, işığını itirmişdi. Kirli köynəyinin büküklərindən belə görünən zavallı bir dalğınlıq, görünüşündəki vəhşiliyi silib yox etmişdi.

Çelkaş qayığı cəld döndərüb, suyun içindən baş qaldıran qara bir şeyə tərəf sürdü.

Göyün üzünü yenə də buludlarla örtüldü, narın, isti yağışın damlaları sanki sevincə dalğaların üstünə dingildəməyə başladı.

Çelkaş əmr verdi:

– Dayan! Yavaş sür!

Qayığın burnu bir gəminin böyrünə toxundu. Çelkaş ucu qarmaqlı ağacı gəminin böyürlərindən asılmış kəndirə ilişdirib söyləndi:

– Qırılmışların hamısı yatıb? Nərdivanı ver!.. Yağış da gərək elə indi yağa idi, bir az qabaq yağa bilməzdi! Ey qubkalar!... Ey!..

Yuxarıdan mehriban bir səs eşidildi:

¹ Bu adamlar yunanmışlar. Yunan sularında qubka (süngər) istehsal edildiyindən Çelkaş onlara istehza ilə “qubkalar” deyirdi.

- Kimsən, Selkaşsan?¹
- Nərdivanı burax!
- Kalimera², Selkaş!
- Nərdivanı burax, hisli şeytan!
- Bu gün sən nə hirsli gəlmisən?
- Qavrila, dırmaş! – deyə o, öz yoldaşına müraciət etdi.

Bir dəqiqədə hər ikisi gəminin göyərtəsinə çıxdı, orada üç nəfər saqqallı, qara adam bir-birilə anlaşılmaz dildə danışmış, qayığın içine baxırdı.

Uzun əbaya bürünmüş dördüncü adam gəlib, Çelkaşa dinməz əl verdi, Qavrilaya şübhəli nəzərlə baxdı. Çelkaş ona müxtəsərcə:

– Səhərə pul hazırla! – dedi. – İndi mən yatmağa gedirəm! Qavrila, gedək! Yemək istəyirsənmi?

Qavrila:

– Yatmaq istəyirəm... – deyib, beş dəqiqədən sonra xoruldamağa başladı. Çelkaş onun yanında oturmuşdu, kiminsə çəkməsini ayağına geyib yoxlayır, düşüncəli bir halda tüpürüb, dişlərinin arasından fit çalır. Sonra geydiyi çəkməni çıxarmadan, əllərini başının altına qoyaraq, Qavrilanın yanında uzandı.

Gəmi oynaq dalğaların üstündə ahəstə yırğalanırdı; uzaqdan ağac cırıltısı eşidilirdi, yağış yavaş-yavaş gəminin üstünə tökülür, ləpələr gəminin böyrünə toxunurdu... bu səslər oğlunun xoşbəxtliyinə ümid bağlamayan bir ananın laylası kimi qəmli idi.

Çelkaş dişlərini qıcayıb, başını qaldıraraq, ətrafa baxdı... dodağı altında nə isə pıçıldadıqdan sonra yenə də uzandı... Ayaqlarını ayırdığından böyük qayçıya bənzəyirdi.

III

Əvvəlcə Çelkaş oyandı, təlaşla ətrafa nəzər saldı və tez hələ də yatmaqda olan Qavrilaya baxdı. Qavrila xoruldayırdı. Onun gündən qaralmış sağlam üzündə bir uşaq təbəssümü vardı. Çelkaş bir ah çəkib kəndir nərdivanla yuxarıya çıxdı. Göyün üzünü gümüşü bir bulud tutmuşdu. İşıqdı, lakin payız havası boz və sıxıntılı idi.

¹ Yunanlar “Ç” səsini tələffüz edə bilmədiklərindən “Selkaş” deyirlər.

² Kalimera – yunan dilində “sabahın xeyir” deməkdir.

İki saat sonra Çelkaş qayıtdı. Üzü qızarmış, bıqları yuxarıya eşilmişdi. Ayağındakı möhkəm çəkmə, əynindəki kurtka və meşin şalvar onu ovçuya bənzədirdi. Geydiyi paltar nımdaş olsa da, hələ davamlı idi və ona yaraşırdı. Bu paltar onun bədənini enli, özünü kök göstərərək, ona bir döyüşkənlik görkəmi verirdi.

O, Qavrilanı ayağı ilə itələdi:

– Ey, dana, dur gedək!

Qavrila cəld qalxıb, yuxulu-yuxulu onu tanımadı. Böyümüş gözləri ilə qorxa-qorxa ona baxdı. Çelkaş qəhqəhə ilə güldü.

Axırda Qavrila da gülüb dedi:

– Buna bax! Lap ağa olub!..

– Bizdə belə şeylər tez başa gəlir. Amma yaman qorxaqsanmış ha! De görüm, dünən gecə neçə dəfə ölümə hazırlaşdın?

– Özün görürsən ki, mən birinci dəfə belə işə düşmüşəm. Nahaq yerə adam bada gedə bilər!

– Bir dəfə də səfər eləməklə necəsən? Hə?

– Bir dəfə də? Nə deyim?.. Mənim... xeyrim nədir?

– Məsələn: iki dənə yüzlük!

– İki yüzlük? Pis deyil... Gedərəm...

– Bəlkə öldün... Onda necə?

Qavrila güldü:

– Bəlkə ölmədim?.. Salamət qalsam, həmişəlik adam olaram!

Çelkaş güldü:

– Bəsdir! Zarafata salma. Gedək sahile!..

Yenə qayığa əyləşdilər, Çelkaş sükanda oturdu, Qavrila avar çəkməyə başladı. Göyün üzünü boz, hamar bulud örtmüşdü. Bulanıq yaşıl dənizin, xırda dalğaları qayığı atıb-tutur, oynadırdı. Qayığın burnundan sahilin sarı qumları görünürdü. Arxada isə sürü-sürü bir-birini qovan dalğalar və ağ köpükdən haşiyələnmiş dalğalı dəniz, daha uzaqda dənizin sinəsində yırğalanmaqda olan gəmilər, solda dor ağaclarından əmələ gəlmiş meşə və şəhərin ağ evləri nəzərə çarpırdı. Sahildən dalğaların gurultusu dənizə yayılıb, yaxşı və qüvvətli bir musiqi ahəngi əmələ gətirirdi, bunların hamısının üstünə çəkilmiş duman pərdəsi şeyləri bir-birindən uzaqlaşdırırdı. Çelkaş başı ilə dənizə işarə edərək:

– Eh! Axşam tərəfi qiyamət qopacaq! – dedi.

Qavrila:

– Tufanımı? – deyə soruşur və avarları ilə dənizi şiddətli sürətdə yarırdı. Küləyin dənizə səpələdiyi damcılar, onu tamam islatmışdı.

– Ehe! – deyə Çelkaş tufan olacağını təsdiq etdi.

Çelkaş pul söhbətini araya gətirmədiyindən Qavrila özü:

– Hə, nə qədər pul verdilər? – dedi.

– Budur, – deyə Çelkaş cibindən bir dəstə pul çıxarıb, Qavrilaya uzatdı.

Əlvən pulları gören Qavrılanın gözləri böyüdü:

– Mən elə bilirdim ki, yalan deyirsən? Nə qədər puldur?

– Beş yüz qırx manat!

Qavrila yenə cibə qayıtmaqda olan beş yüz manatı tamahkar gözləri ilə süzərək:

– Qoçaqsan! – dedi və məzlumcasına ah çəkib: “Kaş bu pullar hamısı mənim olaydı!” deyə fikirləşdi.

– Səninlə bir yaxşı kef çəkəcəyik! Qaydalı kef! Özü də arxayın ol! Sənin də payını verəcəyəm!.. Razısanmı? İstəyirsən bu saat verim!

– Əgər inciməsən... Nə eyibi var! Qəbul edərim! Qavrılanın intizardan bütün bədəni əsirdi.

– Ha, ha, ha! Şeytan balası! “Qəbul edərim!” – Sən Allah qəbul elə! Mən səndən çox təvəqqe edirəm, qəbul elə. Mən heç bilmirəm bir belə pulu nə edəcəyəm! Qəbul elə, mənim canımı qurtar!

Çelkaş Qavrilaya bir neçə qırmızı kağız uzatdı. Qavrila avarları buraxıb, titrək əli ilə pulları aldı və qoltuğunda gizlətməyə başladı. O, gözlərini qıyaraq, isti, ağız yandıran bir şey içirmiş kimi fisilti ilə havanı tənəffüs edirdi. Çelkaş istehzalılı gülüslə onun üzünə baxırdı. Qavrila yenə avarları götürüb, əsəbi bir halda, qorxmuş adam kimi gözlərini aşağı dikərək, cəld çəkməyə başladı. Çiyinləri, hətta qulaqları da hərəkətə gəldi. Çelkaş ona tamaşa edib:

– Tamahkar adammışsan!.. Yaxşı deyil!.. – düşünərək: – Nə etməli, kəndlisen! – deyə əlavə etdi.

– Axı pulla nə eləmək olmaz? – bu sözləri deyirkən Qavrılanın gözləri qızarmışdı: o, tələsərək, dili dolaşa-dolaşa, kənd həyatından danışib, pullu ilə pulsuzu müqayisə edirdi. Hörmət, dövlət, kef!..

Çelkaş düşüncəli halda gözlərini yerə dikmiş, onun danışığına qulaq verir, hərdənbir dodaqlarında təbəssüm görünürdü. Nəhayət, onun sözünü kəsdi:

– Çatdıq!

Ləpə qayığı qaldıraraq, asanlıqla qumun içinə dürtdü.

– Daha, qardaş, işimizi qurtardıq! Qayığı sudan kənara çəkməliyik ki, dalğalar sürüyüb aparmasın! Bu saat onun ardınca gələcəklər. İndi salamat qal! Buradan şəhərə səkkiz verstdir. Sən necə? Yene şəhərəmi qayıdacaqsan?

Çelkaşın üzündə nəşəli və hiyləgər bir təbəssüm var idi: o, özü üçün çox xoş, Qavrila üçün isə, gözlənilməyən bir şey hazırlamışdı. Əlini cibinə salaraq, əskinasları xışıldadırdı.

– Yox... Getməyəcəyəm... Mən... – Qavrılanın nəfəsi tutulduğundan sözlərini qırıq-qırıq deyirdi.

Çelkaş ona baxıb soruşdu:

– Sənə nə oldu? Niyə belə qıvrılıb açılırsan?

– Elə-belə... – Qavrılanın üzü gah qızarır, gah bozarırdı. O, yerində rahat dura bilmirdi; sanki ürəyində Çelkaşın üzərinə atılmaq və ya öhdəsindən gələ bilməyəcəyi bir işə başlamaq haqqında düşünürdü.

Qavrılanın bu hərəkətindən təşvişə düşən Çelkaş, işin axırını gözləməyi qərara aldı.

Qavrila ağlamağa oxşar qəribə bir gülüşlə gülməyə başladı... Başını aşağı saldığından Çelkaş onun üzünü görməyib, ancaq gah qızaran, gah da ağaran qulaqlarını görürdü.

– Axmağın biri! Sözü var, söylə! Yoxsa mənə aşiq olubsan, nədir? Qız kimi niyə qısılırsan? Yoxsa məndən ayrılı bilmirsən? Söylə körpə! Yoxsa gedirəm!

– Gedirsən? – deyib, Qavrila qışqırdı.

Onun qışqırtısından dənizin sahili və ləpələrin gətirib kənara atdığı sarı qumlar belə sanki hərəkətə gəldi. Çelkaş diksindi. Birdən Qavrila atıldı. Çelkaşın ayaqlarını qucaqlayıb, özünə tərəf çəkdi. Çelkaş dişlərini qıcıtmış, yumruğunu yuxarı qaldırmış bir halda yerə dəydi. Qavrılanı vurmaq istədisə də, onun yalvaran gözlərinə baxıb, əlini saxladı. Qavrila pıçıldı ilə yalvarırdı:

– Əzizim!.. O pulları mənə ver!.. Sən Allah... axı sənə nəyinə lazımdır?.. Sən bir gecədə... tək bir gecədə qazandın! Amma mənə o pulu qazanmaq üçün illər lazımdır!.. Allahdan sənə günahlarının bağışlanmasını diləyəm... Sən onları yelə sovuracaqsan... Mən isə torpağa xərcləyəcəyəm... Gəl onları mənə ver! Axı, sənə nəyinə lazımdır? Dövlətlənmək üçün sənə birçə gecə kifayətdir!.. Yaxşı

bir iş görərsən. Sənin axırın yoxdur... Yolsuz bir adamsan... Amma mən... Gəl o pulları mənə bağışla!

Ürkmüş, hirslənmiş, bu işə heyran qalmış Çelkaş əllərini quma dayayaraq oturub, oğlana tamaşa eləyirdi. Oğlan başını onun dizləri arasında gizlədib, dodağı altından yalvarırdı. Çelkaş axırda onu itələyib, ayağa qalxdı və cibindən elvan əskinası çıxarıb, onun üzünə çırpdı və hirsindən əsə-əsə:

– Al! Zəhrimardan... – deyə acıdığı və eyni zamanda nifrət etdiyi acgöz dilənçiyə həyəcədən titrəyən bir səslə qışqırdı. Pulu atandan sonra Çelkaş özünü qəhrəman kimi hiss etdi, gözlərindən və vücudundan igidlik yağmağa başladı:

– Mən özüm sənə daha çox pul vermək istəyirdim. Dünən kənd yadıma düşəndə ürəyim yumşaldı. Özümə dedim: – Gəl bu cavana kömək elə, ancaq gözlədim ki, görüm özün istəyəcəksən, ya yox. Amma sən... ay axmaq! Dilənçi! Adam da məgər pul üçün özünü bu hala salar? Axmaq! Tamahkar şeytan!.. Bir şahıya özünü satmağa hazırsan! Hamınız beləsiniz!..

– Əzizim... Allah sənə kömək olsun!.. İndi mən dövlətiyəm! – Qavrila sevincindən titrəyərək, pulları qoltuğuna dürtüdü. – Qiymətədek səni unutmayacağam! Heç vaxt! Arvad-uşaqlarıma tapşıracağam həmişə sənə dua eləsinlər!..

Çelkaş onun sevincindən ağlamasına, həyəcədən qızarmış və şadlıqdan dəyişmiş üzünə baxıb, öz-özünə deyir: “Mən, oğru, avara, elimdən-obamdan kənar düşmüş bir adam olsam da, heç vaxt belə tamahkar, alçaq bir hala düşmərim, heç vaxt bunun kimi olmaram”. Bu fikirlə özündə mərdlik və azadlıq hiss edərək, Qavrılanın qarşısında, dənizin boş və qumlu sahilində dayanıb durmuşdu.

Qavrila onun əllərini üzünə sürtüb deyirdi:

– Sən mənə xoşbəxt elədin!

Çelkaş dinməz durub, canavar kimi dişlərini qıcadırdı. Qavrila deyirdi:

– Gör mən nə fikir edirdim! Qayıqda gəlirdik... Mən pulu gördüm, fikir elədim ki, avarı bir dəfə sənin başına çaxım, pulları öz cibimə qoyum. Səni də dənizə atım. Dedim: bunu kim axtaracaq? Tapsalar da, qatilini axtaran olmayacaq! Bu bir elə adam deyil ki, onun üçün səs-küy qaldırınsınlar, gərəksiz bir şeydir, kim onu müdafiə edəcək?

Çelkaş Qavrilanın boğazından yapışaraq qışqırdı:

– Pulları bəri ver!

Qavrila bir-iki dartındı. Çelkaşın ikinci əli ilan kimi onun belinə sarıldı... Qavrilanın köynəyi cırıldı, – gözləri böyümüş halda dəli kimi qumun üstünə yığılıb, əl-ayaq atırdı. Arıq, vəhşi Çelkaş dişlərini qəzəblə qıcadıb, acı bir gülüşlə gülürdü, onun bıqları nahamar üzündə oynamaqda idi. Bütün ömründə nə belə təhqir olunmuşdu, nə də bu qədər hirsələnmişdi.

Çelkaş gülərək:

– Hə, indi xoşbəxtsənmi? – deyə soruşdu, sonra arxasını ona çevirib, şəhərə tərəf yollandı. Lakin Çelkaş iki addım getməmişdi ki, Qavrila pişik kimi sıçrayıb, bir dizinin üstündə durub, yumru bir daş götürərək, gücü gəldikcə Çelkaşın dalınca atdı və:

– Tut gəldi!.. – deyə bağırdı.

Çelkaş başından yapışaraq, irəliyə doğru səndirlədi. Qavrilaya tərəf dönüb, üzünü üstə quma yığılıb. Qavrila ona baxıb, yerində dondu. Çelkaş ayağını tərpetdi, başını qaldırmaq istədi, amma bacarmayıb, tir kimi uzandı. Qavrila bunu görüb, üzərində qara buludlar saçaqlanan uzaqlara qaçmağa üz qoydu. Ləpələr şırıltı ilə qumun üstünə hücum edib, təkrar qayıdıb, dənizə tökülürdü. Köpük fısıldayırdı, su zərrələri havaya dağılırdı.

Yağış tökülürdü. Qabaqca xırda yağan, sonra güclənən yağış sapan toxunmuş pərdə kimi həm çölü, həm də dənizi örtürdü. Qavrila da o pərdənin dalında gözden itdi. Uzun müddət, yağışdan və sahilə yığılmış uzun adamdan başqa bir şey görünmədi. Birdən yağışın arasından yürürək gəlməkdə olan Qavrila göründü. Qavrila quş kimi uçurdu: Çelkaşın yanına yetişdikdə, dizi üstə çöküb, onu çevirmək istədi. Əli isti qana batdıqda titrəyərək, rəngi qaçmış bir halda dala çəkildi və səsi yağışın səsinə qarışaraq, pıçıldadı:

– Qardaş, dur ayağa!

Çelkaş ayılıb, Qavrilanı itələyərək, xırıldayan səsi ilə dedi:

– Rədd ol! Rədd ol!

Qavrila titrəyə-titrəyə onun əlini öpürdü.

– Qardaş, məni bağışla!.. Şeytan məni yoldan çıxardı!

– Get, çəkil! – deyə Çelkaş xırıldayırdı.

– Halal elə, məni bağışla!

– Get!.. Rədd ol!.. İtil cəhənnəmə!

Bu sözləri Çelkaş qışqıraraq, deyib qalxdı və qumun üstündə oturdu. Rəngi qaçmışdı, acıqlı idi, gözləri yuxulu adam kimi örtülürdü. –Məndən... daha nə istəyirsən? İşini qurtardın... *get, cəhənnəm ol!* –Qavrılanı ayağı ilə itələmək istədi, lakin bacarmadı. Qavrıla onu tutmasaydı, o, yenə yıxılacaqdı. İndi Çelkaşla Qavrıla üz-üzə durmuşdu. İkisinin də rəngi qaçmışdı, ikisi də qorxunc idi.

– Tfu! – deyib, Çelkaş Qavrılanın geniş açılmış gözünün içinə tükürdü.

Qavrıla dinməz-söyləməz tükürməyi silib, yazıq bir səslə dedi:

– Nə bilirsən, elə! Bir söz demərəm! Allah xatirinə məni bağışla!

– Murdar! Cinayəti də bacarmırsan! – deyə Çelkaş nifrətlə qışqırdı və əlini pencəyinin altına salıb, köynəyindən bir parça cırdı və yarasını bağlamağa başladı. Acıqlı soruşdu:

– Pulları götürdünmü?

– Götürmədim, qardaşım, mənə lazım deyil! Onlarda xatadan başqa bir şey yoxdur!..

Çelkaş əlini kurtkasının qoltuğuna salıb, oradan bir dəstə pul çıxardı. Arasından bir yüzlük götürüb cibinə qoydu və qalanını Qavrılanın üstünə atıb:

– Götür, get! – dedi.

– Götürmərim, qardaş, götürmərim!.. Bağışla məni.

Çelkaş gözlərini dəhşətlə bərəldib qışqırdı:

– Götür, deyirəm!

Qavrıla, yağışın islatmaqda olduğu qumun üstündə Çelkaşın ayağına yığılıb yalvarırdı:

– Günahımdan keçsən götürərəm!

– Yalan deyirsən, murdar! Götürəcəksən! – deyə Çelkaş onun başının tükündən yapışib, çətinliklə qaldırdı və pulu onun üzünə tutdu.

– Götür, götür, boş yerə zəhmət çəkməmişən ki. Qorxma, az qala məni öldürmüşdün, utanma! Mənim kimi adamların qisasını alan olmaz; hələ bilsələr, təşəkkür də edərlər! Heç kəsin sənə bu işindən xəbəri olmaz! Al görək!

Qavrıla Çelkaşın güldüyünü görüb yumşaldı və pulları əlində bərk sıxıb, ağlayaraq dedi:

– Qardaş, mənə halal eləyirsənmi? Yox? Eləmirsən?

Çelkaş səndirleyərək, ayağa qalxdı və Qavrılanın səsini yamsılayaraq cavab verdi:

– Nəyi halal eləyim? Nə olubdur ki? Bu gün sən məni, sabah mən səni...

Qavrila başını tovlayaraq ah çəkdi.

– Eh, qardaşım!.. – dedi.

Çelkaş onun qarşısında durub gülürdü, başındakı sarıq da yavaş-yavaş qızarıb, osmanlı fəsinə bənzəyirdi.

Yağış sanki vedrədən tökülürdü, dəniz nərildəyirdi. Ləpələr qudurmuşcasına və acıqla sahilə çarpırdı.

İki nəfər dinməz üz-üzə durmuşdu. Çelkaş gülər və soyuq səslə:

– Hə, di sağ ol! – deyib yola düşdü.

Onun ayaqları titrəyirdi. Başını əli ilə elə qərribə tutmuşdu ki, sanki onu itirəcəyindən qorxurdu.

Qavrila yenə yalvardı:

– Taqsırımdan keç, qardaş!

Çelkaş.

– Eybi yoxdur! – deyib getdi.

Sol əli ilə başını tutmuş, sağ əli ilə qonur bığını dartışdıraraq səndələyə-səndələyə uzaqlaşdı.

Çölü duman kimi bürümüş güclü yağışın arasında itincəyədək Qavrila onun dalınca baxdı.

Sonra Qavrila, islanmış papağını çıxarıb, xaç çəkdi və əlindəki pullara baxdı. Rahat və dərin bir nəfəs aldı, pulları qoynuna soxdu, geniş və möhkəm addımlarla Çelkaş gedən yolun tərsinə getdi.

Dəniz guruldayırdı. Böyük və ağır dalğalarını sahilə çırpıb, köpük və damlalara döndərir və sahiləki qumların üzərinə səpələyirdi. Yağış yeri, suyu parçalayır, külək vıyıldayırdı. Dörd tərəf nərilti və gurultu ilə dolmuşdu... Yağışın arxasından nə dəniz görünürdü, nə göy görünürdü.

Bir az sonra yağış və dalğaların sıçrantıları Çelkaşın yığıldığı yerdən qırmızı ləkəni və Qavrila ilə Çelkaşın izlərini yuyub apardı, dənizin sahilində, iki adam arasında baş vermiş kiçik faciədən heç bir xatirə qalmadı.

İNSANIN DOĞULMASI

Bu əhvalat 92-ci ildə, aclıq ilində, Suxum ilə Oçemçiri arasında Kodor çayı sahilində, dənizin yaxınlığında olmuşdu, burada dağ çayının şəffaf sularının nəşəli gurultusu arasından dəniz dalğalarının boğuş sırıltısı aydın eşidilir.

Payızdır. Kodorun ağ köpüklərində dəfnə, giləs ağacının yarpaqları iti üzən xırda qızıl balıqlar kimi hərələnir, batır-çıxırdı, mən çayın yuxarısında daşların üstündə oturub fikirləşirdim ki, yəqin qağayılar və qarabatdaqlar da yarpaqları balıq bilir və aldanırlar, buna görə ki, onlar orada, sağ tərəfdə, ağacların arxasında, dənizin şarıldadığı yerdə incik bir halda çıxırırlar.

Başımın üzərindəki şabalıd ağacları qızılı rəngə çalır, yerə əl boyda çoxlu yarpaq tökülmüşdür. O biri sahiləki vələs ağacının budaqları artıq çılpaqdır və yırtıq bir tor kimi havada asılıb qalmışdır; sarı-qırmızı dağ ağacdələni bu torun içərisinə düşmüş kimi atılıb-düşür, qara dimdiyini ağacın qabığına vuraraq cücüləri qovur, uzaq şimaldan gəlmiş qonaqlar – çevik arıquşları və tünd-göy rəngli sitta quşları isə cücüləri dənəyirlər.

Məndən sol tərəfdə dağların zirvəsini tüstü kimi ağır buludlar bürümüşdü, yağış ehtimalı vardı; bu buludlardan yaşıl yamaclara kölgələr uzanırdı; bu yamaclarda ölgün şümşad ağacları bitir, qoca fıstıq və cökə ağaclarının oyuqlarında isə “məstedici bal” tapmaq olur ki, bu bal qədim zamanlarda Böyük Pompeyin soldatlarını özünün məstedici şirinliyi ilə sərxoş edərək, mətanətli romalıların bütöv bir legionunu yerə sərmişdi; arılar bu balı dəfnə ağacı və xanıməli çiçəklərindən hazırlayırlar, “ötüb keçən” adamlar isə balı oyuqdan çıxarırlar və buğda unundan bişirilmiş lavaşa yaxıb yeyirlər.

Qəzəbli arının möhkəmcə sancmış olduğu mən də şabalıd ağaclarının altında daş üstə oturub belə edirdim – balla dolu bir qazançaya çörək batırır və yorğun payız günəşinin tənbel-tənbel bərq vurmasına tamaşa edərək yeyirdim.

Payız zamanı Qafqazda – böyük hükəmalarn – həm də onlar həmişə böyük günahkardırlar – öz keçmişlərini vicdanın iti nəzərlə-

rindən gizlətmək məqsədilə tikdirdikləri zəngin kilsəni xatırladır, sanki bu qızıl, firuzə və zümrüddən tikilmiş böyük bir məbəddir, sanki hükəmlər dağları türkmən elində, Səmərqənddə, Şamaxıda ipəkdən toxunmuş əlvan xalılarla bəzəmişlər, bütün dünyanı və hər şeyi qarət edib buraya, günəşin qarşısına gətirmişlər ki, ona müraciətlə desinlər:

– Səninki – Səninkilərdən – Sənə.

...Mən, iri gözləri fərəhli uşaq gözlərinə bənzəyən çalsaçlı, uzunsaqqallı nəhəng adamların dağlardan enərək hər tərəfə səxavətlə rəngarəng cavahirat səpib torpağa zinet verdiklərini, dağların zirvələrini qalın gümüş təbəqələri ilə, onların çıxıntılarını isə cürbəcür ağaçalardan ibarət canlı qumaşla örtüklerini görürəm; bərəkətli torpağın bu parçası onların əlləri ilə son dərəcə gözəl bir şəkil alır.

Yer üzündə insan olmaq nə qədər böyük bir vəzifədir, insan nə qədər qərribə şeylər görür, gözəlliyə sakitcəsinə valeh olan insanın ürəyi necə bir iztirabla şirin-şirin döyünür!

Bəli, bəzən çox çətin olur, insanın sinəsi yandırıcı nifrətlə dolur və qüسسə ürəyin qanını ağgözlüklə sorur, lakin bu həmişəlik belə olmur, axı günəş də çox zaman insanlara baxanda bərk kədərlənir: o, insanlar üçün çox zəhmət çəkmişdir, adamcıqlar isə onun umduğu kimi çıxmədılar...

Aydındır ki, yaxşılar da az deyildir, lakin onları yamamaq və ya – daha yaxşısı – yenidən düzəltmək lazımdır.

...Sol tərəfimdə, kolların üstündə qara başlar tərpeşir: dənizin dalğalarından qopan gurultu və çayın şırıltısı içərisində zorla eşidiləcək qədər yavaşcadan insan səsləri gəlir – bunlar, Suxumda şose yolu çəkib, indi Oçəmçiriyyə işləməyə gedən “aclardır”.

Mən onları tanıyıram – oryolludurlar, onlarla birlikdə işləmişəm və dünən sahilə günəşin doğmasını qarşılamaq üçün onlardan tez, hələ gecə ikən çıxıb gəldim.

Onlar dörd kişi və bir qadın idi; bu enlisifətli gənc qadın hamilə olub yekə qarnı az qala burnuna dəyirdi, göy-boz gözləri sanki qorxudan bərəlmişdi. Kolların üstündən onun sarı yaylıqlı başını görürəm, onun başı küləkdə yellənən çiçəklənmiş bir günəbaxan kimi yırğalanır. Onun əri Suxumda çoxlu meyvə yediyi üçün toxluq edib ölmüşdü. Mən barakda bu adamların arasında yaşayırdım: rusların xoş adəti üzrə bu adamlar öz bədbəxtliklərindən o qədər çox

və ucadan danışdırlar ki, çox ehtimal, onların yanıqlı səsləri beş verst ətrafa yayılırdı.

Bunlar öz müsibətlərinin əlində aciz qalmış qaşqabaqlı adamlar idilər, müsibət onları öz doğma, yorğun, bərəkətsiz torpaqlarından ayırmış və payızda külək xəzinələri qabağına qatıb apardığı kimi, buraya gətirib çıxarmışdı; burada yad təbiətin gözəlliyi bu adamları valeh edib gözlərini qamaşdırmış, ağır əmək şəraiti isə lap əldən salmışdı. Onlar solğun, qəmgin gözlərini şaşqın bir halda qırparaq, burada hər şeyə nəzər salır, məzlum-məzlum bir-birinin üzünə gülür və yavaşcadan deyirdilər:

- Bəh, bəh... nə gözəl torpaqdır...
- Elə bil lap aşır-daşır.
- Elədir... amma nə edəsən ki, daşlıqdır...
- Demək lazımdır ki, pis torpaqdır...

Bunu deyib onlar Kobil çəmənini, Suxoy ovalığını, Mokrenkoy düzünü – doğma yerləri yada salırdılar, bu yerlərin hər bir ovuc torpağı babalarının külüdür, bu yerlərin hər bir qarışı onların xatirindədir, burada hər şey onlara tanış və əzizdir, bu yerlər onların təri ilə suvarılmışdır.

Onların yanında uçaboylu, dik, taxta kimi düz bir qadın da var idi, onun çənəsi at çənəsinə bənzəyirdi, kömür kimi qara, çöp gözlərində donuq bir ifadə var idi.

Axşamlar bu qadın, sarı yaylıqlı o biri qadınla birlikdə barakın dalına keçər və orada çınqıl qalağının üstündə oturur, yanağını ovcunun içinə qoyub, başını yana öyərək, zil və qorxunc bir səslə oxuyardı:

Qəbiristandan...
O yandakı yaşıl çəməndə -
Qum üstünə...
Yaylığımı döşəyirəm mən...
Səbrim çatmır...
Gözləməyə yarı deyəsən...
Gələcək yar...
Düşəcəyəm səcdəyə mən də...

Sarı yaylıqlı adətən boynunu əyib, qarnını süzərək susardı, lakin bəzən gözlənilmədən tənbel və qalın xırıltılı bir kişi səsi ilə birdən mahnıya qoşular və yanıqlı sözlər oxuyardı:

Ah... əzizim...
Ah... insafsız, bimürvət,
Tale deyil...
Səndən mənə gəlir əziyyət...

Cənub gecəsinin bürkülü qaranlığı içərisində bu ağlar səslər şimalı, qarlı düzənlikləri, boranın viyılısını və canavarların uzaqda eşidilən ulaşmasını xatırladırdı...

Sonra çəpgöz qadın isitmə xəstəliyinə tutuldu və onu brezent xərəyə qoyub şəhərə apardılar – o, xərəyin üstündə titrəyir, qəbiristan və qum haqqındakı mahnısını oxumaqda davam edirmiş kimi böyürdü.

...Sarı yaylıqlı baş, havada qərq olaraq gözdən itdi.

Mən səhər yeməyini qurtardım, qazançadakı balın ağzını yarpaqlarla örtüm, dağarcığımı bağladım və zoğal ağacından kəsilmiş əlimdəki dəyənəyi cığırın sərt torpağına vura-vura, gedənlərin dalınca tələsmədən yola düzəldim.

Budur, mən də yolun dar, boz zolağında yam; sağ tərəfdə tünd-göy dəniz dalğaları; sanki gözə görünməz dülğələr min-bir rəndə ilə onu rəndələyirlər – və sağlam qadının nəfəsi kimi nəm, ilıq və ətirli küləyin qovaladığı ağ yonqar qijilti ilə sahilə qoşur. Kiçik bir türk gəmisini sol böyrü üstə əyilərək Suxuma tərəf üzür; gəmi, öz qalın ordlarını şişirdib ən ciddi bir adam tövrü alan, gözən bir Suxum mühəndisi kimi yelkənlərini qabartmışdı. O mühəndis nədənsə, sakit əvəzinə “sakiç” və çox yerinə “çix” deyirdi.

– Sakiç! Çix zirək olsan da, dərhal səni polisə təslim edəyəm...

O, adamları polisə göndərməyi sevərdi; odur ki, indi, qəbir qurdlarının yəqin, çoxdan onun sür-sümüyünü də gəmirdiyini düşünmək adama xoş gəlir.

...Adam asanlıqla yeriyir, sanki havada üzürsən. Xoş düşüncələr, ala-bəzək donlara bürünmüş xatirələr hafizəmdə yavaşcadan yallı gedirdi, qəlbimdəki bu yallı dəniz dalğalarının ağ yalları kimi üzədir, orada daha dərinlərdə isə sakitlikdir, orada gəncliyin aydın və oynaq ümidləri, dənizin dibindəki gümüşü balıqlar kimi sakit-sakit üzür.

Yol dənizə doğru uzanır, dalğaların qaçıb gəldiyi qumsal sahilə doğru qıvrılaraq sürünürdü – kollar da dalğaların üzünə baxmaq istəyir, onlar su düzənliyinin mavi genişliyinə baş endirmiş kimi yolun üstündən dənizə doğru əyilir.

Yel dağdan əsirdi – yağış yağacaqdı.

...Kolların arasında bir inilti eşidilir – bu, həmişə qəlbi məhrəm bir təsirlə sarsıdan insan iniltisidir.

Kolları aralayıb həmin sarı yaylıqlı qadının, kürəyini qoz ağacının kötüyünə dayayaraq oturduğunu görürəm; onun başı çiyinə düşmüş, ağız biabırçı bir halda açılmış, gözləri dəli gözləri kimi bərəlməmişdir, o, əllərini yekə qarnının üstünə qoymuşdur və elə qeyri-təbii, qorxunc nəfəs alır ki, qarnı titrəyə-titrəyə qalxıb- düşür, qadın isə əlləri ilə qarnını tutub canavar dişinə bənzəyən sarı dişlərini ağardaraq, boğuc bir səslə böyürür.

Mən ona tərəf əyilərək:

– Nə olub – vurmuşlarmı? – deyə soruşdum, – o, narın qumun üstündə yalın ayaqlarını, milçək kimi, bir-birinə sürtür və ağır başını yırğalayaraq xırıldaırdı:

– Çə-kill... həyasız... rə-ədd ol...

Mən məsələni anladım, – bir dəfə beləsini görmüşəm, – əlbəttə, qorxdum, geriyyə çəkildim, qadın isə bərkdən, səsini uzadaraq uladı, partlamaq dərəcəsinə gələn gözlərindən axan bulanıq yaşlar, şişib tarım qırmızı üzünə töküldü.

Qadının bu vəziyyətini görüb ona doğru getdim, dağarcığımı, çaynikimi, qazançamı yerə atdım, onu arxası üstə yerə uzatdım və ayaqlarını dizdən bükmək istədim – o, əlləri ilə üzümə və sinəmə vuraraq məni itələdi, çevrildi və lap dişi ayı kimi xırıltılı səslə böyürərək iməkləyə-iməkləyə kolların içərisinə soxuldu.

– Quldur... iblis...

Onun qolları taqətdən düşdü, üzü üstə yerə yığıldı və ayaqlarını əsəbi bir halda uzadaraq yenidən böyürdü.

Mən həyəcan içərisində, bu sahədə bildiklərimin hamısını tez xatırlayaraq, onu arxası üstə çevirdim, qıçlarını bükdüm -artıq qadından cift pərdəsi çıxmışdı.

– Uzan indi doğacaqsan...

Tez dənizə yüyürdüm, qollarımı çırmadım, əllərimi yudum, qayıtdım və mamalıq etməyə başladım.

Qadın, oda düşmüş qarağac kimi qıvrılır, əllərini dövrəsindəki torpağa döyəcəyəyir və solmuş otları qopararaq hey ağzına dürtmək istəyir, qan çəkmiş, vəhşiləşmiş gözlərə malik qorxunc, qeyri-insani sifətinə torpaq sovururdu, cift isə artıq düşmüşdü və uşağın başı

çıxdıqca mən qadının ayaqlarının qıc olub sıxılmasına mane olmalı, uşağa kömək etməli və nəzər yetirməli idim ki, qadın otu, böyümək-də olan əyilmiş ağzına dürtməsin...

Biz bir azca bir-birimizi söyürdük, o – dişləri arasından, mən də yavaşcadan söyürdüm, o, ağrının şiddətindən və bir də yəqin ki, utandığından, mən – pərtlıkdən və ona yazığım gəldiyindən...

– Pərvərdigara, – deyə qadın xırıldayır; onun gömgöy göyərmiş dodaqları çeynəm-çeynəmdir və köpük içindədir, günəş qabağında sanki birdən-birə rəngi qaçmış gözlərindən isə dözülmez ana iztirabının bol yaşları axır və bütün bədənini ikiyə ayrılaraq qıvrılırdı.

– Sən rə-ədd ol, heyas...

O, zəif, sərilməmiş əlləri ilə hey mənə itələyir, mən isə təkidlə deyirəm:

– Ay səfeh, tez ol, doğ da...

Ona bərk acıyıram və mənə elə gəlir ki, onun göz yaşları mənim gözlərimə sıçradı; qüssə ürəyimi sıxır, çığırmaq istəyirəm və:

– Di tez ol! – deyə çığırırım.

Budur, əllərimə qırmızı bir insan düşdü. Göz yaşları arasından olsa da, mən, onu görürəm – o tamam qıpqırmızıdır və indidən bu dünyadan narazıdır, hələ anası ilə bitişik olsa da çırpınır, qalmaqal salır və qalın səslə çığırır. Onun gözləri göydür, qırmızı burnu yastı üzünə gülünc bir surətdə yayılmışdır, dodaqları titrəyir və səsini uzadaraq:

– Ya-a... ya-a... – deyə təkrar edir.

O elə sürüşkəndir ki, az qalır əlimdən sürüşüb düşsün; mən diz üstə çöküb ona baxıram, qəhqəhə ilə gülürəm – ona baxdıqca fərəhlənirəm! Başım ona qarışdığından nə etmək lazım gəldiyini unutmuşdum...

– Kəs... – deyə anası yavaşcadan pıçıldayır, onun gözləri qapalıdır, bənizi solmuş, ölü üzünü kimi torpaq rəngi almışdır, göyərmiş dodaqları isə güclə tərənir:

– Bıçaqla... kəs...

Bıçağını barakda oğurlamışdılar, – göbək bağıni dişimlə kəsirəm, uşaq oryollulara məxsus qalın bir səslə çığırır, anası isə gülümsəyir: onun çuxura düşmüş gözlərinin necə qəribə bir surətdə canlandığını, göy alovla alışıb yandığını görürəm – o, qaralmış əlini yubkasının üzərində gəzdirib cibini axtarır və qana bulaşmış dişləm-dişləm olmuş dodaqları xırıldayır:

– Ta-aqətim... yoxdur... cibimdə qaytan var... göbəyini bağla...

Qaytanı çıxartdım, uşağın göbəyini bağladım, qadın getdikcə daha aydın təbəssümlə gülümsəməyə başlayır, elə qəşəng, elə aydın gülümseyirdi ki, bu təbəssümdən az qala gözlərim qamaşırdı.

– Sən özünü düzəlt, mən isə aparım onu yuyundurum...

Qadın təlaşla dodaqağaltı deyir:

– Muğayat ol – üsulluca... muğayat ol...

Bu qırmızı adam heç də onunla ehmallı davranmağı tələb etmir: o, yumruğunu düyümləyərək çığırır və sanki vuruşmağa hərif çağırır:

– Ya-a... ya-a...

– Ey, ey! Qoy canın bərk olsun, qardaş, yoxsa yaxın adamların dərhal başını üzərlər...

Hər ikimizi fərəhlə qamçılayan dənizin köpüklü dalğası onu ilk olaraq islatdığı zaman, o daha ciddi və daha bərkdən çığırdı; sonra onun sinəsini və kürəyini şappıldatmağa başladığım zaman, o, gözlərini qıydı, çırpdı və zil səslə çığırdı, dalğalar isə bir-birinin ardınca onu isladırıdı.

– Çığır, oryollu balası! Gücün gəldikcə çığır... Körpə.

Körpə ilə bərabər anasının yanına qayıtdığım zaman, o yenə də gözlərini yumub uzanmışdı və ciftin sancısından dodaqlarını çeynəyirdi, lakin buna baxmayaraq inilti və sızıltı içərisindən onun zəif pıçılısını eşitdim:

– Ver... onu ver mənə...

– Hələ gözlə.

– Ver görüm...

Qadın bunu deyib zəif, titrək əlləri ilə koftasının yaxasını açdı. Mən, təbiət tərəfindən iyirmi uşaq üçün hazırlanmış döşünü bayıra çıxarmaqda ona kömək etdim, savaşqan oryollunu anasının ilıq bədəninə dayadım, o dərhal məsələni anladı və susdu.

Ana titrək səslə:

– İlahi, ilahi, – deyə içini çəkirdi və saçları dağınıq bir halda başını dağarcığın üstündə o tərəf–bu tərəfə çırpırdı.

Birdən o, yavaşca çığırıb susdu, sonra son dərəcə gözəl olan bu gözlər – doğan ananın müqəddəs gözləri yenidən açıldı; bu key gözlər – mavi göyə baxır, bu gözlərdə minnətdar, fərəhli bir təbəssüm yanır və ərilyir; ana ağır əlini qaldırıb yavaş–yavaş özünə və uşağa xaç vurur...

– Allah, sənə çox şükür... ah... çox şükür...

Gözləri söndü, çuxura düşdü, qadın ağır-ağır nəfəs alaraq uzun müddət susdu və birdən ciddi, möhkəm bir səsle dedi:

– Ay oğlan, dağarcığı aç...

Dağarcığı açdım, o, diqqətlə mənə baxdı, xəfif-xəfif gülümsədi, solğun yanaqlarında və tərli alnında sanki zorla seçilən bir qırmızı-
lıq göründü.

– Çəkil o yana...

– Çox qurdalanma...

– Çəkil... çəkil o yana...

Mən yaxındakı kolların dalına keçdim. Ürəyim sanki yorulmuşdu, köksümdə isə elə bil ki, gözəl quşlar yavaşcadan ötüşürlər və dənizin susmayan şırıltısı ilə birlikdə bu tərənə o qədər yaxşıdır ki, bunu il uzununu dinləmək olar...

Harada isə yaxınlıqda çay şırıldayır – sanki bir qız rəfiqəsinə öz sevgilisindən danışır...

Kolların dalından sarı yaylıq bağlanmış baş göründü, yaylıq səliqə ilə bağlanmışdı.

– Ey, ey, yaman tələsirsən ha!

O, kolun budağından yapışıb oturmuşdu, onun bozarmış üzü tamamilə solğun idi, gözlərinin yerində iri göy kölgələr görünürdü; o, rıqqətlə pıçıldayırdı:

– Bax, gör necə yatıb...

Körpə şirin yatmışdı, lakin mənə bunun başqa uşaqlardan heç bir şeyi yaxşı deyildi, əgər fərq vardısı, o da şəraitdən asılı idi: Oryol quberniyasında bitməyən kolların altında, işıldayan xəzəl yığını üstündə uzanmışdı.

– Ana, sən də uzansana...

Qadın zorla dik tutduğu başını yırgalayaraq:

– Yox-yox, – dedi, – mən gerek şey-şüyümü yığırdıram, sonra da oraya...

– Oçemçiriyəmi?

– Hə-ə! Oraya getməliyəm. Bizimkilər, Allah bilə, neçə verst getmişlər.

– Məgər sən gedə bilərsən?

– Bəs həzrət Məryəm? O kömək edər...

İş ki, həzrət Məryəmə qaldı, – onda susmaq lazımdır!

O, kolun dibindəki körpəsinin narazı bir ifadə oxunan koppuş, balaca üzünə baxaraq, gözlərindən nəvazişkar bir işığın ilıq şüalarını saçır, dodaqlarını yalayır və yavaş-yavaş döşünü sığallayır.

Mən tonqal qalayıram, çayniki qoymaq üçün daşları yan-yana düzürəm.

– İndi, ana, səni çaya qonaq edəcəyəm...

– Yox a? Elə görək də... döşlərim, lap quruyub...

– Bəs niyə həmyerlilərin səni qoyub getdilər?

– Yox, niyə qoyub gedirlər! Mən özüm dala qaldım, onlar isə içmişdilər... Yaxşı da oldu, yoxsa onların yanında mən necə uzardım...

O mənə baxıb qolu ilə üzünü örtüdü, sonra qan tüpürüb, utancaq bir halda gülümsündü.

– Bu ilkindirmi?

– İlkidir... Bəs sən kimsən?

– Sanki adamam.

– Əlbəttə, adamsan! Evlisənmi?

– Buna layiq olmamışam...

– Yalan deyirsən?

– Yalan niyə deyirəm?

O, gözlərini yerə dikib fikrə getdi:

– Bəs bu arvad işini haradan bilirsən?

Bax indi yalan danışacağam. Odur ki, dedim:

– Oxumuşam. Tələbəyəm – belə şey eşitmişəm?

– Bəs necə! Bizim keşişin böyük oğlu da tələbədir, keşişlik oxuyur...

– Bax, mən də onlardanam. Yaxşı, qoy gedim, su götürüm...

Qadın başını oğluna tərəf əydi, nəfəs alıb-almadığına qulaq asdı və sonra dənizə tərəf baxdı.

– Yuyunmaq istəyirəm, amma suya bələd deyiləm... Bu necə sudur? Həm şordur, həm acı...

– Get elə bu suda yuyun – sağlam sudur!

– Yox-a?

– Doğru deyirəm. Özü də çay suyundan istidir, burada çaylar buz kimidir...

– Sən yaxşı bilərsən...

Yoldan, mürgüleyərək başı köksünə sallanmış atlı bir abxaz keçirdi; balaca və arıq at qulaqlarını şəkəyərək, dəyirmi qara gözləri ilə

bizə baxdı və finxırdı; başına tükü dəri papaq qoymuş atlı da başını dik qaldırıb bizim tərəfə baxdı və yenidən başını salladı.

Oryollu qadın yavaşcadan:

– Buranın adamları yöndəmsizdirlər, həm də vahiməlidirlər, – dedi.

Mən getdim. Dumduru və civə kimi oynaq su daşların üzəri ilə sıçraya-sıçraya axır, səslənir, suda xəzəllər fərəhlə oynayıb – qərībədir! Əllərimi, üzümü yudum, çayniki su ilə doldurdum; qayıdarkən kolların arasından görürəm ki, qadın həyəcanlı bir halda ətrafına baxa-baxa torpağın, daşların üzəri ilə iməkləyir.

– Nə istəyirsən?

Qadın diksindi, bozardı və altında nə isə gizlətdi, mən məsələni anladım.

– Ver, mən basdırım.

– Vay, qardaş! Harada basdıracaqsan? Bunu gərək hamamın paltar soyunan yerində döşəmə altında basdırarsan.

– Hə, deyərəm, tez burada sənə bir hamam tikərlər!

– Sən zarafat edirsən, amma mən qorxuram. Birdən heyvan yeyər... amma cift gərək torpaqda qalsın...

Qadın üzünü o yana çevirdi və yaş, ağır düyünçəni mənə verərək, utana-utana xahiş etdi:

– Sən Allah, bacardığın qədər dərin basdır... balama yazığın gəlsin, yaxşı basdır...

...Mən qayıtdığım zaman, onu səndələyə-səndələyə və əlini irəliyə uzatmış bir halda dənizdən gələn gördüm, yubkası qurşağa qədər islanmışdı, üzü isə bir qədər allanmışdı və sanki daxildən parıldayırdı. Mən ona kömək edib tonqalın yanına gətirdim və təəcübü düşünürəm:

“Bu qadında heyvan gücü var!”

Sonra biz bal ilə çay içməyə başladığımız qadın yavaşca məndən soruşdu:

– Oxumağı atmısanmı?

– Atmışam.

– Görünür, içkiyə qurşanmışsan?

– Yaman qurşanmışam, ana!

– Belə de! Axı, yadıma gəlir ki, səni Suxumda yemək üstündə müdirle söyüşdüyün zaman görmüşəm, hələ onda ağıma gəldi ki, görünür, bu adam əyyaşdır, yaman ötkəm adamdır...

O, şişmiş dodaqlarındakı balı dili ilə ləzzətlə yalaya-yalaya, göy gözləri ilə hey kolun dibinə, dünyaya gəlmiş oryollunun sakit-sakit yatdığı tərəfə baxırdı.

O mənə baxa-baxa ah çəkib:

– Görəsən, o necə yaşayacaq? – dedi. – Sən mənə kömək etdin, çox sağ ol... bu onun üçün də yaxşıdır – bunu artıq bilmirəm...

Qadın çay içdi, çörək yedi, xaç çəkdi və mən öz şey-şüyümü yığışdırınca, o, yuxulu bir halda yırğalanır, mürgüləyir və yenidən solğunlaşan gözləri ilə yerə baxaraq nə isə düşünürdü. Sonra ayağa qalxmağa başladı.

– Olmaya gedirsən?

– Gedirəm.

– Getmə, ana, amandır!

– Bəs həzrət Məryəm?.. Uşağı mənə ver!

– Uşağı mən apararam...

Bir qədər sözləşdik, o, güzəştə getdi və bir-birimizlə çiyin-çiyinə yola düzəldik.

Qadın təqsirkarcasına gülümsəyərək:

– Birdən yıxılıram ha, – dedi və əlini çiyinə qoydu.

Rus torpağının yeni sakini, məchul tale sahibi olan bu adam qucağında yatır və möhkəm-möhkəm fısıldayırdı. Səthi yonqarların ağ şəbəkəsi ilə örtülmüş dəniz dalğalanır və şarıldayırdı; kollar pıçıldayırdı, günəş günortadan öyilərək parlayırdı.

Yavaş-yavaş gedirdik, ara-sıra ana dayanır, dərin nəfəs alır, başını qaldıraraq ətrafını, dənizi, meşəni və dağları nəzərdən keçirir və sonra oğlunun üzünə baxırdı – qadının, çəkdiyi iztirablar nəticəsində axıtdığı göz yaşlarından solğunlaşmış gözləri yenidən təəccüb ediləcək dərəcədə aydınlaşdı, onlar yenidən parlayır və tükənməz bir məhəbbətin göy alovu ilə yanırırdı...

Bir dəfə də dayanırkən o, belə dedi:

– Pərvərdigara! Yaxşıdır, gör nə yaxşıdır! Kaş həmişə belə olaydı, kaş dünyanın sonuna kimi belə olaydı, oğlum, canım-ciyərim isə həmişə azad böyüyəydi, anasının yanından ayrı düşməyəydi...

...Dəniz səslənir, səslənirdi...

İLK MƏHƏBBƏT

...Elə o zaman tale məni tərbiyə etmək məqsədi ilə ilk məhəbbət həyəcanları – həm faciəli, həm də gülməli həyəcanlar keçirməyə vadar etdi.

Bir neçə tanış adam Oka çayında qayıq gəzintisinə hazırlaşdı, mənə tapşırıdılar ki, ər-arvad K.-ləri də gəzintiyə dəvət edim. Fransadan bu yaxınlarda qayıtmışdılar, mən hələ onlarla tanış deyildim. Axşamçağı onların evinə getdim.

Onlar köhnə bir evin zirzəmisində yaşayırdılar, evin qabağında, küçənin bu tayından o tayına uzanan çirklə gəlməçə vardı, – bu gəlməçə nə baharda quruyurdu, nə də yayda; qarğalar, itlər bu gəlməçələrdən bir güzgü kimi istifadə edir, donuzlar isə burada vanna qəbul edirdilər.

Fikrim dağınıqdı, mənzillərinə dağdan diyirlənmiş daş kimi qəfil soxulub, onların təşvişlərinə səbəb oldum. Orta boylu, kök, sarışın, topasaqqal, mehriban baxışlı, mavi gözlü bir adam o biri otağın qapısını örtüb tutqun halda mənim qarşımda dayandı.

Kostyumunu düzəldə-düzəldə :

– Nə istəyirsiniz? – deyə acıqlı-acıqlı soruşdu.

Sonra da nəsihət edirmiş kimi əlavə etdi:

– İçəri girməmişdən qapını döymək lazımdır.

Onun arxasında, otağın toranında, ağ quşa bənzəyən böyük bir şey vumuxur və titrəyirdi; sonra da şən bir səs eşitdim:

– Xüsusilə evli adamların mənzilinə girəndə.

Mən acıqlı-acıqlı soruşdum:

– Mənə lazım olan adamlar sizsinizmi?

Qarnı tox dükançıya bənzəyən adam müsbət cavab verəndən sonra mən nə üçün gəldiyimi izah etdim.

Kişi təmkinlə və dalğın halda saqqalını tumarlaya-tumarlaya soruşdu:

– Deyirsiniz, sizi Klark göndərib? – elə o dəqiqə də diksindi, fırfıra kimi hərlənərək:

– Vay, Olqa! – deyə inildədi.

Kök kişinin əlinin titrək hərəkətindən mənə elə gəldi ki, onu adətən adı çəkilməyən yerindən çimdiklədilər, yəqin ona görə adı çəkilmir ki, bədənin bu hissəsi bədən bir az aşağıdadır.

Kişinin dayandığı yerdə boylu-buxunlu bir qız qapının yan tərəfindən tutub dayandı, göyümtül gözləri ilə gülümsəyə-gülümsəyə mənə süzüb soruşdu:

– Siz kimsiniz? Polis işçisisiniz?

Mən nəzakətlə:

– Xeyr, – dedim, – ancaq şalvarım polis şalvarıdır. – Qız güldü.

Mən incimədim, çünki onun gözlərində mənim çoxdan gözlədiyim bir təbəssüm parlayırdı. Görünür onun gülüşünə mənim paltarım səbəb olmuşdu: mən göy qorodovoy şalvarı, köynək əvəzinə ağ aşpaz kurtkası geymişdim; bu kurtka çox əlverişli şeydir: pencəyi çox yaxşı əvəz edir, qarmaqları boğaza kimi düymələndiyi üçün köynək lazım olmur. Başqasının ovçu çəkməsi və italyan quldurlarının qoyduğu enli şlyapa mənim geyimimi çox gözəl şəkildə tamamlayırdı.

Qız mənim qolumdan tutub, otağın içinə çəkdi, stula tərəf itələyib qarşımda dayanaraq soruşdu:

– Siz nə üçün belə gülməli geyinibsiniz?

– Gülməli niyə?

Qız mənə dostcasına məsləhət verərək:

– Acığınızı tutmasın, – dedi.

O, çox qəribə qızdı – ona kimin acığı tuta bilərdi?

Saqqalı kişi çarpayıda oturub papiros eşirdi. Mən gözlərimlə onu göstərib soruşdum:

– O, atanızdır, yoxsa qardaşınız?

– Əriyəm! – deyə kişi inamla cavab verdi.

Qız gülə-gülə soruşdu:

– Necə məgər?

Mən qızı süzə-süzə:

– Bağışlayın! – dedim.

Bu cür qısa söhbət beş dəqiqə davam etdi, lakin mən hiss edirdim ki, bu qadının ensiz, oval çöhrəsinə, mehriban gözlərinə tamaşa edəndə bu zirzəmidə beş saat, beş gün, beş il də otura bilərdim. Onun xır-daca ağzının alt dodağı üst dodağından qalın idi; sanki bu dodağı bir az şişmişdi; şabalıdı rəngli, qısa vurulmuş gur saçı halqa-halqa qırmızı qulaqlarının üstünə, zərif qız yanaqları kimi yanan al yanaqlarına

tökülmüşdü. Qolları çox qəşəng idi; o, qapının yan taxtasından tutub dayananda, mən onun çiyinə qədər açıq qollarını görmüşdüm. O çox sadə geyinmişdi: əynində krujevalı, enli qolları olan ağ köynək, qəşəng tikilmiş ağ yubka vardı. Lakin bu qadının ən gözəl məziyyəti onun göyümtül gözləri idi: bu gözlər elə şən, mehriban, elə dostcasına bir maraqla gülümsəyirdi ki, adamı məftun edirdi. Həm də – bu şübhəsizdir – o, iyirmi yaşlı gəncin qəlbinə, həyatın qaballığından incimmiş bir qəlbə son dərəcə lazım olan bir təbəssümlə gülümsəyirdi.

Qadının əri papiros tüstüsünü saqqalına üfürüb dedi:

– Bu saat gur yağış yağacaq.

Pəncərədən bayıra baxdım: buludsuz açıq göydə ulduzlar parlayırdı. Onda mən başa düşdüm ki, bu adama mane oluram; mən oradan sakit bir sevinclə, çoxdan, özüm də bilmədən çoxdan axtardığım bir şeyi tapmış kimi, sevinə-sevinə getdim.

Bütün gecəni o göyümtül gözlərin mehriban təbəssümündən nəşələnərək düzənlikdə gəzindim; dan yeri ağaranda qəti inandım ki, bu balaca qadın – tox pişik kimi mehriban gözləri olan o saqqallı, tənbel adama heç də yaraşan arvad deyil. Mənim qadına hətta rəhmim gəldi – “Zavallı. Saqqalında çörək qırıntıları ilişib qalan bir adamla yaşamaq...”

Ertəsi gün isə biz Oka çayının bulanıq suyunda, müxtəlif rəngli enli mergel laylarının əmələ gətirdiyi sıldırım sahil boyunca qayıqda gəzirdik. Bu, dünya yaranandan bəri ən gözəl bir gün idi, günəş işıqlı səmada füsunkar gözəlliklə parlayırdı; yetişmiş çiyələyin ətri çaya yayılmışdı; bütün adamlar xatırlamışdı ki, onlar doğrudan da gözəl insandır; bu da mənim qəlbimdə şən məhəbbət duyğusu oyatdı. Hətta mənim məhəbbətimin əri də çox yaxşı insan çıxdı: o, arvadının mindiyi və mənim avar çəkdiyim qayığa yox, başqa bir qayığa minmişdi, həm də bütün gün özünü çox ağıllı apardı: əvvəlcə qoca Qladston haqqında çox maraqlı şeylər söylədi, sonra da bir küpə çox dadlı süd içib kolun dibində uzandı, lap axşamadək körpə uşaq kimi rahat yatdı.

Əlbəttə, bizim qayığımız seyr yerinə birinci çatdı, mən öz xanımmı qucağıma alıb qayıqdan düşürəndə o mənə dedi:

– Siz, nə qüvvətlisiniz?

Mən hiss elədim ki, şəhərin hansı zəng qülləsini desən vurub yıxa bilərəm; qadına dedim ki, sizi qollarım üstə şəhərə qədər –

yeddi verst apara bilərəm.¹ Qadın mənə mehribancasına baxıb yavaşca güldü; bütün günü onun günəş gözlərinə baxdım: inanırdım ki, bu gözlər ancaq mənə gülümsəyir.

Sonrakı əhvalatlar, birinci dəfə təsadüf etdiyi maraqlı bir vəhşi heyvan görmüş qadın üçün və qadın nəvazişinə ehtiyac duyan sağlam bir gənc üçün tamamilə təbii bir sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Çox keçmədi, mən öyrəndim ki, gənc qıza oxşayan bu qadın, məndən on yaş böyükdür. Belostok “Nəcib qızlar” institutunda tərbiyə almışdır. Qış sarayı komendantının adaxlısı olmuşdur; sonra Parisdə yaşamış, rəssamlıq dersi almış, axırda mamalıq öyrənmişdir; sonra məlum oldu ki, onun anası da mamadır, anadan olanda mənə o tutmuşdur, – mən bunu taleyin qisməti hesab edib çox sevindim.

Bohema və mühacirlərlə tanışlıq, onlardan biri ilə əlaqə, sonra Parisin, Peterburqun, Vyananın zirzəmi və çardaqlarında yarıköçəri, yarıac güzəran, institut təhsili bu qızı məzəli, dolaşq, olduqca maraqlı bir adam etmişdi. Arıquşu kimi yüngül və çevik olan bu qadın həyatı və adamları ağıllı bir yeniyetmə kimi böyük maraqla müşahidə edir, fransız nəğmələrini coşqunluqla oxuyur, qəşəng bir əda ilə papiros çəkir, məharətlə şəkil çəkirdi; səhnədə də pis oynamırdı; yaxşı don, şlyapa tikirdi; lakin mamalıqla məşğul olmurdu, deyirdi ki, mən bu işlə dörd dəfə məşğul olmuşam, yetmiş beş faizi ölümle nəticələnmişdir.

Bu, onu adamların sayını dolayısı ilə artırmağa yardım göstər-məkdən həmişəlik uzaqlaşdırmışdı; bu gözəl işdə onun bilavasitə iştirakını sübut edən dörd yaşlı cazibəli və qəşəng qızı idi. Qadın özü haqqında – hamının yaxşı tanıdığı və hamını tənqə gətirən bir adam kimi danışdı. Bəzən o özü barədə danışanda sanki buna heyrət edirdi, bu zaman onun gözləri qəşəng tərzdə tutqunlaşır, onlarda xəfif, ürəkək bir təbəssüm parlayır, yenə yox olurdu; utanan uşaqlar belə gülümsəyirlər.

Mən onun iti, fərasətli aqlını yaxşı duyurdum; başa düşürdüm ki, o, mədəniyyət sarıdan məndən yüksəkdir, onun insanlarla xoş və həlim rəftarını görürdüm; o mənim tanıdığım qadınlardan müqayisə edilməyəcək dərəcədə maraqlı idi; danışdığındakı etinasızlıq ahəngi mənə heyrətə salırdı, həm də mənə elə gəlirdi ki, bu adam, mənim

¹ Yəqin ki, apara bilməzdim.

inqilab ruhlu tanışlarının bütün bildiklərini bilməkdən əlavə daha çox, daha qiymətli şeylər bilir; lakin o hər şeyə uzaqdan, kənardan baxa-baxa, bunları bir zaman özünün keçirdiyi xoş və əziz, amma bəzən təhlükəli uşaq əyləncələri kimi müşahidə edirdi.

Onun yaşadığı zirzəmi iki otaqdan ibarət idi; bunlardan biri xırda mətbəx, eyni zamanda dəhliz, biri də üç pəncərəsi küçəyə, iki pəncərəsi zibilli, çirkli həyəətə baxan böyük otaq idi. Bura çəkməçi emalatxanası üçün yararlı ola bilərdi; lakin Parisdə, böyük inqilabın yarandığı müqəddəs şəhərdə, Molyerin, Bomarsenin, Hüqonun və başqa parlaq şəxsiyyətlərin şəhərində yaşamış incə və zərif qadına yaraşan yer deyildi. Şəkil ilə çərçivə arasında daha bir çox uyğunsuzluqlar vardı, bunlar məni son dərəcə əsəbiləşdirir, məndə başqa duyğulardan əlavə, bir də qadına şefqət hissi oyadırdı. Lakin o özü mənim zənnimcə, onu təhqir etməli olan bu şeyləri sanki görmürdü.

O, səhərdən axşama kimi işləyirdi: səhər aşpaz və qulluqçu kimi işləyir, sonra da pəncərə qabağında, böyük masa arxasında oturur, fotosəkillərdən yerli adamların karandaşla şəklini çəkir, xəritələr rəsm edir, kartoqramlar rəngləyir, statistikaya dair zemstvo məcəllələrini onun başına və masanın üstünə küçənin tozu tökülürdü; yoldan keçənlərin ayaqlarının qalın kölgələri kağızda sürünürdü. Qadın işləyə–işləyə oxuyurdu, yorulanda əlinə stul götürüb vals edir, ya da balaca qızı ilə oynayırdı; çirkli işlərin həddən artıq çox olmasına baxmayaraq, həmişə pişik kimi təmiz idi.

Onun əri laqeyd və tənbel bir adam idi. O, yataqda uzanıb tərcümə edilmiş romanları, xüsusilə ata-Dümanın əsərlərini oxumağı xoşlayırdı. Deyirdi ki, “bu, beyin hüceyrələrini tərəvətləndirir”. Hətta “ciddi-elmi nöqtəyi-nəzərdən” yanaşmaq onun xoşuna gəlirdi. Naharı o “qida qəbul etmək” adlandırır, nahardan sonra deyirdi:

– Duru qidanın mədədən orqanizmin hüceyrələrinə çatdırılması üçün tam hərəkətsizlik və rahatlıq tələb olunur.

Özü də çörək qırıntılarını saqqalından təmizləməyi unudub yatağa uzanır, bir neçə dəqiqə Dümanı ya da Ksavye de Montepini çox diqqətlə oxuyurdu; sonra yuxuya gedərək burnunda iki saat lirik fit çalır; bu zaman onun sarı, yumşaq bıqları yavaşca qımıldanırdı, elə bil ki, bığında gözə görünməyən bir şey sürünürdü. Oyanandan sonra dalğın halda tavanın çatlağına baxıb birdən deyirdi:

– Axı dünən Kuzma Parnelin fikrini düz şərh eləmədi.

Sonra da Kuzmanı ifşa etmək üçün gedir, arvadına da deyirdi:

– Xahiş edirəm, mənim əvəzimə Maydan qəzasının atsız kəndlilərini hesabla qurtar. Mən tez qayıdacağam.

O, gecəyarısı, bəzən daha gec, çox məmnun qayıdırdı.

– Bilirsənmi, mən bu gün Kuzmanı məhv etdim. O hiyləgər bəd-zatın hafizəsi sitatları yadda saxlamaq cəhətdən çox inkişaf etmişdir; lakin mən bunda da ondan geri qalmadım. Öz aramızdır, onu deyim ki, Kuzma Qladstonun şərq siyasətini heç başa düşmür, səfeh.

O daima Bine, Rişe və beynin gigiyenası haqqında danışır; hava pis olanda evdə qalır, arvadının, qızının, harada isə yolda, iki eşq macərası arasında təsadüfən doğulmuş balaca qızın tərbiyəsi ilə məşğul olurdu.

– Lyolya, yemək yeyəndə qidanı yaxşıca çeynəmək lazımdır, çünki bu, həzm etməni asanlaşdırır, duru qidanı kimyəvi maddələrin asan həzm olunan konqlomeratına tez çevirmək üçün mədəyə kömək edir.

Nahar yeyəndən sonra “hərəkətsiz və rahat” uzanaraq, uşağı yatağa qoyub deyirdi:

– Bəli, qaniçən şöhrətpərəst Bonaparte hakimiyyəti qəsb edəndə...

Arvadı bu mühazirələri dinləyir, qəhqəhə ilə gülməkdən uğunurdu; ərinin vaxtı olmadığı üçün arvadının gülməyindən incimirdi, çünki çox keçmədən yatıb yuxuya gedirdi. Qız onun yumşaq saqqalı ilə oynayır, yumaq kimi büzüşüb yatırdı. Mən qızla çox dostlaşmışdım; o mənim danışdıqlarımı Boleslavın qaniçən zülmkar və Jozefina Boqarnenin ona kədərli məhəbbət bağlaması haqqındakı mühazirələrindən daha maraqla dinləyirdi; bu, Boleslavda məzəli bir qısqançlıq duyğusu oyatdı.

– Mən etiraz edirəm, Peşkov! Uşağa əvvəlcə həyata münasibətin əsas prinsiplərini təlqin etmək, sonra onu həyatla tanış etmək lazımdır. Siz ingilis dilini bilsəydiniz və “Uşaq qəlbinin gigiyenası”¹ni oxumuş olsaydınız...

O, ingiliscə görə ki, ancaq “qud bay”¹ sözlərini bilirdi. Boleslav yaşca məndən iki dəfə böyük idi, lakin cavan pudel kimi hər şeylə maraqlanırdı, dedi-qodu ilə məşğul olmağı, özünü yalnız rus inqilabı dərnəklərinin deyil, hətta xarici ölkə inqilabi dərnəklərinin də bütün sirlərindən yaxşı xəbərdar adam kimi göstərməyi xoşlayırdı. Bəlkə o, doğrudan da, xəbərdar idi; onun yanına tez-tez xəlvətçə adamlar

¹ Xudahafiz

gəlirdi; onlar özlərini təsadüfən sadələvh adam rolu oynayan tragik artistlər kimi aparırdılar. Mən gizli yaşayan Sabunayevi onun evində görmüşdüm; Sabunayev naşıcasına küren bir parik qoymuş, gülməli dərəcədə dar, gödək, ala-bəzək kostyum geymişdi.

Bir dəfə də mən Boleslavgilə gedəndə onun yanında dəlləyə oxşayan, xırda başlı, zirək bir adam gördüm; o, dama-dama parçadan şalvar, boz rəngli pəncək və cırıldayan ayaqqabı geymişdi. Boleslav məni itələyib mətbəxə saldı, pıçiltı ilə dedi:

– Bu adam Parisdən mühüm bir tapşırıqla gəlib, o, Korelenko ilə görüşməlidir; siz gedin bu işi düzəldin.

Mən getdim, lakin məlum oldu ki, bu gəlmə adamı küçədə Korolenkoya göstərəndə V.Q. demişdir:

– Yox, xahiş edirəm, məni bu təşəxxüslü yelbeyinlə tanış etməyin.

Boleslav parisli əhvalatı və “inqilab işi” üçün incimişdi; o iki gün Korolenkoya məktub yazmaqla məşğul oldu; bütün yazı üslublarından istifadə etdi; o həm qəzəbli və sərt, həm də mehriban və məzəmmətli şeylər yazırdı; sonra da öz epistolyar ədəbiyyat nümunəsini sobada yandırdı. çox keçmədi, Moskvada, Nijnidə, Vladimirdə həbslər başlandı, həm də məlum oldu ki, dama-dama şalvar geyən adam sonralar Landezen Qortinq adı ilə məşhur olan, mənim ilk gördüyüm provakatorudur.

Bununla belə, mənim sevgilimin əri çox mehriban, bir qədər ürəyi nazik və “elmi yüklə” məzəli tərzdə yüklənmiş bir adam idi. O elə bu cür də deyirdi:

– Ziyalının həyatının mənası – elmi yükü xalq kütlələri arasında qərəzsiz paylamaq məqsədi ilə, – bu yükü həmişə artırmaqdan ibarətdir.

Mənim sevgim dərinləşib əzaba çevrilirdi. Mən iki adamlıq enli çarpayı, balaca qızın yatdığı qədim ağır divan, üstünü toz basmış yığın-yığın kitab və kağız qalaqlanmış masalarla dolu olan zirzəmidə oturub məhbubəmin masaya tərəf əyilərək işləməsinə tamaşa edir, onu qucağıma alıb bu murdar zirzəmidən çıxarmaq, bir tərəfə aparmaq istəyirdim; bu fikir məni həm kədərləndirir, həm də məst edirdi. Pəncərənin qabağında ayaq kölgələri görünürdü, bəzən pəncərədən avara it baxırdı; zirzəmi bürkü idi; küçədən günəşin qızdırdığı çirka-bın qoxusu gəlirdi. Balaca qız bədənli arvad yavaşca zümzümə edə-edə karandaşla, ya da qələmlə nə isə yazır, məlahətli göyümtül gözlər

mənə baxıb mehribanlıqla gülümsəyirdi. Mən bu qadını son dərəcə, dəlicəsinə sevirdim; ona baxdıqca qəlbim sızıldayır, qəzəb və kədər duyurdum.

O mənə deyirdi:

– Özünüz barədə yenə bir şey söyləyin.

Mən söyləyirdim, lakin bir dəqiqədən sonra o deyirdi:

– Sizin söylədiyiniz özünüz barədə deyildir.

Mən özüm də başa düşürdüm ki, söylədiklərim hələ özüm barədə deyil, içərisində kor-korənə dolaşmış qaldığım bir çaşqınlıq barədədir. Mən bilirdim ki, bu müxtəlif dolaşmış təəssürat və macəralar içərisində özümü tapmalıyam, lakin bunu bacarmırdım, qorxurdum. Mən kiməm və nəyəm? Bu sual mənə çox təşviş salırdı. Mən həyata qarşı qəzəbli idim. Həyat mənə özümü öldürmək kimi təhqiredici bir axmaqlıq təlqin etmişdi. Mən insanları başa düşürdüm; onların həyatı mənə əsassız, axmaq, çirkin görünürdü. Məndə, nə üçünə həyatın bütün qaranlıq guşələrinə baş vurmaq, onun bütün dərin sirlərinə vaqif olmaq istəyən bir adam marağı oyanmışdı; hətta bəzən hiss edirdim ki, maraq üçün mən cinayət də edə bilərəm; adam öldürmək dərəcəsinə çatmışdım; ancaq ona görə öldürmək istəyirdim ki, görünmədən bundan sonra özümü necə hiss edəcəyəm.

Mənə elə gəlirdi ki, özümü tapsam, onda mən sevdiyim qadına – əcaib hiss və fikirlər içərisində çox möhkəm dolaşmış qalan iyrenc insan kimi görünməyəm, belə sərsəm, dəhşətli və qorxunc adam onu qorxudub özündən uzaqlaşdırır. Mən özüm barədə bir tədbir tökməli idim. Mən əmin idim ki, bu qadın nəinki mənim həqiqətən nə kimi insan olduğumu duymağa kömək edə bilər, o hətta sehrlə bir iş də görə bilər; bundan sonra mən elə o saat həyatın qaranlıq təəssüratından, onun əlində əsir olmaqdan azad olaram; nəyi isə öz qəlbimdən birdəfəlik ataram; mənim qəlbim böyük bir qüvvə, hədsiz şadlıq və sevinc hissi ilə çırpınmağa başlayır.

Onun özü haqqında etinasız ifadə ilə danışması da, insanlarla iltifat və mərhəmətlə rəftar etməsi də mənə inandırılmışdı ki, bu adam fəvqəladə şeylər bilir: həyatın bütün sirləri üçün onun öz açarı vardı, buna görə də o həmişə şən idi, həmişə özünə inanırdı. Bəlkə də mən o qadını onda başa düşmədiyimə görə hər şeydən çox sevirdim; lakin mən onu gəncliyin bütün qüvvə və ehtirası ilə sevirdim. bu ehtirasın qarşısını almaq mənim üçün çox çətindi: o mənə cismən üzüb taqətdən salırdı. Mən daha sadə, daha qaba olsaydım, bu mənim üçün

daha yaxşı olardı; lakin mən inanırdım ki, qadına münasibət mənim görmüş olduğum qaba, sadə, heyvani, fizioloji birləşmə ilə məhdudlaşmır; mənim qüvvətli, çox həssas və ehtirashı bir gənc olmağıma, asanlıqla həyəcanlanan təsəvvürə malik olmağıma baxmayaraq, bu fizioloji münasibət məndə az qala nifrət hissi oyadırdı.

Bu romantik xəyalın qəlbimdə necə yaşaya bildiyini mən başa düşmürdüm; lakin mən möhkəm əmin idim ki, mənə məlum olan şeydən başqa, gizli və naməlum bir şey də var: bu şeydə qadınla əlaqə və ünsiyyətin ülvi, gizli mənası mövcuddur; inanırdım ki, ilk yaxınlıqdan sonra sevindirici və hətta dəhşətli bir şey olur, insan bu sevinci duyandan sonra tamamilə dəyişir.

Mənə elə gəlir ki, bu xəyallar oxuduğum romanların təsiridir, onları mən özüm də həyatın təzadlarını hiss etməklə tərbiyə və inkişaf etdirmişdim, çünki:

“Mən dünyaya razılaşmamaq üçün gəlmişəm”.

Bundan başqa məndə qəribə, dumanlı bir xatirə vardı. Harada isə real həqiqətdən kənarında, ilk uşaqlıq dövründə şiddətli ürək çarpıntısı keçirən qəlbimdə şirin bir duyğu, daha doğrusu, ahəngdarlıq duyğusu baş qaldırmışdı; mən dan yeri sökülüb günəş doğanda sevinmiş, səadətli anlar keçirmişdim. Bəlkə də bu, mən hələ ana bətnində yaşadığım günlər baş vermişdi; onun sınır qüvvəsinin xoş çarpıntısı qızgın bir təkanla mənə sirayət etmişdi; bu təkan mənim qəlbimi yaratmış, ona ilk dəfə həyat vermişdi; bəlkə də anamın bu sarsıdıcı səadət ləhzəsi mənim varlığında bütün həyatım boyu qadından fəvqələdə bir şeyi həyəcanla gözləmək duyğusunu əks etdirmişdi.

Adam bir şeyi bilməyəndə onu uydurur. İnsanın nail olduğu ən ağıllı şey, – qadını sevmək, onun gözəlliyinə pərəstiş etmək bacarığıdır, dünyada bütün gözəlliklər qadına olan məhəbbətdən doğmuşdur!

Bir dəfə mən çayda çiməndə, yük gəmisinin dal tərəfindən suya atılarkən sinəm lövbərə dəydi, ayağım kəndirə ilişdi, suda başısağrı qalıb boğulurdum. Yük daşıyan arabaçı məni çəkib çıxartdı. Məni silkələyib huşa gətirəndə bədənimin bütün dərisini cırım-cırım etmişdilər, döşümdən qan açıldı, yatağa düşüb buz yeməli oldum.

Məhbubəm yanıma gəlib, çarpayıda oturdu, bu əhvalatın necə baş verdiyini soruşaraq, mehriban, yüngül əli ilə başımı sığallamağa başladı; onun gözlərində kədər, təşviş vardı.

Mən soruşdum:

– Siz görürsünüzmü ki, mən sizi sevirəm?

Qadın ehtiyatla gülümsəyib:

– Hə, görürəm, – dedi, – mən də sizi sevmişəm, ancaq bu çox pisdir.

Əlbəttə, onun sözündən sonra bütün yer titrədi, bağdakı ağaclar sevinclə rəqs etməyə başladı. Mən bu gözlənilməz cavabdan, hey-rət və şadlıqdan mat qalaraq, başımı onun dizlərinə dayadım, onu bərk qucaqlamasaydım, yəqin ki, sabun köpüyü kimi pəncərədən uçub gedəcəkdim.

Qadın mənim başımı yastığa qoymağa çalışaraq ciddi ifadə ilə dedi:

– Tərpənməyin, tərpənmək sizə zərərdir! Özünüz də həyəcanlan-mayın, – yoxsa mən çıxıb gedərəm. Siz, ümumiyyətlə, çox dəliqanlı cənabsınız; mən heç güman etməzdim ki, belə adamlar olur. Siz aya-ğa qalxanda biz öz hisslərimiz və əlaqəmiz haqqında danışırıq.

Bu sözləri o çox sakit deyir və tutqunlaşmış gözləri misilsiz mehribanlıqla gülümsəyirdi. O bir az sonra məni ümid verən sevinclər içərisində tərək edib getdi; məndə xoş bir inam hissi oyan-dı ki, indi onun xeyirxah yardımı ilə mən qanadlanıb başqa duyğu və fikirlər aləminə yüksələcəyəm.

Bir neçə gündən sonra mən çöldə, qobunun kənarında oturmuş-dum, aşağıda, kolların arasında külək xışıldayırdı; göyün üzünü qara buludlar örtmüşdü, hər dəqiqə yağış yağa bilərdi; qadın işgüzarlıqla, adi sözlərlə bizim yaşımızdakı fərqdən, mənim oxumalı olduğumdan, uşaqlı bir arvadı öz üzərimə götürməyimin hələ tez olduğundan danı-şırdı. Onun dediyi sözlər düzgün olduğu üçün mənə əzab verirdi; bu sözləri o bir ana ifadəsi ilə deyir, ona olan məhəbbətimi, ehtiram his-simi daha da gücləndirirdi. Onun səsini, zərif sözlərini eşitmək məni həm kədərləndirir, həm də mənə zövq verirdi, – mənimlə bu cür birinci dəfə danışdırlar.

Mən küləyin yırğaladığı kolların yaşıl çay kimi dalğalandığı yerə – yarığın ağzına baxır və and içib özümə söz verirdim ki, bu adamın mənə göstərdiyi mehribanlıq üçün bütün qəlbimlə, bütün varlığım ilə çalışıb onun yaxşılığının əvəzini çıxacağam.

Mən:

– Bir qərara gəlməkdən qabaq biz yaxşı-yaxşı düşünməliyik, – deyərək asta-asta danışan qadının səsini eşidirdim. O, bağların yaşıl

təpələri arasında gizlənən şəhər tərəfə baxa-baxa, qopardığı fındıq budağını dizlərinə vururdu.

– Həm də, əlbəttə ki, mən Boleslavla danışmalıyam; o bəzi şeyləri hiss edir və çox əsəbiləşir. Mən qısqanclıq səhnələrini xoşlamıram.

Hər şey mənə olduqca kədərli və olduqca yaxşı görünürdü; lakin bayağı və gülməli bir əhvalat zərurəti meydana çıxdı.

Mənim şalvarımın beli gen idi. Buna görə də şalvarın belinə üç düyüm uzunluğunda böyük bir sancaq sancırdım, – aşiq olmuş yoxsulların xoşbəxtliyindən indi bu cür sancaqlar yoxdur. Lənətə gəlmiş sancağın iti ucu dərimi daima asta-asta cızırdı, – ehtiyatsız tərponən kimi sancaq bütünlüklə böyrümə girirdi. Mən onu xəlvətə çıxartdım və dəhşətlə hiss etdim ki, sancağın batdığı yerdən xeyli qan axıb şalvarımı islatmışdır. Mənim tuman-köynəyim yox idi, əynimdəki aşpaz gödəkcəsi isə qısa idi, ancaq belimə çatırdı. İndi mən bədənimə yapışan yaş şalvarda necə durub gedəcəkdim?

Gülməli vəziyyətdə qalmışdım, belə pis vəziyyətə düşməyimə dərinədən kədərlənərək, dəli kimi coşub, öz rolunu unutmuş aktyor kimi, qeyri-təbii səsle danışmağa başladım.

Qadın mənim danışığıma bir neçə dəqiqə, əvvəlcə diqqətlə, sonra açıqdan-açığa heyrətlə qulaq asıb dedi:

– Bu nə gurultulu sözlərdir! Siz birdən-birə dəyişdiniz!

Bu söz məni lap heyrətə saldı, mən boğulmuş adam kimi susdum.

– Getmək vaxtıdır, yağış yağacaq!

– Mən burada qalacağam.

– Nə üçün?

Mən ona nə cavab verə bilərdim?

Qadın mənim üzümə mehribanlıqla baxıb soruşdu:

– Sizin mənə acığınız tutur?

– Yox, sizə yox! Özümə acığım tutur.

Qadın ayağa qalxaraq, mənə məsləhət verdi.

– Özünü də acığınız tutmasın.

Mən isti qan gölməçəsində oturub ayağa qalxa bilmirdim; mənə elə gəlirdi ki, qan böyrümdən axıb töküldükcə kiçik çay kimi şırıldaıyır, bir saniyə sonra qadın bu şırıltını eşidib:

“Nə olmuşdur?” – deyə soruşa bilərdi.

Mən: “Get” – deyə fikrimdə ona yalvarırdım.

O mənə hörmətlə bir neçə mehriban söz deyib, naz-qəmzəylə yırğalana-yırğalana yarığın kənarı ilə getməyə başladı. Mən onun qıvraq bədəninin uzaqlaşdıqca kiçilməsinə fikir verirdim; sonra da ilk məhəbbətimin uğursuz olacağını düşünərək belə bir düşüncənin təsiri altında dəhşətlə yerə uzandım. Əlbəttə, elə bu cür də oldu: onun əri sel kimi göz yaşını tökdü, ağlayıb sızıldadı, miskin sözlər yağdırdı; ağızının selini axıtdı. O isə bu yapışqanlı seli yarıb mənim tərəfimə keçməyə cəsarət etmədi.

Qadın göz yaşını axıda-axıda mənə dedi:

– O çox aciz adamdır, amma siz qüvvətli və bacarıqlısınız. O deyir: “Sən məni atıb getsən, mən günəşsiz çiçək kimi məhv olaram...”

Mən bu çiçəyin qısa qıçlarını, qadın budlarına bənzəyən budlarını, qarpız kimi yumru qarnını xatırlayıb qəhqəhə ilə güldüm. Onun saqqalı arasında milçəklər yaşayırdı, ona görə ki, onlar üçün burada həmişə qida tapılırdı.

Qadın gülümsəyib dedi:

– Bəli, bunu siz gülməli danışsınız, amma hər halda ona çox ağır gəlir!

– Mənə də.

– Axı siz cavansınız, qüvvətlisiniz...

Mən bu vaxt, gərək ki, ilk dəfə özümü zəif adamların düşməni hiss etdim. Sonralar, daha ciddi hallarda, güclülərin zəiflər arasında necə faciəli surətdə aciz olduqlarını, ölümə məhkum olanların səmərəsiz həyatını qorumaq üçün ən qiymətli qəlb və ağıl qüvvəsi sərf edildiyini çox tez-tez müşahidə etməli olurdum.

Çox keçmədi, mən yarıxəstə, ağılımı itirmək dərəcəsinə çatmış halda şəhərdən çıxdım; iki il Rusiyanın yollarında süpürüm kimi dolaşdım; – Volqa boyunu, Ukraynanı, Krımı, Qafqazı gəzdim, saysız-hesabsız müxtəlif təəssürat, macərələr keçirdim; qabaqlaşdım, daha artıq qəzəbləndim, lakin sevgilimdən daha yaxşı, daha ağıllı qadınlar gördümsə də, ancaq onun əziz surətini qəlbimdə evvəlki kimi yaşatmaqda idim.

İki ildən artıq keçəndən sonra, payızda, Tiflisdə olduğum zaman, onun Parisdən gəldiyini, mənimlə bir şəhərdə yaşadığını bilib sevindiğini mənə xəbər verəndə, iyirmi üç yaşlı möhkəm bir gənc olduğum halda, həyatımda birinci dəfə özümdən getdim.

Mən onun yanına getməyə cəsarət etmədim, lakin çox keçmədi, o özü tanışlar vasitəsi ilə məni yanına dəvət etdi.

Mənə elə gəldi ki, o daha qəşəng və məlahətli olmuşdur; qız bədəni kimi əndamı, zərif al yanağı və mehribanlıqla baxan göyümtül gözləri yenə də dəyişməmişdi. Əri Fransada qalmışdı, özü ilə ancaq keçə balası kimi dəcəl və qəşəng qızını gətirmişdi.

Mən onun yanına gələndə, şəhərdə tufan qopmuşdu, göy guruldayırdı, ildırım çaxırdı; şiddətli yağış yağmağa başlamışdı; müqəddəs Davud dağından çay kimi güclü sel axır, küçənin daşlarını çevirirdi. Küləyin viyılı, suların şiddətli uğultusu, baş verən uçuntuların gurultusu evi titrədir; pəncərə şüşələri cingildəyir, otağa göy işıq düşürdü; elə bil ki, hər şey dərin, yaş uçuruma tökülürdü.

Qız qorxaraq yatağa girdi, biz isə səmada şaqqıldayan ildırımın gözqamaşdırıcı işığında, pəncərə qabağında dayanıb nə üçün sə pıçıldı ilə danışırıdık.

Mənimlə yanaşı dayanan sevdiyim qadın deyirdi:

– Bu cür tufanı birinci dəfədir görürəm.

Sonra da birdən soruşdu:

– Deyin görüm necə oldu, məni sevmək xəstəliyindən şəfa tapdınız mı?

– Yox!

Görünür, qadın buna təəccüb edib, yenə pıçıldı ilə dedi:

– İlahi, siz nə qədər dəyişmişsiniz! Tamam başqa adam olmusunuz.

Qadın aram-aram pəncərənin qabağında kresloda oturdu, diksinərək titrədi, ildırımın dəhşətli işığından gözləri qamaşdı, pıçıldı ilə:

– Burada sizin haqqınızda çox danışrlar, – dedi. – Siz nə üçün buraya gəldiniz? Söyləyin görüm, necə yaşayrsınız?

İlahi, o nə balacadır, nə qədər qəşəngdir!

Mən öz günahımı etiraf edirmiş kimi, gecəyarısına qədər hər şeyi ona açıb söylədim. Təbiətin qorxunc hadisələri məni həmişə həyəcanlandırır; məndə coşqun sevinc hissi doğurur. Görünür, mən yaxşı danışmışdım, onun diqqətlə qulaq asması, geniş açılmış gözləri, gərgin baxışları bunu aydın göstərirdi. O ancaq hərdən:

– Bu dəhşətlidir, – deyə pıçıldayırdı.

Mən çıxıb gedəndə gördüm ki, əvvəllər olduğu kimi, o mənimlə xudahafizləşirkən daha yaşlı adama xas olan himayəkarlıqla gülümsəmir, əvvəllər mən onun belə himayəkar təbəssümündən bir qədər inci-

yördim. Mən islanmış küçələrlə gedir, ayın parçalanmış buludları yarmasına tamaşa edirdim; duyduğum sevincdən başım hərlənirdi. Ertəsi gün ona poçt ilə bir şeir göndərdim: o sonralar bu şeri tez-tez deklamasiya edirdi; buna görə də o şeir mənim yadımda möhkəm qalmışdır:

Xanım!
İncə bir şəfqətlə, bircə zərif nəvazişə
Məharətli əyləncədən
Ustalıqla başı çıxan,
Boş bir şeydən, heç bir şeydən
Kiçik fərəh icad edən
O əllamə sehrkar da əsir olar!
Üzü gülər bu köləni qəbul edin!
Ola bilsin o kiçik bir sevincdən
Bir xoşbəxtlik yaradacaq əzəmətli, -
Bu aləmi bir zərrədən
Yaratmadı bir kəs məyər?
Bəli! dünya yaranmamış şən-şəlayın
Sevincləri onun azdır həm də miskin!
Ancaq onun az da deyil əyləncəsi,
Misal üçün: sizin müti nökrünüz,
Onda da var vəsfə gəlməz bir gözəllik, -
Mən deyirəm bunu sizin bəranizdə!

Siz!
Amma ki, susursunuz!
Gül-çiçəkdən yoxsul olan bu dünyada
Çiçəklərin çiçəyisiz,
Qəlbinizin qarşısında
Nə deməkdir soyuq sözlər?

Əlbəttə, bu şeir deyildi, lakin xoş niyyət, səmimiyyətlə yazılmışdı.

Budur, mən yenə də, mənə dünyada ən yaxşı adam görünən, buna görə də mənim üçün zəruri olan bir insanın qarşısında oturmuşam. O, mavi don geymişdir, bu don onun əndamının zərif çevrələrini gizlətməyib onu yüngül və ətirli bulud kimi bürümüşdür. Kəmərinin qotazlarını oynada-oynada o mənə fəvqəladə sözlər deyir; mən onun al dırnaqlı kiçik barmaqlarının hərəkətlərinə fikir verir, özümü mahir

musiqçininin şövqlə köklədiyi bir kaman kimi hiss edirəm. Mən ölmək istəyirəm, istəyirəm ki, bu qadını nəfəsimlə qəlbimə çəkim, o həmişəlik mənim qəlbimdə qalsın. Bütün bədənimə üzücü, əzabverici bir həyəcan bürüyür, mənə elə gəlir ki, qəlbim bu saat parçalanacaqdır.

Mən ona yenidən çap olunmuş ilk hekayəmi oxudum: onun bu hekayəyə necə qiymət verdiyi yadımda deyil; gərək ki, o heyretlə dedi:

– Belə de, deməli, siz nəsr əsərləri yazmağa başlamısınız!

Elə bil yuxuda, uzaqdan gələn bir səs eşidirdim:

– Mən bu illər ərzində sizin haqqınızda çox düşünmüşəm. Doğrudanmı siz mənim ucbatımdan bu qədər izzət çəkmişiniz?

Mən qadına, onun yaşadığı dünyada heç bir ağır və dəhşətli şeyin olmadığı barədə nə isə dedim.

– Siz nə sevimlisiniz...

Mən onu dəlicəsinə qucaqlamaq istəyirdim, lakin mənim qollarım çox uzundu, əllərim çox ağırdı, mən onun bədəninə toxunmağa cəsarət etmirdim; onu incidəcəyimdən qorxurdum, qarşısında dayanıb, çılğınca döyünən qəlbimin çırpıntısından yırğalana-yırğalana, dilim dolaşa-dolaşa dedim:

– Mənimlə yaşayın! Xahiş edirəm, mənimlə yaşayın!

O xəfifcə və utana-utana güldü. Onun məlahətli gözləri parlardı. Qadın otağın bucağına çəkilib dedi:

– Belə edək: siz gedin Nijniyə, mən burada qalım, fikirləşib sizə yazaram...

Mən oxumuş olduğum bir romanın qəhrəmanı kimi, ona hörmətlə baş əyib getdim. Mən sanki uçurdum.

Qışda o, qızı ilə Nijniyə mənim yanıma gəldi. Gülməli, həm də kədərli bir xalq məsəli vardır; deyərlər “Yoxsul evləndə gecə gödələr!” Mən bu məsəlin dərin bir həqiqət olduğunu şəxsi təcrübəmdə aydın gördüm.

Biz ayda iki manata xudmani bir ev tutduq: bu, bir keşişin bağında olan köhnə hamam idi. Mən hamamın soyunacağına sığındım, arvadım isə hamamın önündə; bu həm də qonaq otağı idi. Bu ev ailə həyatı üçün çox əlverişli deyildi, onun künc-bucağı, dəlik-deşişi donurdu. Mən gecələr işləyəndə nə qədər paltarım var hamısına bürünürdüm, üstündən də xalça salırdım; buna baxmayaraq yel xəstəliyinə tutuldum. Mən o zaman sağlam bədənimə və dözümlü

olmağıma güvənir, bununla lovğalanırdım; bu cür xəstəliyə düçar olmağım fəvqəladə bir şey idi.

Hamam özü bir az isti idi, lakin mən sobanı yandıranda bizim bütün mənzilimizə boğucu çürüntü, sabun və buğa verilmiş süpürge qoxusu dolurdu, çox qəşəng gözləri olan, çinidən qayrılmış zərif bəbəyə oxşayan balaca qız əsəbiləşirdi, başı ağrıyırdı.

Baharda hamamdan çoxlu hörümçək və məryəmquurdu çıxdı; ana ilə qız onlardan qorxub tir-tir əsirdilər; mən bu həşəratı qaləşlə öldürməli olurdum. Sıx mürvər ağacı və yabanı moruq kolları xırda pəncərələrin qabağını tutmuşdu, otaq həmişə qaranlıq olurdu; sərxoş, şiltaqçı keşiş isə bu kolları çıxarmağa, ya da heç olmazsa qol-budağını kəsməyə icazə vermirdi.

Əlbəttə, daha münasib bir mənzil tapmaq olardı, lakin keşiş bizim borcumuz vardı, həm də mən onun çox xoşuna gəlmişdim, o bizi buraxmırdı. Deyirdi ki:

– Öyrəşərsiniz! Xoşunuza gəlmirsə borcunuzu verin, istəyirsiniz lap ingilislərin yanına gedin.

O, ingilisləri xoşlamırdı, onların haqqında belə deyirdi:

– Tənbəl millətdir, pasyanslardan başqa heç bir şey icad etməyib, özü də müharibə etməyi bacarmırlar.

Keşiş qırmızı, girdəsifət, yekəpər bir adam idi; enli, küren saqqalı vardı; o qədər içirdi ki, daha kilsədə ibadətə məşğul ola bilmirdi; özü də, dolaşaya oxşayan, balaca, itiburun, qara bir dərzi qadına dəlicəsinə vurulmuşdu, onun eşqindən əzab çəkirdi.

Keşiş mənə onun hiyləgərliyindən danışa-danışa, saqqalından göz yaşını əli ilə silərək deyirdi:

– Mən başa düşürəm, – o yaramaz arvaddır, amma mənə din qurbanı olan Fimiamanı xatırladır, buna görə də onu sevirəm!

Mən dini təqvimini diqqətlə gözdən keçirdim, – müqəddəslər siyahısında belə bir müqəddəs şəxs yox idi.

Mən buna inanmadığım üçün keşiş özündən çıxır, mənim qəlbimi, dinin faydasına olaraq, bu cür dəlillərlə sarsıdırdı:

– Oğlum, siz buna əməli cəhətdən nəzər salın: inanmayan dinsizlər onlarca, inananlar – milyonlardır! Nə üçün? Ona görə ki, balıq susuz yaşaya bilmədiyini kimi, insanın ürəyi də kilsəsiz yaşaya bilməz. Doğrudurmu? Onda, içək!

– Mən içmirəm, məndə yel xəstəliyi var.

Keşiş çəngəli siyənək balığı parçasına batırıb onu hədə ilə yuxarı qaldıraraq deyirdi:

– Bu da inamsızlıqdandır!

Bu hamama görə, nahar üçün tez-tez ət almağa, qıza oyuncaq almağa imkanım olmadığına görə, bütün bu lənətə gəlmiş, uğursuz yoxsulluğa görə mən əzab çəkir, son dərəcə utanırdım. Yoxsulluq elə bir eyibdir ki, bu, şəxsən mənə utandırmırdı, mənə iztirab vermirdi, lakin balaca, zərif bir qadın üçün və xüsusilə onun qızı üçün bu – rəzil, dəhşətli bir həyat idi.

Gecələr öz guşəmdə, stolun dalında oturub ərizələrin, istinaf və təmyiz şikayətlərinin üzünü köçürürdüm; hekayə yazarkən dişimi dişimə qıcayır, özümə, insanlara, taleyə, sevgiyə lənət yağdırırdım.

Ana çətin və ylüəğır vəziyyətini oğlundan gizlətdiyi kimi, bu qadın da özünü alicənab aparır, vəziyyətindən şikayətlənmirdi. Bu murdar həyatdan şikayətləndiyini mən onun ağzından eşitmədim; vəziyyət çətinləşdikcə o daha şən və gümrah danışır, daha şən gülürdü. O, səhərdən axşama kimi keşişlərin, onların ölmüş arvadlarının şəkillərini, qəzalarn xəritələrini çəkirdi; bu xəritələr üçün zemstvo bir sərgidə qızıl medal almışdı. Şəkil üçün sifarişlər qurtarandan sonra o, müxtəlif arşın malı tikə-parçalarından, həsirdən, məftildən bizim küçəmizin qızları və arvadları üçün ən modalı Paris şlyapaları hazırlayırdı. Mən qadın şlyapalarından heç baş çıxara bilməzdim; bu şlyapa ustası özündən düzəltdiyi qəribə şlyapaları güzgünün qabağında başına qoyub yoxladıqda gülməkdən uğunub gedirdi. Lakin mən görürdüm ki, bu şlyapalar sifarişçilərə çox qəribə təsir bağışlayır; onlar toyuq hüninə oxşayan bu ala-bəzək şeyləri başlarına qoyur, küçədə qürurla, qarınlarını qabağa verib gəzirdilər.

Mən vəkil yanında işləyir, həm də yerli qəzet üçün sətri iki qəpikdən hekayə yazırdım. Axşamlar çay içəndə və evdə qonaq olmayanda mənim zövcəm, çar II Aleksandrın Belostok nəcib qızlar institutuna gəlməsindən, bu qızlara konfet paylamasından, bu konfetdən bəzi qızların, bir möcüzə kimi, hamilə olmasından, çox vaxt da bu və ya başqa bir qəşəng qızın çarla birlikdə Belovej meşəsinə ova gedib geri qayıtmamasından, sonra da Peterburqda ərə getməsindən çox maraqlı şeylər söyləyirdi.

Xanımın mənə Paris haqqında da çox maraqlı şeylər danışır; mən Parisi kitablardan, xüsusilə Maksim dü Kanın böyük əsərindən

tanıyırdım; qadın isə Parisi Monmartın meyxanalarında və Latin məhəlləsinin hay-küylü həyatında öyrənmişdi. Onun bu söhbətləri mənə şərəbdən artıq həyəcanlandırırdı; odur ki, mən qadına mədhiyyələr yazır və hiss edirdim ki, həyatın bütün gözəlliyi qadına olan məhəbbətin gücündən yaranmışdır.

Onun öz başına gələn eşq macəralarından etdiyi söhbətlər mənə daha çox xoşuma gəlir, mənə maraqlandırır; bu bərdə qadın olduqca maraqlı və açıq danışır, onun bu cür açıq danışmasından bəzən mən utanıb sıxılırdım. O, gülə-gülə, sanki ucu iti çətilmiş karandaşla çəkilən xətt kimi, tutarlı sözlərlə, adaxlısı olan generalın gülməli bədənini təsvir edirdi; bir dəfə bu general vəhşi buğanı padşahdan qabaq vurur, sonra da yaralı buğanın dalınca:

– Bağışlayın, əlahəzrət imperator! – deyə bağırır.

Qadın mənə rus mühacirlərindən də danışır. Həmişə də mən onun sözlərində insanlara qarşı gizli mərhəmət duyurdum. Bəzən onun səmimiyyəti sadələvhəcəsinə bir abırsızlıq dərəcəsinə çatır; o, dodaqlarını, pişik dili kimi, nazik, qırmızı dili ilə ləzzətlə yalayır, gözləri isə xüsusi bir ifadə ilə parlayırdı. Bəzən mənə elə gəlirdi ki, onun gözlərində iyrendiyini göstərən bir ifadə vardır, lakin mən çox vaxt onu, böyük maraqla bəbələrle oynayan qız vəziyyətində görürdüm.

Bir dəfə o belə dedi:

– Qadına vurulmuş rus həmişə bir az uzunçu və ağır xasiyyətli olur, çox vaxt da gurultulu sözlərlə özünə qarşı nifrət oyadır. Ancaq fransızlar qəşəng sevməyi bacarırlar, onlar üçün sevgi – din kimi bir şeydir.

Bundan sonra mən istər-istəməz onunla daha təmkinli və ehtiyatla rəftar etməyə başladım.

O, Fransa qadınları haqqında belə deyirdi:

– Onlarda ehtirasla çırpınan zərif qəlbə həmişə təsadüf etmək olmaz; ancaq onlar bunu – şən, incəliklə hazırlanmış bir hissiyyətlə çox gözəl əvəz edirlər, – sevgi onlar üçün sənətkarlıqdır.

O bunları çox ciddi, ibrətli bir ifadə ilə deyirdi. Bunlar heç də mənə ehtiyac duyduğum məlumat və bilik deyildi, ancaq hər halda bilik və məlumat idi, buna görə də mən onu çox diqqətlə dinləyirdim.

Bir dəfə o, aylı gecədə bağın köşkündə oturarkən mənə dedi:

– Rus qadınları ilə fransız qadınları arasında, yəqin meyvə ilə meyvə konfetləri arasında olduğu kimi bir fərq var.

O özü elə konfet idi. Biz evlənib bir yerdə yaşadığımız ilk günlərdə mən, kişi ilə arvad arasındakı münasibət haqqında, bir romantik kimi öz fikrimi ona ilhamla şərh edəndə, o buna çox təəccüb etdi.

O, ayın donuq işığında mənim qucağında uzanmış halda soruşdu:

– Siz bunu ciddi deyirsiniz? Siz doğrudanmı belə düşünürsünüz?

Onun çəhrayı bədəni elə bil şəffaf idi, bədənindən məstedici, tünd badam qoxusu gəlirdi. O nazik və zərif barmaqları ilə mənim uzun, sıx saçımı dalğın halda oynadırdı, gözlərini təşvişlə açıb, mənim üzümə diqqətlə baxır, şübhə ilə gülümseyirdi:

O:

– Ah, ilahi! – deyərək yerə atıldı, otaqda, işıqdan kölgəyə tərəf, fikirli-fikirli var-gəl etməyə başladı; ayın işığında onun atlas kimi dərisi parıldayır, yalın ayaqlarının səsi eşidilmirdi. O yenə də mənə yaxınlaşdı, əli ilə yanaqlarımı sığallaya-sığallaya ana kimi mehribanca dedi:

– Siz qızla yaşamağa başlamalı idiniz; bəli, bəli! Mənimlə yox...

Mən onu qucağıma alanda o ağlayıb yavaşca dedi:

– Siz hiss edirsinizmi mən sizi nə qədər sevirəm?! Mən sizinlə duyduğum sevinci heç bir vaxt duymamışam, – bu həqiqətdir, inanın! Mən heç də belə incə və nəvazişkar bir məhəbbətlə, belə səmimi qəlblə sevməmişəm. Mən özümü sizinlə çox yaxşı hiss edirəm, lakin mən yenə də deyirəm: biz səhv etmişik: sizə lazım olan mən deyiləm! Bu mənim səhvimdir.

Qadını başa düşmədiyim üçün onun sözləri məni qorxutdu, buna görə də tez ona nəvaziş göstərərək keyfini açdım. Lakin bu qərribə sözlər mənim xatirimdən çıxmadı. Bir neçə gündən sonra, o, həyəcanlı göz yaşları axıda-axıda bu sözləri yenə də kədərlə təkrar etdi:

– Ah, kaş mən qız olaydım!..

Yadımdadır, həmin gecə çovğun idi, mürvər ağacının budaqları pəncərə şüşələrinə toxunurdu; bacada külək canavar kimi ulayırdı, otağımız qaranlıq və soyuq idi, qopmuş divar kağızları xışıldayırdı.

Biz bir neçə manat pul qazanıb tanışları dəvət edir, gözəl axşam yeməkləri təşkil edirdik: ət yeyir, araq və pive içir, pirojna yeyir, ümumiyyətlə kef çəkirdik. Mənim çox yaxşı iştahası olan parisli xanımın rus yeməklərini çox xoşlayırdı: “sıçuq” – içinə qarabaşaq sıyığı

və qaz yağı doldurulmuş inək qarnı, balıq yağı və naqqa balıqdan hazırlanmış piroq, qoyun ətindən bişirilmiş kartof supu xoşuna gəlirdi.

Zövcəm “Qarınqulular” cəmiyyəti təşkil etmişdi; bu cəmiyyət on adamdan ibarət idi; bunlar doyunca yeməyi və möhkəm içməyi xoşlayırdı, dadlı yeməklərin sirrini estetik incəliklə bilir, bu bərədə bəlağətlə, yorulmadan danışır; lakin mənə başqa sirlər maraqlandırır; mən az yeyirdim, çox yemək məsələsi mənə cəlb etmirdi; bu mənə estetik tələbatımdan kənar qalırdı.

Mən “qarınqulular” haqqında:

– Onlar boş adamdır! – deyirdim.

Zövcəm mənə belə cavab verirdi:

– Hər bir adamı yaxşıca silkələsən, elə onların tayı çıxar. – Heyne demişdir: “Paltarımızın altında biz hamımız lüt gəzirik”.

Skeptik məzmunlu sitatları o çox bilirdi, lakin mənə elə gəlirdi ki, bu sitatlardan o həmişə müvəffəqiyyətlə və məqamında istifadə edə bilmir.

Yaxın kişiləri “silkələməkdən” onun çox xoşu gəlirdi; özü də bunu çox asanlıqla edirdi. Şiltaq, şən, hazır cavab, ilan kimi çevik olan bu qadın öz ətrafında çox tez-tez hay-küylü bir canlanma yaradır, çox da yüksək olmayan ehtiras oyadırdı. Bir adamın onunla bir neçə dəqiqə söhbət etməsi kifayət idi; o adamın qulaqları əvvəl qızarırdı, sonra da göyərirdi, gözləri xumarlanırdı, qadına keçmiş kələmə baxan kimi baxırdı.

Kilsə başçısı kimi yekəqarın bir notarius müavini ona məftunluqla:

– Maqnitli qadın! – deyirdi. Bu notarius müavini tələsiz bir zadəgan idi; sir-sifətini Dmitri Samozvanetsin sifəti kimi iri ət xallar basmışdı.

Yaroslavl küren lisey tələbəsi zövcəmə həmişə diktil ilə şeir yazırdı. Bu şeir mənə iyrenc görünürdü, zövcəm isə onları oxuyur, qəhqəhə ilə gülməkdən uğunurdu.

Mən soruşurdum:

– Sən nə üçün onları həvəsə gətirirsən?

– Xanı balığı ovlamaq nə qədər maraqlıdırsa bu da bir o qədər maraqlıdır. Öz qədrini bilən hər bir qadın işvəkarlıq etməyi xoşlar.

O bəzən gülümsəyib gözlərimin içinə baxa-baxa soruşurdu:

– Qısqanırsan?

Yox, mən qısqanmırdım, ancaq bunlar mənim yaşayışma bir az mane olurdu; bayağı adamlar mənim xoşuma gəlmirdi. Mən şad adam idim və bilirdim ki, gülüş insanların ən gözəl xüsusiyyətidir. Mən sirk oyunbazlarını, açıq səhnə məzhəkəçilərini, teatr komiklərini istedadsız adamlar hesab edirdim, qəti inanırdım ki, mən camaatı onlardan yaxşı güldürə bilərəm. Mən çox vaxt qonaqlarımızı o qədər güldürürdüm ki, onlar qarınlarını tuturdular.

Zövcəm iftixarla deyirdi:

– İlahi! Sən necə gözəl komik ola bilərdin! Get səhnəyə, get!

O özü həvəskarların təşkil etdiyi tamaşalarda qətiyyətlə oynayırdı, onu səhnəyə ciddi antreprenyorlar dəvət edirdilər.

O deyirdi:

– Mən səhnəni sevirəm, lakin aktyor mühitindən qorxuram.

O öz arzu, fikir və sözlərində səmimi bir adam idi.

Mənə nəsihət verib deyirdi:

– Sən həddən artıq filosofluq edirsən. Həyat əslində sadə və qabadır; həyatda xüsusi bir mənə axtarmaqla onu mürəkkəbləşdirmək lazım deyil, ancaq onun qabalığını yumşaltmağı öyrənmək lazımdır. Bundan artıq heç bir şeyə nail ola bilməzsən.

Mən onun fəlsəfi mühakimələrində artıqlaması ilə ginekologiya olduğunu hiss edirdim; mənə elə gəlirdi ki, “Mamalıq kursu” onun üçün dini bir kitabdır. İnstitutu bitirdikdən sonra ilk dəfə oxuduğu bir elmi kitabın onu necə təəccübləndirdiyini özü mənə söyləyirdi:

– Mən sadədil bir qız idim, elə bildim ki, başıma bir kərpic vurdular; sanki məni buludlardan çirkabın içinə atdılar; mən artıq inana bilmədiyim şeyə heyfim gəldiyi üçün ağlayırdım; lakin çox keçmədi, ayaqlarımın altında sərt, ancaq möhkəm bir zəmin hiss etdim. Hər şeydən artıq Allaha heyfim gəlirdi, mən onu çox yaxşı və yaxından duyurdum; o birdən-birə papiros tüstüsü kimi yox oldu, onunla birlikdə ülvə sevgi səadəti də yox oldu. Amma biz hamımız institutda sevgi haqqında olduqca çox düşünür, çox gözəl söhbətlər edirdik.

Onun institut – Paris nihilizmi mənə pis təsir bağışlayırdı. Bəzən mən gecələr masa arxasından qalxıb ona baxmağa gedirdim: yataqda o daha xırda, zərif və daha qəşəng görünürdü, ona tamaşa edir, onun qırılmış qəlbi, dolaşmış həyatı haqqında böyük bir kədərlə düşünürdüm. Ona acımağım mənim məhəbbətimi artırır.

Bizim ədəbi zövqümüz bir-birinə qətiyyətlə uyğun gəlmirdi: mən Balzakı, Floberi şövq və həyəcanla oxuyurdum, ona isə Pol

Feval, Oktav Feylye, Pol de-Kok və xüsusilə “Cavan qız Jiro mənim zövcəmdir” daha xoş gəlirdi; bu kitabı o ən məzəli əsər hesab edirdi.

Mənə isə həmin kitab “Cəzalara dair qanunlar toplusu” kimi cansıxıcı görünürdü. Buna baxmayaraq münasibətimiz çox yaxşı idi; biz bir-birimizi yenə də xoşlayırdıq, ehtirasımız sönmürdü. Lakin evləndəndən üç il sonra mən hiss etməyə başladım ki, qəlbimdə uğursuz bir duyğu getdikcə artıq şiddətlənir. Mən daima böyük həvəslə oxuyur, mütaliə edirdim, ədəbi yaradıcılıq işi ilə ciddi maraqlanmağa başlayırdım, məni maraqlandırmayan qonaqlar getdikcə mənə daha çox mane olurdular; onların sayı artırdı, çünki mən də, arvadım da çox pul qazanırdıq, nahar və şam məclislərini daha tez-tez təşkil edə bilirdik.

Həyat mənim zövcəmə bir növ panoptikum kimi görünürdü; kişilərin üzündə: “Xahiş olunur mənə toxunmayasınız” sözləri yazıldığı üçün mənim zövcəm onlara bəzən həddən artıq ehtiyatsız yanaşırdı; onlar da qadın marağını özləri üçün olduqca əlverişli bir şey hesab edirdilər; buna görə də anlaşılmazlıq və mübahisə əmələ gəlir, mən də bu mübahisələri həll etməyə məcbur olurdum. Mən bunu bəzən təmkinlə etmirdim və yəqin, bu işi həmişə çox bacarıqsızlıqla görür, qulağını çəkirdim, qulağını çəkdiyim adam məndən şikayətlənib deyirdi:

– Hə, yaxşı, etiraf edirəm, mən müqəssirəm. Bəs mənim qulağımı niyə çəkir, mən uşağam-nəyəm? Mən bu vəhşidən az qala iki dəfə böyüyəm, amma o mənim qulağımı çəkir. Yaxşı məni vuraydı, bu heç olmazsa daha nəzakətli olardı.

Görünür mən bu adamın heysiyyət və mənliyinə toxunmadan onu cəzalandıra bilmirdim.

Mənim hekayələrimə arvadım olduqca laqeyd yanaşırdı, amma bu, müəyyən vaxta qədər mənə ağır gəlmirdi; mən özüm o vaxt hələ inanmırdım ki, ciddi ədəbiyyatçı ola bilərəm; çox vaxt qərribə və coşqun, həyəcanlı dəqiqələr keçirirdimsə də qəzetdəki işimə ancaq yaşayış vasitəsi kimi baxırdım. Lakin bir dəfə səhər çağı, gecə yazmış olduğum “İzergil qarı” hekayəsini arvadıma oxuyanda o bərk yatdı. Əvvəlcə bu mənə ağır gəlmədi, mən ancaq hekayənin dalısını oxumadım, ona baxa-baxa fikrə getdim.

Zövcəm mənim üçün əziz olan balaca başını köhnəlmiş divanın söykənəcəyinə dayayıb, ağzını acazıq açaraq uşaq kimi rahat və sakit

nəfəs alırdı. Mürvər ağacının budaqları arasında pəncərəyə səhər günəşinin şüaları düşür, qadının döşünə və dizlərinə sanki qızıl çiçək səpələnirdi.

Mən qalxıb yavaşca bağçaya çıxdım; bu ağır təhqirdən sarsılmışdım, öz qüvvəmə olan şübhədən izzət çəkirdim.

Mən bütün ömrüm boyu qadınları ancaq ağır, məşəqqətli işdə, rəzalet və əxlaqsızlıqda, dilənçi halında, ölgün, özündən razı, bayağı bir toxluq vəziyyətində görmüşdüm. Mənim xatirimdə ancaq, yeganə gözəl uşaqlıq intibahı olan koreleva Marqo qalmışdı; lakin bu intibahdan məni, dağ silsiləsi kimi, başqa intibahlar ayırırdı. Mən elə düşünürdüm ki, İzergilin həyatı qadınlara xoş gəlməlidir, bu onlarda azadlıq, gözəllik, arzu və həvəs oyatmalıdır. Halbuki, yazdığım hekayə mənə ən yaxın olan bir qadını mütəəssir etmədi, – yatdı!

Nə üçün? Həyatın mənə verdiyi dərslər, qəlbimdə dərin iz buraxmış hadisələr məgər insanı mütəəssir edə biləcək təsirə malik deyildi?

Mənim qəlbim bu qadını ana kimi qəbul etmişdi. Mən ümid edirdim, inanırdım ki, o mənim yaradıcı qüvvələrimi coşdura biləcək qabiliyyətə malik bir qadındır; gözləyirdim ki, onun təsiri, həyat yollarında mənə aşılana qabahlığı yumşaldacaqdır. Bu, otuz il bundan qabaq olmuşdu, indi mən bunu xatırlayanda öz-özümə gülümseyirəm. Lakin o zaman insanın istədiyi vaxt yatmağa sözsüz haqqı olduğu məni çox kədərləndirmişdi.

Mən inanırdım ki, kədərli şey haqqında şadlıqla danışsan, qüسسə yox olar.

Həm də mən düşünürdüm ki, dünyada kim isə, hiyləgərlik edib insanların izzətlərinə tamaşa etməkdən zövq alır, mənə elə gəlirdi ki, məişət faciələrini yaradan gizli bir ruh var; bu ruh həyatı çox məharətlə xarablaşdırır; mən gözə görünməyən bu dramaturqu öz şəxsi düşmənim hesab edirdim, onun hiylələrinə aldanmamağa çalışırdım.

Yadımdadır, mən Oldenburqun “Budda, onun həyatı, nəzəriyyəsi və icması” adlı kitabında: – “hər bir yaşayış izzətdən ibarətdir” sözlərini oxuyanda, bu məni dərinlən hiddətləndirdi; mən həyatda çox da sevinc duymamışdım, lakin onun acı əzabları mənə qanun kimi deyil, təsadüfi görünürdü. Arxiyepiskop Xrisanfin “Şərqi dini” adlı qalın əsərini oxuyanda mən daha artıq narazı qaldım; dünya haqqında qorxuya, qəm-qüسسəyə, izzətə əsaslanan nəzəriyyə

yələr mənim üçün qətiyyən yararlı nəzəriyyələr deyildi. Dinin vəcd əhvali-ruhiyyəsi mənə yer eləyirdi; bu əhvali-ruhiyyənin səmərəsizliyi mənə təhqir edirdi. İztiraba qarşı nifrət hissi məndə hər cür faciəyə qarşı daxili bir kin oyadırdı; mən bunları gülməli vodevillərə çevirməyi yaxşı öyrənmişdim.

Əlbəttə, mənimlə arvadım arasında “ailə faciəsi” əmələ gəlməkdə idi, – sözlərini açıq demək üçün bu şeyləri söyləməmək də olardı; biz ikimiz də onun – faciənin inkişafına müqavimət göstərdik. Mən öz-özümü axtarıb tapmaq üçün keçirdiyim maraqlı dolama yolları xatırlatmaq istədiyimə görə bir az filosofluq etdim.

Mənim zövcəm də öz şən təbiətinə görə evdə faciəli oyun oynamağı bacaran qadın deyildi, – bu cür oyun oynamağı rüslardan “psixoloji” qadınlarla kişilər xoşlayırlar.

Buna baxmayaraq küren lisey tələbəsinin kədərli daktilləri ona payız yağışı kimi təsir edirdi. Oğlan öz şeirlərini poçt kağızına qəşəng xətlə, diqqətlə yazıb, gizlincə kitab arasına, şlyapanın içinə, qənddana qoyurdu. Mən səliqə ilə qatlanmış bu vərəqələri tapdıqca arvadıma verib deyirdim:

– Sizin qəlbini yaralamaq istəyən bu növbəti təşəbbüsü qəbul edin!

Kupidonun kağız oxları əvvəlcə qadına təsir etmirdi; o uzun şeirləri mən oxuyur və biz belə sətirlərə rast gəldikcə qəhqəhə ilə gülürdük:

Gecə də, gündüz də yanındayam, bil,
Əksini qəlbimə salır müttəsil.
Əllə, başla olan hərəkətiniz,
Zərif, mələhətli göyərçinsiniz,
Başınız üstündə mən də bir şahin.

Lakin bir gün o lisey tələbəsinin bu cür “məruzəsini” oxuyub dalğın halda dedi:

– Mənim ona yazığım gəlir!

Yadımdadır, mənim ona yazığım gəlmədi, zövcəm də onun daktillərini daha mənə oxumadı.

Enlikürək, məndən dörd yaş böyük olan şair qaradınmez, çox səbirli bir adam idi; özü də şərab düşkünü idi. O, bayram günləri gündüz saat ikidə nahara gəlib hərəkətsiz və dinməz-söyləmez

gecə saat ikiyə qədər otura bilirdi. O da mənim kimi vəkil kargüzarı idi; o öz huşsuzluğu ilə rəhmdil sahibkarını olduqca təəccübləndirir, işə etinasız yanaşır və bir az xırıltılı səslə tez-tez deyirdi:

– Ümumiyyətlə, bütün bunlar cəfəngiyatdır!

– Bəs cəfəngiyat olmayan nədir?

O kədərli, mavi gözlərini yuxarı qaldıraraq dalğın halda soruşurdu:

– Sizə necə deyim? – və bundan artıq heç bir söz demirdi. O çox ağır və elə bil, özünü göstərmək üçün kədərlənən bir adam idi, bu məni hər şeydən artıq əsəbiləşdirirdi. O yavaş-yavaş keflənirdi; sərxoş olandan sonra istehza ilə finxırırdı; mən onda bundan başqa bir şey görmürdüm; belə bir qanun var: bu qanuna görə ərin nöqtəyənəzərindən, onun arvadına nəvazişkarlıq göstərən adam, həmişə pis adam olur.

Lisey tələbəsinin varlı bir qohumu Ukraynadan ona ayda əlli manat pul göndərirdi, – o zaman bu böyük pul idi. Lisey tələbəsi bayram günləri mənim arvadıma konfet gətirirdi; arvadımın ad günündə ona zəngli saat bağışlamışdı – saatın tunc kötüyü vardı, kötüyün də üstündə bayquş kirpini didirdi.

Bu murdar maşın məni həmişə lazım olandan bir saat yeddi dəqiqə tez oyadırdı.

Arvadım lisey tələbəsi ilə daha işvəkarlıq etmirdi, kişinin dincliyini pozub qəlbində nigarançılıq yaratmaqda özünü müqəssir hesab edən bir qadın kimi, mehribanlıqla rəftar etməyə başladı. Mən arvadımdan soruşdum ki, sənin fikrincə, bu kədərli əhvalat nə ilə qurtaracaqdır?

– Bilmirəm, – deyə o cavab verdi. – Məndə ona qarşı müəyyən bir hissə yoxdur, ancaq mən onu hərəkətə gətirmək istəyirdim. Onun daxilində nə isə yuxuya gedib, mənə elə gəlir ki, mən onu oyada bilərdim.

Mən bilirdim ki, o doğru deyir: zövcəm hamını oyatmaq istəyirdi; özü də bu işdə çox asanlıqla müvəffəqiyyət qazanırdı: yaxın adamı ayıldır, onda heyvani duyğu oyanırdı. Mən ona Tsirseyi xatırladırdım, lakin bu, zövcəmin kişiləri “hərəkətə gətirmək” arzusunu zəiflətmirdi; həm də mən ətrafımda qoyun, öküz və donuz sürülərinin tədriclə artdığını görürdüm.

Tanışlar mənə alicənablıqla ailə həyatım haqqında sarsıdıcı və kədərli əfsanələr söyləyirdilər, mən isə təmiz ürəkli, qaba bir adam idim, əfsanə yaradanlara xəbərdarlıq edib deyirdim:

– Mən sizi döyəcəyəm.

Bəziləri özlərini riyakarlıqla təmizə çıxarırdılar, bir parası inciyirdisə də, az inciyirdi. Zövcəm isə mənə deyirdi:

– İnan, kobudluqla heç bir şey əldə edə bilməzsən, daha pis şeylər danışmağa başlayarlar. Axı sən qısqanmırsan, elə deyilmi?

Bəli, mən çox cavan idim və özümə güvəndiyim üçün qısqanmağı fikrimə də gətirmirdim. Lakin elə hisslər, fikirlər, düşüncələr var ki, onları sevdiyin qadından başqa heç kimə deməzsən. Qadınla elə ünsiyyət saatları olur ki, belə vaxtlarda özün-özünə yad olursan, dindar adam Allahın qarşısında ürəyini açan kimi, sən də bütün varlığını qadının qarşısında açırsan. Ancaq və ancaq mənə aid olan bütün bu şeyləri arvadımın yaxınlıq anlarında bir başqasına söyləyə biləcəyini təsəvvür edəndə kədərlənirdim: mən xəyanətə bənzər bir hadisənin baş verə biləcəyini hiss edirdim. Bəlkə də qısqançlığın kökü elə bu qorxudadır?

Mən hiss edirdim ki, bu cür həyat məni getdiyim yoldan sapdıra bilər. Düşünürdüm ki, mənim üçün həyatda ədəbiyyat sahəsindən başqa bir sahə yoxdur. Bu cür şəraitdə işləmək mümkün deyil.

Məni böyük dava-şavadan sağındıran bu idi ki, həyat yollarında insanlarla səbir və təmkinlə rəftar etməyi öyrənmişdim; eyni zamanda onlara qarşı səmimi maraq və hörmət hissini də itirməmişdim. Mən hələ o zaman görürdüm ki, bütün insanlar gözə görünməyən həqiqət Allahının qarşısında az-çox günahkardırlar, insan qarşısında isə tanınmış dindar adamlar daha çox günah iş tuturlar. Dindar və möminlər əxlaqsızlıqla fəzilətin cinsi əlaqəsindən əmələ gələn düdәмələrdir; həm də bu cinsi əlaqə əxlaqsızlığın fəzilətə güc gəlməsi, ya da bunun əksi deyildir, ancaq onların təbii nikahlarının nəticəsidir ki, bunda da istehzal bir zərurət keşis rolunu ifa edir. Nikah isə elə bir sirdir ki, bunun gücü ilə iki parlaq təzad birləşir; demək olar ki, həmişə də kədərli bir bayağılıq törədir. Dondurma uşağın xoşuna gələn kimi, o zaman mənə də paradokslar xoş gəlirdi, onların kəskinliyi məni yaxşı şərab kimi həyəcanlandırırdı, həm də sözlərin paradoksluğu – faktların kobud, təhqiredici paradoksluğunu həmişə mülayimləşdirirdi.

Arvadıma dedim:

– Mənə elə gəlir ki, bu şəhərdən çıxıb getsəm yaxşı olar. Arvadım bir az fikirləşib razılaşdı:

– Hə, sən haqlısan! Bu cür həyat sənə yaraşan həyat deyil, mən başa düşürəm!

Biz bir-birimizi bərk-bərk qucaqlayıb bir az dinməz- söyləməz qüssələndik, sonra mən şəhərdən çıxıb getdim; çox keçmədi ki, o da teatra gedib aktrisa oldu. Mənim ilk sevgim belə qurtardı; bu sevgi əhvalatı pis qurtardısı da, əslində yaxşı sevgi idi.

Bu yaxınlarda mənim birinci arvadım öldü.

Mənim birinci arvadım tərifləyici adam olduğu üçün deməliyəm ki, o, əsl qadın idi! O, mövcud olanla yaşamağı bacarırdı, lakin hər gün onun üçün bayram ərəfəsi idi; o həmişə gözləyirdi ki, sabah yer üzündə yeni, fəvqəladə çiçəklər açılacaq, haradansa çox qəribə insanlar gələcək, gözəl hadisələr baş verəcəkdir.

O, həyatının müsibətlərinə kinayə ilə, bir az nifrətlə baxırdı; ağcaqanada fikir verməyən kimi onlara da fikir vermirdi; həmişə də onun qəlbi sevincə çırpınmağa, valeh olmağa hazır idi. Lakin bu – nəcib qızlar institutu tələbəsinin məsum məftunluğu deyil, həyatın çox müxtəlif hadisələrini, adamların faciəli və məzəli şəkildə dolaşmış əlaqələrini, günəş şüasında oynayan toz kimi, xırda hadisələr cərəyanını xoşlayan bir adamın sağlam sevinci idi.

Onun yaxın adamları sevdiyini deyə bilmərəm, lakin bu adamları müşahidə etmək xoşuna gəlirdi. Bəzən o ər-arvad ya sevgililər arasında adi inciklik və çəkişmənin kəskinləşməsini sürətləndirir, ya da mürəkkəbləşdirirdi: bəzilərinə süni qısqançlıq oyadırdı, bəzilərinin də bir-birinə yaxınlaşmasına kömək edirdi, – bu təhlükəli oyun onu olduqca maraqlandırır, əyləndirirdi.

Zövcəm belə deyirdi:

– “Dünyanı idarə edən məhəbbət və achiqdır”, fəlsəfə isə onun bədbəxtliyidir. Yaşamaq sevmək üçündür, bu, həyatın əsas məsələsidir.

Bizim tanışlarımızın içərisində bir nəfər dövlət bankı məmuru var idi. O, uzun və arıq bir adam idi; durna kimi yavaş və təşəxxüslə yeriyir, təmiz və səliqəli geyinirdi; özünü diqqətlə gözdən keçirir, arıq, sarı barmaqları ilə çırtma vura-vura, özündən başqa heç kimin görmədiyi tozu kostyumdan təmizləyirdi. Onun ağızından bir kəlmə də orijinal fikir, parlaq bir söz eşidilməzdi, elə bil ki, bu sözlər onun gərgin və dəqiq danışan dilinə yaraşmırdı. O, təmkinlə və zəhmli danışdı, həmişə də qətiyyətlə bir söz deməkdən qabaq seyrək, sarı bığlarını solğun barmaqları ilə eşirdi.

– Zaman keçdikcə kimya elmi xammal işlədən sənayedə daha artıq əhəmiyyət kəsb edir. Qadınlar haqqında tamamilə haqlı olaraq demişlər ki, onlar şiltaqçıdırlar. Arvadla məşuqə arasında fizioloji fərq yoxdur, ancaq hüquq fərqi vardır.

Mən arvadımdan ciddi soruşdum:

– Bütün notariusların qanadlı olduqlarını iddia edə bilərsənmi?

O, təqsirkar adam kimi qəmgin halda deyirdi:

– Yox, yox, bunu iddia etməyə gücüm çatmaz, ancaq mən iddia edirəm ki, fillərə ilıq yumurta yedirtmək gülüncdür.

Bizim dostumuz bu cür söhbətə iki dəqiqə qulaq asıb bəsirətlə deyirdi:

– Mənə elə gəlir ki, siz bunları ciddi demirsiniz.

Bir dəfə onun dizi masanın ayağına bərk dəydi, o üz-gözünü turşudub çox inamla dedi:

– Möhkəmlik maddənin əsas xassəsidir.

Belə hallar olurdu ki, onu yola salandan sonra coşqun və zərif arvadım bir xoş həyəcanla dizlərimə dirsəklənib deyirdi:

– Sən bir fikir ver, gör o necə kamil, necə tamamlanmış bir sarsaqdır. Hər şeyi sarsaqdır, hətta yerışı də, hərəkəti də, – hamısı sarsaqdır. O, bu cür adamların bir nümunəsi kimi mənim xoşuma gəlir. Mənim yanaqlarımı sığalla!

Mən barmağımla arvadımın üzünün dərisinə xəfifcə toxunaraq, qəşəng gözləri altında güclə seçilən qırıqları sığallayanda onun xoşuna gəlirdi. O, gözlərini pişik kimi qıyır, büzüşərək deyirdi:

– İnsanlar çox maraqlıdır! Hətta başqaları üçün maraqlı olmayan adam da, məni həyəcanlandırır. Mən, qutuya baxmaq istəyən kimi, ona da baxmaq istəyirəm; düşünürəm ki, birdən onun içində heç kimin görmədiyi, heç kimin gözüne çarpmayan bir şey olar, onu ancaq mən, özü də birinci mən görəyəm.

O “heç kimin görmədiyi” şeyləri axtaranda gərginlik his etmirdi, axtardığı şeyi, tanış olmadığı otağa ilk dəfə gələn bir uşaq marağı ilə axtarırdı. Bəzən o doğrudan da son dərəcə kədərli bir adamın sönük gözlərində ciddi bir fikrin parçalanmasına səbəb olurdu, çox vaxt da kişidə onun özünü ələ keçirmək arzusu oyanırdı.

O öz bədənini xoşlayırdı, güzgünün qabağında lüt dayanıb məftunluqla deyirdi:

– Qadın nə gözəl xilqətdir! Onun bütün əzası nə qədər ahəngdardır.

O deyirdi:

– Mən yaxşı geyinəndə özümü daha sağlam, daha güclü, daha ağıllı hiss edirəm!

Həqiqətdə də belə idi. O, bəzənəndə daha şən olurdu, daha ağıllı danışdı, gözləri qalibiyyətlə parlayırdı. O özü üçün çitdən qəşəng paltarlar tikə bilirdi, onları ipək və məxmər paltar kimi geyirdi, həmişə də çox sadə geyinməsinə baxmayaraq, mənə çox gözəl geyinmiş kimi görünürdü. Onun geyimləri qadınları valeh edirdi; onlar bu barədə, əlbəttə, həmişə səmimi olmasa da, çox ucadan və həsədlə danışdılar; yadımdadır, onlardan biri kədərlə dedi:

Mənim paltarım sizinkindən üç dəfə bahalıdır, amma on dəfə pisdir, mən sizə baxanda ürəyim ağrıyır, paxıllığım tutur!

Əlbəttə, qadınların ondan xoşu gəlmirdi və təbii ki, bizim haqqımızda dedi-qodu gedirdi. Çox gözəl, lakin gözəlliyindən daha artıq ağılsız tanış bir feldşer qadın mənə mərhəmətlə xəbərdarlıq edib dedi:

– Bu qadın sizin qanınızı soracaq.

Mən birinci arvadımla yaşayarkən çox şey öyrəndim. Lakin aramızda olan kəskin fərq məni son dərəcə kədərləndirirdi.

Həyat mənim üçün ciddi bir vəzifə idi, mən həddən artıq çox şey görmüşdüm, çox düşünmüşdüm; həmişə təşviş içərisində yaşayırdım. Mənim qəlbimdə bu yaxşı qadının ruhuna yad olan bir çox məsələ müxtəlif şəkildə baş qaldırmaqda idi. Bir gün bazarda polis nəfəri, taygöz, xoşgörünümlü qoca bir yəhudini, guya ki, tacirdən bir dəstə qatıqotu oğurladığına görə kətkləmişdi. Mən qocaya küçədə rast gəldim: üstü-başı toza bulaşmış qoca yavaş-yavaş, təntənəli bir vüqarla yeriyirdi; onun iri, qara gözü isti, boş səmaya zillənmişdi, yaralanmış dodaqlarından ağ, uzun saqqalına nazik şırnaqlarla qan axır, saqqalını al-qırmızı rəngə boyayırdı.

Həmin hadisə otuz il bundan əvvəl olmuşdu; budur, məzəmətlə səmaya zillənən o baxışı, qocanın ağ qaşlarının titrədiyini qarşımda görəəm. İnsanın təhqir edilməsi yaddan çıxan şey deyil heç yaddan da çıxmıyacaqdır!

Mən evə qayıtdım: kədər və qəzəbdən əhvalım tamam pozulmuşdu. Bu cür hadisələr məni həyatdan uzaqlaşdırırdı, mən ona biganə bir insan kimi baxırdım; mən yer üzündə nə qədər çirkin, mənasız, dəhşətli şey varsa, qəlbi təhqir edib incidə biləcək nə var-

sa, hamısını görməyə qəsdən – mənə əzab vermək üçün – məcbur edilən bir insan olurdum. Mənə ən yaxın olan bir adamın məndən nə qədər uzaq, nə qədər yad olduğunu belə saatlarda, belə günlərdə daha aydın görürdüm.

Mən əzişdirilmiş yəhudi haqqında arvadıma danışanda o çox təəccüb etdi:

– Sən elə buna görə acıqlanırsan? Ah, sənə nə pis əsəblər varmış!

Sonra da soruşdu:

– Sən deyirsən qəşəng qoca idi? O taygöz idisə, daha hardan gözəl oldu?

Hər cür izzət ona biganə idi; o, bədbəxtliklər haqqında danışılan sözlərə qulaq asmağı xoşlamırdı, lirik şeirlər ona çox az təsir edirdi; onun xırda, şən qəlbində mərhəmət hissi az hallarda oyanırdı. Onun çox sevdiyi şairlər Beranje və gülə-gülə izzət çəkən Heyne idi.

Onun həyata münasibəti fokusçunun son dərəcə məharətli bir adam olmasına inanan uşaq etiqadına bənzəyirdi: göstərilən fokusların hamısı maraqlı idi, lakin ən maraqlısı hələ sonra göstəriləcəkdi. Ona elə gəlirdi ki, bunu gələn dəfə, ola bilsin sabah göstərəcəklər, amma hər halda göstərəcəklər!

Mən elə güman edirəm ki, o, qətiyyən anlaşılmayan, son dərəcə məharətli olan bu axırıncı fokusu görəcəyinə ölüm dəqiqəsində də ümid edirmiş.

GUŞƏNİŞİN

Məşə qobusu Sarı Okanın sahilinə enirdi, qobunun dibində kiçik bir çay otların arasında gizlənə-gizlənə axırdı. Qobunun üzərində – gündüzlər görünməyən, gecələr isə titrəşən mavi səma çayı axırdı; bu çayda ulduzlar, qızıl xanı balıqları kimi sayrışırdı.

Qobunun cənub-şərq sahilini dolaşmaq və sıx kolluq basmışdı. Onun qalın bir yerində, sıldırım enişin altında kaha qazılmışdı; kaha-ya yoğun budaqlardan məharətlə hörülmüş qapı qoyulmuşdu; qapının qabağında, bir kvadrat sajen çay daşı döşənmiş meydança düzəldilmişdi; bu meydançadan çaya iri buzlaq daşlarından pilləkən enirdi. Kahanın qapısı qabağında üç cavan ağac – cökə, qaynağacı və isfəndan ağacı bitmişdi.

Kahanın qabağında şeylər təsərrüfatçılıqla və möhkəm, uzun müddət üçün qayrılmışdı. Kahanın içi də bu cür möhkəm qurulmuşdu: yanları və tağı söyüd çubuğundan hörülən həsir örtülmüşdü; həsirlər çayın lili ilə qarışdırılmış gillə suvanmışdı; qapının sol tərəfində kiçik bir soba, küncdə isə hündür bir kilse masası vardı. Masanın üstünə, zərxcara verilmiş kimi möhkəm həsir salınmışdı, dəmir tutmaqda çırağ yanırdı, çırağın göyümtül alovu titrəyir, alaqaranlıqda güclə görünürdü.

Masanın dal tərəfində üç qara ikona vardı; divarlardan təzə hörülmüş dəstə-dəstə çarıq asılmışdı. Yərə cökə lifi tökülmüşdü, quru otun ətri kahanı bürümüşdü.

Bu mənzilin sahibi – ortaboylu, möhkəm bədənli, lakin başdan-ayağa əzilmiş, didilmiş kimi görünən bir qoca idi. Onun sifəti kərpic kimi qırmızı və eybəcər idi; üzünün sol tərəfində, qulağından tutmuş çənəsinə kimi, dərin bir çapıq yeri vardı; bu çapıq qocanın ağzını əyib ona xəstə, istehzal bir ifadə vermişdi. Qara gözlərini traxoma xarab etmişdi: kirpikləri tökülmüşdü, göz qapaqlarının yerində qırmızı yarıqlar vardı. Saçı çəngə-çəngə tökülmüşdü; qabarıq kəlləsində iki dazlaşmış yer vardı: bunlardan biri təpəsində idi, özü də balaca idi; o birisi sol qulağının üst tərəfində idi. Lakin qoca qoxarca kimi cəld və qıvraq idi; eybəcər, kirpiksiz gözləri mehribanlıqla baxırdı; gülən-

də, üzünün şikəst yerləri çoxlu yumşaq qırıqlar arasında itib-batırdı. Əynində ağardılmış kətandan yaxşı köynək, rəngbərəng iplikli pambıq parçadan göy şalvar, ayağında ipdən toxunmuş çarıq vardı. Ayağına və qıçına patava əvəzinə, dizinə qədər, dovşan dərisi sarımuşdı.

Mən onun yanına aydın və günəşli may günü gəlmişdim; biz elə o saat da dostlaşdıq. Qoca gecə mənə öz mənzilində saxladı. İkinci dəfə gələndə o mənə öz həyatını danışdı.

Qoca köynəyini çıxarıb başınağacı kolunun altında uzanmışdı, qoca köksünə bənzəməyən əzələli köksünü günə verərək deyirdi:

– Mən mişarçı idim. On yeddi il taxta çəkmişəm; sifətimi də mişar bu kökə salıb. Mənə mişarçı Savel deyirdilər. Mişarçılıq, əzizim, asan iş deyil: əllərini göyə qaldıra-qaldıra mişar çəkirsən, sifətini də torla örtürsən; başının üstündə də tir dayanır, gözün heç bir şey görmür; başına da o qədər taxta kəpəyi tökülür ki, daha nə deyim. Amma mən deyib-gülən idim; mayallaq vuran göyərçinlər var: bu göyərçin qalxır göyün bir qatına, o qədər qalxır ki, az qalır gözdən itsin, qanadlarını bükür, başını soxur qanadının altına, oradan özünü təpəsi üstə salır aşağı. Bir çoxu evlərin damına, yerə dəyib ölür. Bax, mən də belə idim. Mən deyib-gülən, müqəddəs adam kimi zərərsiz idim; arvadların, qızların xoşuna gəlirdim, lap qənd kimi – doğru deyirəm. Heç bilirsən nələr olurdu! Yadıma düşəndə ürəyim açılır...

Qoca böyrü üstə çevrilə-çevrilə cavan oğlan kimi qəhqəhə ilə gülürdü; ancaq səsi bir az xırıldayırdı. Onun gülüşünə həmahəng olaraq çayın şırıltısı eşidilirdi. İliq meh əsirdi. Baharın məxmər kimi zərif, göy yarpaqları üstündə günəşin qızıl şüaları oynayırdı.

Savel dedi:

– Dostum, gəl bir az vuraq, get gətir!

Mən çaya endim: çaya soyumaq üçün bir şüşə araq qoymuşdum; adama bir stəkan içdik. Qoca, krendel və çapaq balığı ilə qəlyanaltı edərək iftixarla dedi:

– Bu içkini çox yaxşı tapıblar!

Sonra da ağ, pırtlaşıq bığlarını yaladı.

– Yaxşı şeydir! Mən çox içə bilmirəm, amma bir az içmək xoşuma gəlir! Deyirlər ki, arağı birinci çəkən şeytan olmuşdur. Yaxşı şey üçün şeytan da sağ olsun...

Qoca gözlərini qıydı, bir dəqiqəliyə susub, birdən etirazla dedi:

– Ancaq mənim könlümü sındırdılar, çox yaman sındırdılar! Eh, dostum insanlar bir-birinin könlünü sındırmağa necə də adət ediblər – adam bundan lap xəcalət çəkir. Vicdan bizim aramızda yurdsuz-yuvasız it kimi dolaşır, özünə yer tapa bilmir! Bəli... Mən evli idim; hər şey öz qaydasında idi; arvadımın adı Natalya idi; qəşəng, yumşaq bir arvad idi. Biz pis yaşamırdıq; güzəranımız yaxşı idi. Arvad bir az gəzəyən idi, axı mən özüm kənarında işləyirdim, evdə az tapılırdım; harada yaxşı, mehriban bir arvad tapsam onu ələ alırdım. Bu adi bir şeydir, bunsuz olmaz; bədən möhkəm olanda bundan yaxşı bir şey tapmaq olmaz. Elə olurdu ki, evə gəlirdim, puldan-zaddan gətirirdim, camaat mənə deyirdi: “Savel, evdən gedəndə arvadının balağını düyünlə!” Deməli, mənə lağa qoyurdular. Mən də abır-həyə üçün onu bir az döyürdüm, sonra hədiyyə verirdim, könlünü alırdım. Deyirdim ki, “ay axmaq, sən mənə camaat arasında niyə biabır edirsən? Məgər mən sənənin düşməniməm, ya sənə yad adamam?” əlbəttə, o ağlayırdı. “Yalan danışsınlar” deyirdi. Mən özüm bilirəm ki, yalan danışmaq adamların xoşuna gəlir, ancaq mənə aldatmaq olmaz: gecə arvadın halını çox yaxşı bildirir; gecə o saat duymaq olur: arvad başqasının əlində olub ya yox!

Qocanın dal tərəfində, kolların arasında nəşə xışıldadı:

Qoca:

– P-ş! – eləyib kolun budağını silkələdi. – Burada bir kirpi yaşayır; dünən onun tikanı ayağıma batmışdı: çaya əl-üzümü yumağa gedirdim; o da otun arasında görünmür, tikanı barmağıma batdı.

Qoca gülümsəyib kolların arasına baxdı və silkələnərək sözüne davam etdi:

– Bəli, dostum! Demək belə, mənim ürəyimi sındırdılar, özü də necə! Mənim Taşa-Tatyana adlı bir qızım var idi. Sənə nə deyim, tərif eləmək istəmirəm, bircə kəlmə ilə deyim: dünya gözəli idi! İki göz istəyirdi ki, tamaşa eləsin! Ulduz idi! Mən onu qəşəng geyindirirdim, bayram günləri küçəyə çıxanda tamaşa idi – gözəl, nə gözəl! Yerişi də, boy-buxunu da, gözləri də – qiyamət idi!

Bizim müəllimimiz, Kuzmin – ləqəbi Sandıq idi – eybəcər bir oğlan idi, qızı qərribə bir adla çağırırdı; içəndən sonra gözləri yaşarırdı: həmişə mənə yalvarırdı ki, qızı qoruyun. Mən də qoruyurdum. Amma mən bəxti gətirən adam idim. Bizdə belə adamı xoşlamırlar. Mənə paxıllıqları tuturdu; buna görə də söz çıxartdılar ki, guya mən öz qızımı zorlamışam, onunla yaşayıram.

Otun üstündə təşvişlə qımıldandı, koldan köynəyini götürdü, əyninə geyib yaxasını diqqətlə düymələdi. Qocanın sifəti, ağrı duyurmuş kimi əyildi, dodaqlarını bir-birinə bərk sıxdı, seyrək tüklü ağ qaşları kirpiksiz gözlərinin üstünə endi. Axşam olurdu. Hava sərinləşirdi. Haradasa bildirçin oxuyurdu:

– Pit-bilit...

Qoca qobuya baxırdı.

– Bəli, söz ağızdan-ağıza düşdü. Kuzmin, keşiş, mirzə mujiklərdən bəzisi, xüsusilə arvadlar dedi-qoduya, aləmə car çəkdi: amandı qoymayın adam yolunu azıb, cığırdan çıxıb! Adamı gözüm-çıxdıya salmaq bizim xoşumuza gəlir. Taşa ağlayırdı, küçəyə çıxıb bilmirdi; uşaqlar ona sataşırdılar. Hamı sevinirdi ki, əyləncə tapılıb. Mən dedim ki, gəl buradan çıxıb gedək...

– Bəs arvadın?

Qoca təəccüblə soruşdu:

– Arvad? Arvad ölmüşdü. Bir gecə, bir saatın içində, ah-uf eləyib öldü. Bəs necə. Arvad bu əhvalatdan xeyli qabaq ölmüşdü. Taşa on üç yaşa girmişdi... Arvaddan zəhləm gedirdi, yaxşı arvad deyildi, vəfasızdı.

Mən ona xatırlatdım:

– Sən indicə onu tərifləyirdin.

Qoca özünü itirmədi, boynunu qaşdı, əli ilə saqqalını yuxarı qaldırdı, ona baxa-baxa dedi:

– Nə olsun ki, tərifləyirdim? Adam bütün ömrü boyu pis olmur ki, – hərdənbir pis adam da tərifə layiq olur. İnsan daş deyil, daş da zaman keçdikcə dəyişir. Ancaq sənın ağına ayrı şey gəlməsin, o öz əcəli ilə öldü. Ürəyi xarab idi, mən elə güman edirəm, ürəyi sıxılırdı, özündən gedirdi, elə olurdu ki, gecə onunla mazaqlaşanda, bir də görürdüm özündən gedib, lap ölü kimi olurdu. Canıma qorxu düşürdü.

Onun yumşaq və bir az xırıltılı səsi ara vermədən ahəngdar eşidilirdi; axşamın ilıq havasında otların ətrinə, küləyin xəfif dalğasına, yarpaqların xışıltısına, daşlara toxunan çay suyunun şırıltısına qarışaraq onların ayrılmaz bir hissəsi kimi səslənirdi. Qoca sussa idi gecə öz məlahətini itirər, bir o qədər də qəşəng və könülaçan olmazdı. Səvel çox asanlıqla danışdı, söz tapmağa çətinlik çəkmirdi, balaca qız gəlincik bəzəyi kimi, o da fikrini sevə-sevə bəzəyirdi. Mən qəşəng ifadələr həvəskarı olan rus nağılılarına az qulaq asmamışam:

onlar, təmtəraqlı sözdən nəşələnerək, çox vaxt, bəlkə də həmişə, nitqlərini hiyləgərliklə quraşdıraraq həqiqətin incə telini itirirlər. Lakin bu qoca öz hekayətini elə inandırıcı bir sadəliklə, elə aydın bir səmimiyyətlə, nağıl edirdi ki, mən onun sözünü kəsib sual verməyə qorxurdum. Mən sözlərin oynaqlığını izləyərək qocanı, öz ecazkar qüvvəsi ilə çirkin və cinayətkar yalanın üstünü örtməyə qabil olan canlı əlvan daşların sahibi kimi görürdüm, mən bunu bilirdimsə də yenə onun sözünün sehrinə tabe olurdum.

Deməli, əziz, mehriban dostum, həmin bu iş başlandı: həkim çağırıldı, o da, utanmazın biri, utanmaz, Taşanı əməlli-başlı yoxladı. Bu həkimlə bərabər sarı düyməli, dazbaş, sırtıq bir adam da gəlmişdi; bilmirəm, müstəntiq idi, nə idi; qızdan soruşurdu ki, bunu kim eləyib, nə vaxt eləyib? Taşa dinmirdi, xəcalət çəkirdi. Məni tutdular, quberniyaya aparıb dama saldılar. Qaldım orada. O dazbaş mənə deyirdi: boynuna alsan, sənə yüngül cəza verərlər. Mən ona açıq ürəklə dedim: “Burax məni, hörmətli cənab, qoy gedim Kiyevə, müqəddəs cəsədlərin yanına, günahlarımın bağışlanması üçün dua eləyim”. Dazbaş, “hə, dedi, bax bu yaxşı oldu; boynuna aldın!” Deməli, dazbaş pişik məni saldı tora. Ancaq mən heç bir şeyi boynuma almamışdım, elə belə, darıxdığım üçün bir söz idi demişdim. Mən çox qüssələnirdim, darıxırdım, qazamatda qalmağa adət eləməmişdim; hara baxırdım hamısı oğru, adam öldürən, hər cür zirzibil adamlar idi. Bir də ki, fikirləşirdim: “Görəsən, Taşaya nə eyləyəcəklər?” Bu əngəlli işi bir ildən artıq süründürdülər; sonra da məhkəmədə baxmağa başladılar. Bir də gördüm ki, Taşa da gəlib, əlində əlcək, ayağında uzunboğaz çəkmə, görünməyən şey. Donu bulud kimi mavi, özü də necə gözəl! Bütün məhkəmə, bütün camaat ona baxırdı; bilirsən, dostum, bunlar hamısı mənə yuxu kimi gəlir. Bizim mülkədar Antsiferova da Taşanın yanında idi. Bu çox hiyləgər bir arvad idi: “Dedim, vay mənim halma işim bitdi; bu arvad məni diri-diri yeyəcək”.

Qoca daha mehribancasına güldü.

– Bu arvadın Matvey Alekseiç adlı bir oğlu var idi. Mən onu axmaq hesab edirdim. Fağır bir oğlan idi. Üzü ağappaq idi, elə bil heç qanı yox idi. Gözünə çeşmək taxırdı. Keşiş kimi uzun saçı var idi. Saqqal qoymuşdu – gülməli idi! Balaca bir dəftərə elə həmişə nəğmə, nağıl yazırdı. Ürəyi yumşaq adam idi, nə istəsən verirdi. Mujiklərdə onun bu xasiyyətindən istifadə edirdilər: biri gəlirdi – dəryaz ver, biri gəlirdi – odun ver; biri taxıl istəyirdi, lazım olanı da, olmaya-

nı da alıb aparırdılar. Mən ona deyirdim: “Sən nə edirsən, Alekseïç, bu şeyləri niyə paylayırsan? Sənin atan, baban yıgıb, qazanıb saxlayıblar, günaha batmaqdan qorxmayıb adamların dərısını soyublar, amma sən ona-buna paylayırsan. Yoxsa adamların zəhmətinə heyfin gəlmir?” O da deyirdi ki, “belə lazımdır!” Çox da elə ağıllı deyildi, amma dinc oğlandı. Sonra onu qubernator Çinə sürgün elədi; qubernatora kobud cavab vermişdi, qubernator da onu Çinə göndərdi.

– Hə, məhkəmə oldu. Məlum oldu ki, mənim müdafiəçim də var; o iki saat danışdı, elə hey əllərini oynadırdı. Taşa da mənim tərəfimi saxlayırdı...

– Axı bir de görüm, sən onunla əlaqədə olmuşdun?

Qoca bir şeyi xatırlayırmış kimi fikrə getdi, sonra kirpiksiz gözləri ilə çalağanın uçuşuna baxa-baxa laqeydləklə dedi:

– Belə şey də olur: öz qızı ilə yaşayan da olur. Bir müqəddəs şəxs iki qızı ilə yaşamış, onlardan o zaman İbrahim peyğəmbərlə İshak peyğəmbər doğulmuşdur. Mən özüm barədə bunu demərəm. Əlbəttə, mən onunla mazaqlaşırıdım. Qış vaxtı idi, gecələr uzun idi, darıxırıdım! Yer üzündə vurnuxmağa, oraya-buraya getməyə adət eləyən bir adam daha darıxan olar, – mən belə bir adam idim. Mən ona çoxlu nağıl söyləyirdim. Mən yüzlərlə nağıl bilirəm. Nağıl da ki, qəlp şeydir. Adamın qanını qaynadır. Taşa da...

Qoca gözlərini yumdu, başını yırğalayaraq köksünü ötürdü:

– O misilsiz bir gözəldi, görünməmiş şeydi! Elə mən özüm də arvad barədə görünməmiş adamam, arvad dəlisiyəm!

Qocanın bütün bədəni ürperdi, sözdən boğula-boğula məftunluqla, iftixar və qürurla dedi:

– Sən bir fikir ver, dostum: mənim altmış yeddi yaşım var, indinin özündə də, hansı arvad olur-olsun, onu lap əldən sala bilərəm – bəli, mən beləyəm! Beş il əvvəl, görürdün, lap madyan kimi zirpi arvadlar yalvara-yalvara deyirdi: “Savelcan, əzizim, burax gedim, daha taqətim qalmayıb!” Yazığım gəlirdi, buraxırıdım. Bir həftədən sonra o yenə gəlirdi. Deyirdim ki, “nə, var gəldin? Ürəyin istəyir?” Dostum, arvad böyük məsələdir, bütün dünya bunun dəlisidir – vəhşi heyvan da, quş da, balaca böcək də hamı bunun arzusu ilə yaşayır. Axı bundan başqa nə ilə yaşayırsan?

– Yaxşı, bəs axı qızın məhkəmədə nə dedi?

– Taşamı? O özündən belə bir şey uydurdu, – bəlkə də onu Antsiferixa öyrətmişdi, mənim Antsiferixaya yaxşılığım deyib, o

dedi ki, “özüm özümü xarab eləmişəm, atam günahkar deyil”. Buna görə də məni buraxdılar. Onlar bütün bu həngaməni əbəs yerə, elə belə, özlərini göstərmək üçün edirdilər; guya ki, hə, görün biz qanunu necə qoruyuruq. Bütün bu şeylər – bu qanunlar, ömrlər, kağız-kuğuz baş aldatmaq üçündür; bunların heç biri lazım deyil, qoy kim necə istəyir elə də yaşasın. Belə dolanacaq həm ucuz başa gələr, həm də xoş olar. Bax, mən yaşayıram, heç kimə mane olmuram, heç kimin işinə qarışmıram.

– Bəs qatillər necə?

Savel qətiyyətlə:

– Qatilləri öldürmək lazımdır! – dedi. Öldürəni öldürmək lazımdır, elə oradaca! Qoy sarsaqlıq eləməsin. İnsan ağcaqanad deyil, milçək deyil, səndən pis deyil, əclaf...

– Bəs oğrular?

– Səfeh, oğurlamağa bir şey olmayanda oğru haradan olacaq? Məndən nə oğurlaya bilərlər? Artıq şey olmayanda paxıllıq da olmaz. Oğru haradan əmələ gəlir? Oğru bolluqdan əmələ gəlir, görünür ki, yamanca çox şey var. O da bir şeyi cibgirləyir.

Hava qaralmışdı, qobuya qaranlıq çökmüşdü. Bayquş üç dəfə uladı, qoca onun mənhus səsini dinlədi, sonra gülümsəyərək dedi:

– Bu yaxında oyuq var, orada yaşayır. Bəzən gizlənməyə macal tapmır, gün çıxır, işıqda qalır. Mən gedib ona dilimi çıxarırdım; deyirəm, hə, nə var, ay axmaq? Heç bir şey görmür, susur. Xırda quşlar onu görsələr vay onun halına!

Mən ondan nə üçün guşənişin olduğunu soruşdum.

– Elə bu cür də oldum: gəzdim, gəzdim, sonra dayandım. Hamısı da Taşanın ucbatından. Antsiferixa bu işdə yaman kələk düzəltdi, məhkəmədən sonra məni Taşaya yaxın qoymadı. Dedi ki, “Mən nə olubsa hamısını bilərəm, hələ mənə sağ ol de ki, səni katorqaya göndərmədilər; amma qızını sənə qaytarmaram”. Axmaq arvad idi. Mən onun yanında nə qədər hərləndimsə də, gördüm yox, onu aldatmaq olmayacaq! Baş götürüb getdim. Kiyevdə oldum, Sibirdə oldum, orada xeyli pul qazandım, sonra öz yurduma qayıtdım. Antsiferixa dəmiryolunda təkər altına düşüb ölmüşdü. Taşanı Kurskda olan bir fərşala ərə vermişdi. Mən Kurska getdim, məlum oldu ki, fərşal İrana, Uzun şəhərinə köçüb. Mən getdim Tsaritsına, orada gəmiyə mindim, sonra dənizlə Uzuna getdim, ancaq Taşa ölmüşdü. Mən o fərşalı gördüm: küren, qırmızıburun, gülərüzlü bir adam idi. Məlum

oldu ki, əyyaşdır. Dedi ki, “bəlkə sən onun atasısan?” “Yox, – dedim, – mən haradan onun atası oldum! Mən onun atasını Sibirde görmüşəm”. Mən özümü yad bir adama tanıtmmaq istəmirdim. Bəli, getdim Novı Afona, az qala oradaca məskən salacaqdım – yaxşı yerdir! Sonra gördüm yox, yaxşı yer deyil! Dəniz guruldayır, daşları çevirir, orada abxazlar yaşayır, düzənlik yer deyil, hər tərəf dağ; gecələr elə qaranlıq olurdu ki, elə bil adamı qatrana batırırdılar. Bir də ki, isti idi. Gəldim bura. İndi doqquz ildir burada yaşayıram; özü də əbəs yerə yaşamıram. Gəldim burada özümə məskən saldım; qayınağacı əkdim; üç il yaşayandan sonra isfəndan ağacı, sonra da cökə əkdim, görürsənmi? Dostum, mən burada adamlara böyük təsəlli verirəm, – sən bir bazar günü gəl, bax, qulaq as!

O, özü kimi adamların dilindən heç düşməyən Allahın adını çox az-az çəkirdi. Soruşdum ki, sən çox dua edirsən?

Qoca kirpiksiz gözlərini yumub fikirli-fikirli cavab verdi:

– Yox, bir o qədər də çox dua eləmirəm. Əvvəllər çox dua eləyirdim; elə vaxt olurdu ki, diz çöküb saatlarla xaç çəkirdim. Mənim qollarım mişar çəkməkdən bərkiyib, yorulmur, belim də həmçinin. Min dəfə səcdə edə bilərəm, heç uf da demərəm. Amma dizlərimin sümüyü davam gətirmir, sızıldayır. Sonra mən başladım fikirləşməyə ki, axı mən nə üçün dua edirəm? Mənim hər şeyim var, adamlar mənə hörmət edirlər, amma mən Allahı narahat edirəm. Allahın öz işi var, ona niyə mane oluram? İnsanların boş, mənasız məsələlərini də ondan uzaq eləmək lazımdır! Allah bizim qeydimizə qalır, amma biz onun qeydinə qalmırıq. Mən belə fikirləşirəm: Allah böyük adamlar üçün yaşayır, mənim kimi xırda, axmaq adam üçün onun vaxtı hardandı? İndi mən belə eləyirəm: gecə yuxum gəlməyəndə çıxıram kahadan, bir tərəfdə oturub Allahın göyünə baxa-baxa düşünürəm: “görəsən, o orada necə yaşayır?” Dostum, bu çox xoş bir məşğələdir, o qədər xoşdur ki, deməyə söz tapmıram; elə bil günün günortaçağı yuxu görürsən. Özüm də dua edən adam kimi yorulmuram. Mən ondan heç bir şey istəmirəm, bunu başqalarına da məsləhət görmürəm; görəndə ki, lazımdır, adamlara deyirəm ki, Allaha rəhmin gəlsin! Sən bir gəl bax, gör mən Allahdan ötrü də, adamlar üçün də nə qədər faydalıyam!..

Qoca lovğalıqla deyil, öz sənətini bilən bir usta kimi sakitcə və inamla danışdı. Onun kirpiksiz gözləri fərəhlə gülümseyir, eybəcərleşmiş üzünün çirkinliyini örtürdü.

Qışda necə yaşayıram? Pis yaşamıram. Mənim evim qışda da isti olur. Ancaq qışda qar olduğu üçün camaat mənim yanıma gəlməyə çətinlik çəkir. Elə olur ki, iki-üç gün çörəksiz qalıram. Bir dəfə səkkiz gün, bəlkə daha da artıq, bir qırıq da çörək yəmədim; o qədər gücdən düşmüşdüm ki, yaddaşımı da itirdim. Amma bir qız özünü yetirib məni achiqdan qurtardı. O qız monastır qulluqçusu idi, sonra bir müəllimə ərə getdi. Onu mən başa saldım, dedim ki, “Lyonka, sən niyə dəcəllik edirsən? Bundan sənə nə xeyir var?” Dedi ki, “mən yetiməm”. – Ərə get, onda yetim olmazsan”. Bu aralıq Pevtsov adlı bir müəllim gəlib çıxdı; o çox yaxşı adam idi. Mən ona belə məsləhət verdim: “Mişa, sən qıza yaxınlıq elə”. Bəli. O da yaxınlıq elədi, bir az sonra evləndilər. Pis yaşamırdılar. Qışda mən Sarova, Optinaya, Diveyevskiyə gedirəm; buranın hər yerində monastır var. Ancaq rahiblər məni xoşlamırlar, həmişə mən öz yanlarına çağırırlar, deyirlər ki, başını qırxdır, abidliyə gəl. Bu onlar üçün əlverişlidir, adamların monastıra gəlməsi üçün mən bir vasitə ola bilərəm. Ancaq mən istəmirəm, mən diribaş adamam, bu mənə əl verməz. Məgər mən müqəddəsəm? Mən, dostum, sadəcə sakit bir adamam...

Qoca gülə-gülə əlləri ilə böyürlərini ovuşdurdu, rıqqətlə dedi:

– Amma rahibə qızların əziz qonağıyam! Onlar məni sevirler, bu qızların məndən xoşları gəlir! Mən lovğalanmıram, lap düzünü deyirəm. Mən, dostum, arvadın cikinə də bələdəm, bikinə də: hansı arvad olur-olsun, istəyir lap dvoryan nəsindən olsun, istəyir tacir nəsindən olsun; o ki, qaldı adi arvadlar – onları elə tanıyıram, lap öz ürəyim kimi; gözlərinin içinə baxanda hər şeyi başa düşürəm, ürəklərindən nə keçir – hamısını bilərəm. Mən sənə bu arvadlardan elə şeylər danışa bilərəm ki...

Sonra yenə də məni təkidlə dəvət etdi:

– Sən bir gəl, onda görərsən mən onlarla necə gap eləyirəm! Hə, gəl adama bir stəkan da vuraq.

Qoca içib gözlərini qıydı, başını yırğalayaraq, yenə iftixarla dedi:

– Bu şərab nə qədər faydalı şeydir!

Qısa bahar gecəsi sanki əriyirdi, hava soyuqlaşdı, mən tonqal qalamağı təklif etdim.

– Tonqal nəyə lazımdır? Yoxsa soyuqdur? Mən qoca adamam, mənə soyuq deyil, sənə soyuqdur? Belə şey olar?! Onda sən kahaya gir, orada uzan. Bilirsən nə var, dostum, tonqal qalasaq cücü-mücü uçub gələcək, tonqala düşüb yanacaq, belə şeyi mən xoşlamıram.

Tonqal onlar üçün tələ kimi şeydir, ölümdür. Günəş hər cür odun-
alovun atasıdır, o heç kimi öldürmür, amma biz sür-sümüyümüzü qız-
dırmaq üçün bütün bu xarda məxluqu yandıra bilərik. Lazım deyil...

Mən onunla razılaşdım, kahaya girdim. Qoca bayırda hələ çox
qurdalandı, hara isə getdi, çayda yaxalandı; mən onun mehriban
səsinə eşidirdim:

– Sus...Qorxma, axmaq...Fit!..

Sonra o, kimə isə layla deyirmiş kimi, yavaşca, titrək səslə oxu-
mağa başladı...

Mən oyanıb kahadan çıxanda Saveli dizi üstə oturub məhərdlə
çarıq hörür, kolların arasında həvəslə oxuyan alacəhrəyə deyirdi:

– Oxu, işində ol, kef sənindir.

– Yuxudan doydunmu, dostum? Get əl-üzünü yu, çay qaynat-
mışam, səni gözləyirəm...

– Bəs sən yatmamışdın?

– Mən, dostum, öləndə yatacağam.

Qobunun üzərində mavi may səması parlayırdı.

Mən onun yanına üç həftədən sonra, şənbə günü, axşam gəl-
dim; qoca məni köhnə istekli bir tanış kimi qarşıladı.

– Fikirleşirdim ki, sən məni daha yaddan çıxarıbsan. Paho, şərab
da gətirmisən? Çox sağ ol. Buğda çörəyi də gətirmisən? Gör necə
yumşaqdır? Sən mehriban adamsan, çox yaxşı adamsan. Adamlar
səni görərk sevsinlər: onlar mehriban adamı xoşlayırlar, onlar öz
xeyrini bilir. Kolbasa? Bundan mənim xoşum gəlmir, it yeməyidir;
bunu sən özün ye, amma balıqdan xoşum gəlir. Bu balıq Xəzər
dənizindən tutulub, bunun bir yaxşı adı var; mən yemişəm, ləzzətli
balıqdır. Sən qəribə adamsan, mənə manat yarımliq şey gətirmisən.
Yaxşı, eybi yoxdur, sağ ol!

O mənə daha gümrah, daha şad və fərəhli göründü. Mən özümü
yaxşı, şəh hiss edib fikirleşdim:

“Qəribə işdir, deyəsən, axı mən xoşbəxt bir adam görürəm?”

Bu cəld, mülayim adam mənim gətirdiyim hədiyyələri yerbəyer
edə-edə təsərrüfatçılıqla vurnuxur, hər tərəfə qığılcım kimi, insan
qəlbini məst edən qəşəng, məlahətli rus sözləri yağdırırdı.

Onun möhkəm bədəninin, koramal kimi, cəld hərəkətləri, aydın
danışığı ilə gözəl bir ahəngdarlıq təşkil edirdi. Savelinin eybəcər
sifəti, kirpiyi tökülmüş gözləri adama qəşəng görünürdü; bu

qəşənglik isə əlvan şəkildə, hiyləgərcəsinə dolaşdırılmış həyatın qəşəngliyi idi. Onun kirpikləri sanki daha çox, daha cəsərlə görmək üçün didilmişdi. Onun zahiri eybəcərliyi bu qəşəngliyi daha artıq gözə çarpdırırdı.

Qoca, qoxarca dişi kimi, ağ, iti dişləri parlayan əyri ağzını açıb saqqıltı ilə güləndə, yenə də az qala bütün gecəni onun ağ saqqalı titrəyir, seyrək qısa bıığı pırpızlanırdı. Qobunun dibi sakitlik idi, yuxarıda külək əsirdi, şam ağaclarının başı yırğalanır, palıd ağaclarının cod yarpağı xışıldaırdı; mavi çaya bənzəyən səma təlatümlü idi: köpük kimi boz buludlar onu örtmüşdü.

– Səs salma! – Qoca əlini qaldıraraq yavaşca dedi.

Mən diqqətlə qulaq asdım, sakitlik idi.

– Tülkü gəlir, burada onun yuvası var. Ovçular məndən soruşurlar ki, ay baba, burada tülkü varmı? Mən onları aldadıram, deyirəm, burada tülkü nə gəzir? Mənim ovçudan xoşum gəlmir, ay onların anasını Allah sevsin! Tünbətün olsun!

Mən gördüm ki, qoca bəzən axmaq rus söyüşləri söyməyi çox istəyir, ancaq daha ona söyüş söymək yaraşmadığını da başa düşürdü; buna görə də “Ay sənın ananı Allah xoşlasın!” “Ay sənın ananı toyuq!” “Tünbətün olasan” deməklə kifayətlənirdi.

O, çay çiçəyindən çəkilmiş araqdan içib kirpiyi tökülmüş göz-lərini qıyaraq deyirdi:

– Bu nə ləzzətli balıqdır, sənə çox-çox təşəkkür edirəm, mən bütün ləzzətli şeyləri çox xoşlayıram.

Onun Allaha münasibəti mənim üçün aydın deyildi, odur ki, mən bu mövzuda ehtiyatla söhbət açdım. Qoca əvvəl mənə ziyarətçilər, daima monastıra gələnler, peşəkar möminlər kimi adi sözlərlə cavab verirdi; lakin mən hiss etdim ki, bu cür danışmaq onu darıxdırır; mən səhv etməmişdim; o mənə yaxın olurdu, səsini yavaşca birdən həvəslə danışmağa başladı:

– Qoy mən sənə, dostum, bir fransız haqqında, fransız keşişi barədə danışım. O, balaca, lap sığırçın kimi qapqara bir keşiş idi; təpəsi qırxılmışdı, xırmana oxşayırdı. Qızıl gözlük taxmışdı. Zərif əlləri balaca qız əlləri kimi xırda idi; deyirdin başdan-ayağa bir oyuncaqdır! Mən ona Poçayev monastırında rast gəldim. Bu monastır buradan çox uzaqdadır, bax o tərəfdə!

O əli ilə şərqi, Hindistan tərəfi göstərdi, ayaqlarını rahat uzadıb, küreyini daşa dayayaraq sözüne davam etdi:

– Hər tərəfdə polyak yaşayır; qərib yerdir, bizim torpağımız deyil. Mən bir rahiblə gap eləyirdim; o mənə dedi: “Adamları tez-tez cəzalandırmaq lazımdır!” Mən güldüm: axı adamları düzgün cəzalandırısaq, onda heç vaxt da qalmaz, ayrı bir iş görmək mümkün olmaz; iş-gücümüz elə bir-birimizi döymək olar! Rahibin mənə acığı tutdu, dedi ki, “sən axmaqsan”. Özü də çıxıb getdi. Bu keşiş isə bucaqda oturmuşdu, qalxıb yanıma gəldi, başladı danışmağa. Ah, bilsəydin o necə adamdı! Dostum, gör sənə nə deyirəm: O mənim üçün İvan-Krestitel kimi göründü. Dili yaxşı bilməmək ona mane olurdu, bizim sözlərimizin hamısını başqa dildə demək olmur, amma o böyük bir ürəklə danışdı. Deyirdi ki: “Mən, gördüm ki, siz, – o mənə həmişə siz deyirdi, – bəli, siz, rahibə inanmırsınız, ah, bu çox yaxşıdır; Allah insanlara pislik eləmir, insanların ürək dostudur, ancaq o çox mehriban olmağına görə belə bir hal əmələ gəlib: qənd suda əriyən kimi o da bizim həyatımızın göz yaşları içində ərimişdir; su isə çirkli, bulanıq sudur, buna görə də biz onu görmürük, hiss etmirik, həyatımızda onun varlığını duymuruq. Amma o bütün dünyaya yayılmışdır, hər qəlbə təmiz bir qılgıncı kimi yaşayır, buna görə də bizi Allah insanın özündə axtarmalıyıq, onu bir yerə toplamalıyıq; elə ki, bütün canlıların Allahı var qüvvəsini topladı, onda şeytan onun yanına gəlib deyəcək: “sən böyüksən, pərvərdigara, qüvvən də hədsizdir, mən bunu bilmirdim, bağışla məni, xahiş eləyirəm! İndi daha səninlə mübarizə etmək istəmirəm, məni öz yanında qulluğa götür”.

Qoca gərgin danışdı, onun genişlənən göz bəbəkləri qara sifə-tində qərribə bir şəkildə parıldayırdı.

– O zaman bütün əxlaqsızlıq, bütün bəla, dünyadakı bütün davadalaş aradan götürülər, onda çaylar dənizə tökülən kimi, bütün insanlar da öz Allahının yanına qayıdar...

Qoca həyəcanla danışdı; o, əllərini dizlərinə vuraraq boğuq, xırıltılı səslə güldü, gülə-gülə sözüne davam etdi:

– Bu sözlər mənim ürəyimə elə yatdı, elə sevindim ki, heç bilmədim bu balaca fransıza nə deyim. Ona dedim ki, “Ay İsayə oxşayan insan, səni qucaqlamaq olarmı?” Qucaqlaşdıq, ikimiz də başladığımız ağlamağa, – özü də necə ağlayırdıq! Uzun müddət ayrılıqdan sonra ata-anaları ilə görüşən balaca uşaq kimi. Halbuki ikimiz də qoca idik; onun daz tepəsinin ətrafındakı cod saç da ağarmışdı. Mən bu aralıq ona dedim: “Ey İsayə oxşayan adam, sən mənim üçün İvan Krestitelsən!” Mən ona İsayə oxşayan deyirdim, amma özümün də

gülməyim tuturdu: o sənə dediyim kimi sığırçına bənzəyirdi. Amma həmin Vitali adlı rahib onu hey söyürdü, deyirdi ki, “siz mixsınız”! Doğrudur, o, mixa da bənzəyirdi; biz kimi bir şeydi. Əziz, mehriban dostum, sən, əlbəttə, mənim bu böyük sevincimi başa düşməzsən; sən savadlısan, özün hər şeyi bilirsen, amma mən o zaman kor idim, gəzirdim, elə bil ki, hər şeyi görürdüm, amma heç bir şey başa düşmürdüm; bilmirdim Allah haradadır. O keşiş birdən hər şeyi açıb mənə göstərdi. Bir fikirləş, gör bu mənə necə təsir bağışlaya bilərdi. Mən onun söhbətini sənə qısaca danışdım, halbuki biz onunla səhərə qədər söhbət eləmişdik. O mənə çox şey danışdı, bu sözlərin ancaq özəyi yadımda qalıb, bütün qabığını isə itirmişəm...

Qoca bir az susaraq, vəhşi heyvan kimi havanı qoxuladı.

– Deyəsən, yağış yağacaq? Yoxsa yağmayacaq?

Bir də qoxulayıb arxayınlıqla qət etdi:

– Yox, yağış yağmayacaq, gecənin rütubətidir. Dostum, sənə bir şey deyim: bütün bu fransızlar və başqa ölkələrdə yaşayan əhali çox ağıllı xalqdır. Bilmirəm, Xarkov quberniyasında idi, ya Poltava quberniyasında, bir böyük knyazın təsərrüfat müdiri mənə xeyli baxdı, baxdı, sonra otağa çağırdı; o özü ingilis idi, dedi ki, “Al, qoca, bu, məxfi məktubdur, apar bunu filan yerə, ver filan adama, apara bilərsənmi?” Niyə apara bilmərəm? Mənim üçün nə təfəvütü var, mən hara olsa gedərəm. Oradan ingilis dediyi yerə yüz verst idi. Məktubu aldım, iplə bağladım, qoynuma qoyub, düşdüm yola. Deyilən yerə gəldim, xahiş elədim ki, “məni mülkədarın yanına buraxın”. Əlbəttə, məni vurub qovdular, döydülər. Vay, dedim, mələnlər, sizi görüm yox olasınız! Məktub kağıza bükülmüşdü, kağız da tərdən tamam didilib tökülmüşdü, – bir də görəəm ki, pul! Çox pul idi, təqribən üç yüz manat olardı. Qorxdum ki, birdən pulu görəən olar, gecə oğurlayarlardı. Necə eləyim? Çöldə, yolun kənarında, ağacın altında oturmuşdum, gördüm faytonla bir cənab gəlir; dedim, elə bəlkə mənə lazım olan bu adamdır. Yola çıxıb dayandım, əl ağacımı yellətdim. Faytonçu mənə bir qamçı ilişdirdi; cənab əmr etdi ki, faytonu saxlasın; faytonçunu söydü də. Bu cənab həmin adamın özü imiş. Dedim ki, buyurun, məxfi paketi alın. – Yaxşı, – dedi, – öyləş mənimlə gedək. Gəldik. O məni cah-calallı bir otağa gətirib soruşdu: “Bu nə paketdir?” Dedim ki: “Mən bilən puldur, kağız tərdən isləmb, mən gördüm”. Dedi ki: “Bunu sənə kim verdi?” Dedim ki: “Deyə bilmərəm, mənə tapşırıblar ki, deməyim”. O başladı mənim üstümə çıxır-

mağa: “Səni qəza pristavının yanına göndərəm, dama basdıraram!”
“–Neyniyim, göndərsiniz göndərin də, lazımsa göndərin”. O məni çox qorxutdu, ancaq mən qorxmadım. Birdən qapı açıldı, həmin o ingilis qapının ağzında dayandı. Bu nə işdir? O qəhqəhə ilə gülürdü. Demə o, dəmir yolu ilə məndən qabaq gəlmiş, gözləyirmiş ki, mən gələcəyəm, ya yox? Onlar bilirmiş ki, mən çoxdan gəlmişəm, nöqərlərin məni qovduqlarını da görürlərmiş, elə özləri tapşırıblarmış ki, məni qovsunlar, döyməsinlər, ancaq qovsunlar. Sən başa düşürsənmi, onlar məni yoxlamaq üçün zarafat edirlərmiş; görək pulu aparıb verəcəyəm ya yox. Pulu götürməyim onların xoşuna gəldi, tapşırıdılar ki, gedib yuyunum. Mənə hər cür təmiz paltar verdilər, özləri ilə xörək yeməyə çağırıdılar. Bəli, dostum... Amma onu sənə deyim ki, ay yedik ha! Şərab nə şərab, içəndə ağzını yuma bilmirsən: həm yandırır, həm də çox gözəl ətri var. Onlar məni o qədər içirdilər ki, axırda qusdum. Ertəsi gün də onlarla yemək yedim, onlara cürbəcür şeylər danışdım, çox təəccüb edirdilər. İngilis içib keflənərək sübut edirdi ki, rus xalqı çox qəribə xalqdır, onun nə edə biləcəyini heç kim bilmir. Yumruğunu da stola çırpırdı. Onlar bu pulu mənə verdilər, götürün, dedilər. Mən pula həris olmasam da, pulla maraqlanmasam da götürdüm. Amma mən cürbəcür şeylər almağı xoşlayırdım. Bir gəlincik aldım, küçə ilə gedirdim; gördüm pəncərədə gəlincik var, lap elə bil ki, canlı uşaqdır; gözlərini də tərpedirdi. Aldım! Dörd gün özümle gəzdirdim, oturanda torbamdan çıxarıb baxırdım. Sonra kənddə balaca bir qıza verdim. Onun atası məndən soruşdu ki, oğurlamışam? Oğurlamamışam, dedim, satın almışam, deməyə utandım...

Bes ingilis əhvalatı nə ilə qurtardı?

– Məni buraxdılar, vəssalam. Mənim əlimi sıxdılar. Cürbəcür sözlər dedilər; dedilər ki, sizinlə zarafat edirdik, bağışlayın... mən gərək yatam, dostum, sabah işim çox olacaq...

Qoca uzanıb yatanda dedi:

– Mən qəribə adam idim. Bir də görürdün ki, sevinirəm, sevinirəm, sevinc bütün varlığımı bürüyür; oynamağım gəlirdi, oynayırdım da; adamlar gülürdülər, amma mən oynayırdım... Nə olsun ki? Mənim övladım yoxdur, kimdən utanacağam...

Qoca fikirli-fikirli və sakitcə sözüünə davam etdi:

– Dostum, bu, oynayan ürəkdir. Ürək şıltaq şeydir, bir də görürsən ki, səni çox gülməli bir şeyə tərəf çəkir. Bir qız məni o gəlincik kimi özünə çəkmişdi. Mən o qıza mülkədarın malikanəsində

rast gəldim. Gördüm ki, doqquz yaşlarında bir qız uşağı gölün qırağında oturub suyu çubuqla döyəcəyir, özü də ağlayır. Çiçək şəhdən islanan kimi, onun da bütün sifəti göz yaşından islanmışdı; xır-daca sinəsinə də göz yaşı tökülmüşdü. Mən, əlbəttə, onun yanında oturdum, dedim ki, sən niyə ağlayırsan? Heç demə bu, acıqlı bir qızmış! “Get buradan” dedi. Ancaq mən inad adamam. Onu danışardım, qız mənə belə dedi: “Sən bizə gəlmə, mənim atam acıqlı adamdır, anam da acıqlıdır, qardaşım da acıqlıdır”. Mən ürəyimdə gülürdüm, amma özümü elə göstərdim ki, guya qorxmuşam, onun dediyinə də inanmışam, elə hey qorxa-qorxa deyirdim: Gör ha! Gör ha! Birdən qız üzünü mənim çiyinə qoyub hönkürtü ilə ağlamağa başladı; ağladıqca da bütün bədəni titrəyirdi. heç demə onun dərdi çox da böyük dərd deyilmiş; ata-anası cəmi üç verstlikdə olan bir yerə qonaq gedibləmiş, qızı özləri ilə aparmayıblarmış; ona cəza veribləmiş; çünki qız ayrı cür paltar geymək istəyirmiş, şiltaqlıq eləyirmiş. Mən, əlbəttə, özümü elə göstərirdim ki, guya ona yazığım gəlir, ata-anasını məzəmmət edirdim, deyirdim ki, axı nə səliqəsiz adamlardır. Gör ha, gör ha! qız qayıdıb mənə dedi: “Baba, apar məni özünlə, mən onlarla yaşamaq istəmirəm”. Özümə aparım? Bundan asan nə varmış! Haydı, gedək! Aparım onu ata-anasının qonaqlıqda olduqları yerə. Qızın orda Kolya adlı cüvəllağı bir dostu varmış: qıvrım saçlı bir uşaq. Sən demə qızın dərdi varmış! Hamı qıza baxıb gülürdü; qız qıpqırmızı qızarmışdı, lələdən də qırmızı olmuşdu. Onun atası mənə hətta yarım manat gümüş pul verdi. Mən çıxıb getdim. Sən necə bilirsen, dostum? Ürəyim qıza vurulmuşdu: qızdan ayrılmaq, o malikanədən uzaqlaşmaq istəmirdim. Bir həftəyə qədər oralarda hərləndim, – qızı bir də görmək istəyirdim, onunla danışmaq istəyirdim, bu lap gülməlidir. Ürəyim istəyirdi. Onu dəniz kənarına, ciyərini müalicə etməyə aparmışdılar, amma mən oralarda veyllənirdim, it kimi gəzib dolaşırdım. Belə işlər də olur. Bəli! Ürək şiltaq quşdur, hara uçaacağı məlum deyil...

Qoca yuxulu-yuxulu, sayıqlayırmiş kimi, ara verə-verə, əsnəyə-əsnəyə danışdı; birdən o, üstünə soyuq su çilənmiş kimi, yenə də canlandı:

– Keçən il payızda mənim yanıma şəhərdən bir xanım gəlmişdi: arıq, kifir bir arvad idi, ancaq gözlərinə baxanda – dedim, vay Allah: onu heç olmazsa bircə gecəliyə mənə verəydilər, ondan sonra qoy məni lap bıçaqla doğrasınlar; atın ayağı altına atıb parçasınlar – heç

bir şeydən qorxmaram! Nə cür ölüm desələr qəbul edəyəm. Ona görə də arxada açıq dedim: Xahiş eləyirəm, get buradan, yoxsa səni incidərəm, get! Mən sənənlə söhbət edə bilmərəm. Get! Bilmirəm arvad başa düşdü ya yox, – tez çıxıb getdi. Mən ondan sonra, bu arvadın dərindən bir neçə gecə yata bilmədim, onun gözləri yadımdan çıxmırdı. Halbuki mən qocayam... Möminəm... Eləmi?.. Ürək üçün qanun yoxdur, yaşa baxmır...

Qoca kənarları qızarmış kirpiksiz göz qapaqlarını tərpetdi, ağzını marçıldadaraq əl-ayağını uzatdı.

– İndi daha yatacağam...

Çuxasını başına çəkib susdu.

Dan yeri ağaranda yuxudan oyandı, buludlu göyə baxıb, tələsik çayın kənarına endi, orada lüt soyunub, nıqqıldaya-nıqqıldaya möhkəm, qəhvəyi bədənini başdan-ayağa yuyaraq çıxırdı:

– Ey, dostum, köynəyimlə tumanımı bəri ver, kahadadır.

Qoca dizlərinə qədər uzun, ağ köynəyini, göy tumanını geydi, taxta daraqla yaş saçını daradı; indi onun xoş görünüşü bir qədər ikonkaya oxşayırdı; o dedi:

– Mən camaatı qəbul eləməmişdən qabaq həmişə təmiz yuyunuram.

Qoca çay içəndə araqdan imtina etdi.

– İçmək olmaz! Yemək də yeməyəcəyəm; ancaq çay içəcəyəm.

Gərək başıma vuran bir şey olmasın, eynim gərək açıq olsun. Bu işdə böyük bir ürək sakitliyi tələb olunur...

Camaat günortadan sonra gəlməyə başladı. Camaat gələnə kimi qoca dinib-danışmadı; qüssələnirdi. Onun iti, şən gözlərinə dalğın-lıq çökmüşdü, hərəkətləri təmkinli olmuşdu. O, tez-tez göyə baxır, xəfif küləyin xışiltısına qulaq asırdı! Onun sifəti uzanmış, daha da eybəcərləşmişdi, ağzı da elə bil ağrıdan əyilmişdi.

Qoca birdən yavaşca dedi:

– Kim isə gəlir.

Mən heç bir şey eşitmirdim.

– Gəlirlər. Arvadlardır. Sən belə elə, dostum: sən heç kimlə danışma, mane olma, – qorxudarsan! Sən kənar bir yerdə daldalan. Sakit otur.

Kolların arasından səssiz-səmirsiz iki arvad çıxdı, onlardan biri orta yaşlı, ucaboylu, dolğun bir arvaddı. Gözləri həlim baxışlı bir at gözünə oxşayırdı; o biri cavan idi, üzü vərəmli adam üzünü kimi

solğundu. Ürkək bir nəzərlə mənə baxırdılar. Mən qobunun döşü ilə yuxarı qalxdım; qocanın səsi ora gəlirdi:

– Eybi yoxdur, o bizə mane olmaz. O çox mömin adamdır, onun üçün təfavütü yoxdur, o bizim işimizə fikir verməz...

Cavan arvad öskürə-öskürə, döşü xışıldaya-xışıldaya, zəif səslə, tez-tez və incimiş halda danışmağa başladı. Onun rəfiqəsi yavaşdan, yoğun səslə arabir bir neçə söz əlavə edirdi. Saveli isə ürəyi yana-yana qərribə səslə deyirdi:

– Belə de, belə söylə! Gör ha, gör ha! Nə qərribə adamlardır, hə? Arvad həzin-həzin ağlayanda qoca ahəngdar səslə dedi:

– Mənim əzizim, sən dayan, ağlama, sən bir qulaq as!..

Mənə elə gəldi ki, qocanın səsi daha boğuş-boğuş xırıldamır; indi onun səsi ucadan və daha təmiz çıxır, sözlərinin ahəngdarlığı isə payız bülbülünün sadə nəğməsini xatırladır. Mən budaqların arasından görürdüm ki, qoca, qadına tərəf öyilərək, sözü onun düz üzünə deyir, arvad da narahat halda onunla yanaşı oturaraq əllərini döşünə sıxmış, gözlərini geniş açmışdı. O biri arvad başını yana öyib yırğalayır.

Qoca ucadan deyirdi:

– Səni incidiblərsə, deməli, Allahu incidiblər! – Bu sözlərin gümrəh, şən ahəngi sözlərin mənasına heç uymurdu! – Bəs Allah haradadır? Allahın müqəddəs ruhu sən qəlbində yaşayır! Sənin axmaq qardaşların öz axmaqlıqlarından Allaha toxunublar! O axmaqlara acımaq lazımdır, onlar pis iş görüblər. Axı Allahu incitmək – sən xırda balanı incitmək kimi bir şeydir!..

Qoca yenə ahəngdar səslə dedi:

– Mənim əzizim!..

Mən həтта diksindim, mənə yaxşı tanış olan bu əhəmiyyətsiz, bu xırdaca sözdə mən hələ indiyə qədər belə bir mehribançılıq, belə bir şən məlahət eşitməmiş və görməmişdim. İndi qoca astadan və tez-tez danışdı. O, əlini qadının çiyinə qoyaraq onu astaca itələyirdi, qadın da mürgüləyirmiş kimi, yırğalanırdı. Ucaboylu, dolğun arvad isə göy yubkasının balağını yelpik kimi səliqə ilə ətrafına yığaraq, daşın üstündə, qocanın ayaqları yanında oturmuşdu.

– Donuz, it, at – hər cür heyvan insanın ağlına inanır, amma sən qardaşların insandır, yadında saxla! Böyük qardaşına de ki, gələn bazar mənim yanıma gəlsin!

Yekə arvad dedi:

– Gəlməz.

Qoca inamla:

– Gələr! – dedi.

Qobuya yenə kim isə enirdi; aşağıya kəsəklər diyirlənir, kolların budaqları xışıldayırdı.

Saveli təkrar etdi:

– Gələr! İndi gedin, Allah köməyiniz olsun. Hər şey düzələr.

Vərəmli qadın ayağa qalxdı, ikiqat olub qocaya dinməz–söyləməz baş əydi, qoca əlini onun alınına qoyub başını qaldırdı:

– Yadında saxla, Allah sənin qəlbindədir.

Qadın ona balaca bir bağlama verərək yenə də baş əydi.

– Allah sənə kömək olsun...

– Sağ ol, dostum!.. Di get...

Sonra da arvad xaç çəkdi.

Kolların arasından enlikürək, qarasaqqal bir mujik çıxdı; onun əynində təzə tikilmiş, hələ yuyulmamış qırmızı köynək vardı; köynək qayışın altından çıxaraq qabarırdı. Onun başı açıq idi; pırtlaşıq, gur, çal saçı çəngə–çəngə hər tərəfə sallanırdı, çatılmış qaşları altından, ayı gözləri kimi xırdaca gözləri hirsli-hirsli baxırdı. Mujik arvadlara yol verib, onların dalınca baxdı, boğuq səslə öskürüb sinəsini qaşdı.

Qoca gülümsəyərək:

– Xoş gördük, Oleşa, – dedi, – nə var?

Oleşa boğuq səslə cavab verdi:

– Gəlmişəm. Səninlə oturub söhbət etmək istəyirəm.

– Yaxşı, gəl oturaq.

Onlar bir–birini ciddi nəzərlərlə süzərək bir az dinməz–söyləməz oturdular, sonra ikisi də birdən danışmağa başladı.

– İşləyirsən?

– Qüssələniyəm, ata...

– Sən böyük mujiksən, Oleşa.

– Nə olaydı sənin mehribanlığın məndə olaydı...

– Sən çox qüvvətli mujiksən.

– Qüvvə mənim nəyimə lazımdır. Mən sənın qəlbin kimi bir qəlb istəyirəm...

– Bax, sənın ev–eşiyin yandı, ayrı adam olsaydı, əli qoynunda qalardı, məyus olardı!..

– Bəs mən?

– Sən yox! Sənın təsərrüfatın yenə də artıb böyüyür...

Mujik ucadan:

– Mənim qəlbim kinlidir, – deyərək, qəlbini ana söyüşü ilə pis-pis söydü. Qoca sakit-sakit, inamla ona dedi:

– Sənin qəlbin adi insan qəlbidir, təşviqli qəlbdir, rahatlıq istəyir...
– Doğrudur, ata...

Onlar yarım saata qədər bu cür söhbət etdilər. Mujik – bir çox müvəffəqiyyətsizliklər nəticəsində çətinliklə yaşayan kinli, acıqlı bir adamdan, Saveli isə başqa bir şəxs haqqında – möhkəm, əmək-də mətanətli, əlindən hər iş gələn, heç bir işi boşa çıxmayan saf qəbli bir adamdan danışdı.

Mujik gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Pyotrla barışmışam...

– Eşitdim.

– Barışdım. İçdik. Mən ona dedim: Gör sən nə elədin, kafir? –
Bəs sən nə elədin? O yaxşı mujikdir, anasım...

– Siz ikinizdə bir Allahın övladısınız...

– Yaxşı adamdır. Ağıllıdır!

– Ata, evlənsəm necə olar?

– Lap yaxşı. Elə onunla da evlən...

– Anfisa ilə?

– Hə. Evdar arvaddır! Özü də çox gözəldir, qüvvətlidir! Duldur, keçmiş əri ilə yaşayanda çox əziyyət çəkib, sən onunla yaxşı yaşayarsan, inan...

– Doğrudan da evlənəcəyəm...

– Qurtardı getdi...

Sonra mujik bir itdən, çəlləkdən kvas axıdılmasından nəsə danışdı; dediyini yaxşı anlamaq olmurdu; danışdıqca da qulyabanı kimi qəhqəhə ilə gülürdü. Onun qaşqabaqlı, quldur sifəti tamamilə dəyişərək, adi ev heyvani kimi səfəh, mehriban bir ifadə aldı.

– Hə, Oleşa, indi çəkil kənara, mənim yanıma gələn var...

– Əzab çəkənlərdir? Yaxşı...

Oleşa çayın kənarına endi, ovcu ilə su götürüb içdi, bir-iki dəqiqə hərəkətsiz oturaraq daş kimi düşüb qaldı; sonra arxası üstə uzanıb, əllərini başının altına qoydu, yəqin ki, elə o saat da yuxuya getdi.

Ala-bəzək donlu, yoğun, sarışın hörüklü, iri, göy gözlü, axsaq bir qız gəldi; üzdən çox gözəl idi, ala-bəzək yubkası isə adamı əsəbiləşdirirdi, bu yubka elə bil ki, yaşıl sarı ləkələrlə, ağ koftası isə qan rəngli qırmızı ləkələrlə örtülmüşdü.

Qoca onu gülər üzlə qarşladı, mehribanca oturdu. Bu zaman rahibə bənzəyən ucaboynu, qara paltarlı bir qarı, yanında da yekəbaş, açıq sarışın saçlı bir oğlan görüdü; oğlanın ətli sifətində dəyişməz bir təbəssüm vardı.

Saveli qızı tələsik kahaya sahib qapını bağladı: mən qapının taxta rəzəsinin cırlıtısını eşitdim.

Qoca, qarı ilə oğlanın ortasında, daşın üstündə oturdu, başını aşağı salaraq qarının sözlərinə dinməz-söyləməz qulaq asdı.

Birdən uca səslə və acıqlı-acıqlı dedi:

– Kifayətdir! Deməli, bu sənin sözüne baxmır?

– Hə, baxmır. Mən ona nə qədər deyirəm ki...

– Dayan! Sən ona qulaq asmırsan, oğlan?

Oğlan gic-gic gülümsəyir, dinmirdi.

– Lap yaxşı, sən heç ona qulaq asma! Başa düşdün? Amma arvad, sən pis bir işə əl atmısan, mən sənə açıq deyirəm, bu məhkəməlik işdir! Məhkəməlik işdən də pis iş yoxdur! Get mənim yanımdan, dur get! Biz heç bir şey danışa bilmərik! Oğlan, bu arvad səni aldatmaq istəyir...

Oğlan gülümsəyərək ucadan dedi:

– Bili-rəm...

Saveli nifrətlə əlini yelləyir, onlardan yaxasını qurtarmaq istəyirdi...

– Di gedin! Gedin! Arvad, sən xeyir tapmayacaqsan. Xeyir tapmayacaqsan...

Onların ikisi də başını aşağı saldı, qocaya dinməz-söyləməz baş əyib kolların arasından itən cığırla yuxarı qalxdılar. Mən görürdüm. Onlar yüz addım gedəndən sonra qabaq-qənşər dayandılar, əllərini yelləyə-yelləyə birdən danışmağa başladılar; sonra şam ağacı kökünün yanında oturdular. Onların deyingən, uğultulu səsi gəlirdi. Bu zaman kahadan, adamı olduqca həyəcanlandıran bir səs eşidildi:

– Əziz-im...

Bu eybəcər qoca bir kəlmə sözlə ilə bir füsunkar mehribanlıq, bir fərəhli sevgi ifadə edirdi ki, bunu təsəvvür etmək çətindir! Allah bilir bu vergi onda haradan idi!

Axsaq qızı kahadan çıxara-çıxara deyirdi:

– Sənin bu barədə fikirləşməyin hələ tezdir.

Qoca qızın əlindən ilə tutmuşdu ki, sanki o, hələ yaxşı yeriməyi bacarmayan bir uşaq idi. Qız gedə-gedə yırğalanır, çiyini ilə qocaya

toxunur, pişik hərəkəti ilə göz yaşını silirdi, – onun balaca, ağ əlləri vardı.

Qoca ara vermədən, aydın və məlahətli səslə danışa-danışa, onu daşların üstündə özü ilə yanaşı oturtdu; o elə danışırdı ki, elə bil nağıl söyləyirdi.

– Axı sən yer üzünün çiçəyisən, səni Allah sevinc üçün yaratmışdır, sən insanlara böyük sevinclər bəxş edə bilərsən, sənin gözlərin aydınlıqdır, işıqdır; sənin gözlərin hər bir qəlbə fərəh gətirər, əzizim!

Bu sözdə bitməz-tükənməz bir mənə vardı; həm də, doğrusu, mənə elə gəlirdi ki, həyatın bütün sirlərinin açarı, insan əlaqələrinin bütün dolaşıqlığının həlli bu sözün dərin mənasındadır. Həm də bu söz öz sehrli qüvvəsi ilə nəinki yalnız kənd arvadlarını, eyni zamanda bütün insanları, bütün canlı məxluqatı ovsunlaya bilərdi. Saveli bu sözü müxtəlif ahənglə, rıqqətlə, təntənə ilə, təsirli bir kədərlə ifadə edirdi. Bu söz məzəmmətli bir nəvazişlə səslənir, qəlbə parlaq bir sevinc oyadırdı, həmişə də, nə cür ifadə edilir-edilsin, mən hiss eləyirdim ki, onun əsasını bitməz-tükənməz, hədsiz bir sevgi, – özündən başqa heç bir şey bilməyən, həyatın mənə və məqsədini, bütün gözəlliyini duyan, öz qüvvəsi ilə bütün dünyanı bürüyərək öz-özündən həzz alan bir sevgi təşkil edir. O zaman inanmamağı mən yaxşı bacarırdım, lakin milyonlarla adamın dilində çeynənən bu tanış sözü eşidəndə mənim bütün etiqadsızlığım kölgə günəş işığında yox olan kimi, yox olub getdi.

Axsaq qız gedəndə sevincə için-için ağlayır, qocaya tez-tez baş əyərək deyirdi:

– Sağ ol, baba, sağ ol, əzizim!

– Di, yaxşı, yaxşı. Get, dostum, get. Get, özün də yadında saxla? Sən sevinc üçün, xoşbəxtlik üçün, böyük iş üçün, şadlıq üçün gedirsən. Get...

Qız gözünü Savelinin gülər üzündən çəkməyərək yanakı gedirdi. Qara Oleşa yuxudan oyanıb çayın kənarında dayanmışdı. Daha da pırtlaşmış başını yırğalaya-yırğalaya, gülümsəyə-gülümsəyə qıza baxırdı. Birdən iki barmağını ağızına soxub qulaqbatırıcı bir fit verdi. Balıq suyun dibinə cuman kimi, qız da yırğalanaraq kolların arasına girdi.

Qoca onu məzəmmət etdi:

– Oleşa, axmaqlayıbsan nədi!

Oleşa özünü səfehliyə vuraraq diz çökdü, çaydan bir şüşə araq çıxartdı, onu havada yellədə-yellədə dedi:

– İçəkmi, ata?

– Sən iç, mən içə bilmərəm! Mən axşam içərəm...

– Onda mən də axşam içərəm... Eh, ata, – Oleşa qocanı ana söyüşü ilə bərk söydü, – sən cadugərsən, amma müqəddəs adamsan, və Allah doğru deyirəm! Sən ürəklə, insan ürəyi ilə lap bir uşaq kimi oynayırısan. Mən burada uzanıb fikirləşirdim, ay səni deyirdim...

– Hay-küy salma, Oleşa...

Qarı oğlanla bərabər qayıtdı, günahkar adam kimi Saveliyə astandan nə isə dedi, qoca şübhə ilə başını yırğalayıb onları kahaya apardı. Oleşa məni kolların arasında görüb, budaqları sındıra-sındıra ağır-ağır mənim yanıma gəldi.

– Deyəsən, şəhərlisən?

Onun kefi kök idi; danışmaq istəyirdi; söyüş söyür, Savelini elə hey tərifləyirdi:

– Yaman təsəlli verir! Mən elə onun qəlbi ilə yaşayıram; mənim qəlbimi, tük kimi, qəzəb basmışdır. Mən, qardaş, yaman adamam...

O özünü xeyli dəhşətli boyalarla təsvir etdi, ancaq mən ona inanmırdım.

Qarı kahadan çıxdı, ikiqat olub Saveliyə baş əydi, dedi:

– Atam, sən mənə acığın tutmasın...

– Yaxşı, dostum...

– Özün bilirsən...

– Bilirəm! Kasıblıqdan hamı qorxur! Dilənçi heç kimin xoşuna gəlmir, bilirəm. Ancaq hər halda: öz qəlbində də, başqasının qəlbində də Allahı incitməkdən qorxmaq lazımdır! Biz Allahı unutmasaydıq yoxsulluq da olmazdı. Belədir, dostum! Get, Allah köməyin olsun...

Oğlan burnunu çəkir, qocaya qorxa-qorxa baxaraq, ögey anasının dalında gizlənirdi. Qəşəng bir qadın gəldi, görünür, meşşan idi; o açıq bənövşəyi don geymişdi, başına mavi yaylıq bağlamışdı; onun iri, göy gözləri acıqlı-acıqlı və şübhə ilə baxırdı. Yəne də o valehedici söz eşidildi:

– Əzizim...

Oleşa danışır, qocanın sözlərini eşitmək olmurdu, o deyirdi:

– Bu qoca hər qəlbi qalay kimi əridə bilir. Onun mənə çox köməyi deyir; o olmasaydı, mənim əlimdən pis-pis işlər çıxardı, di, vay-vay, özü də necə işlər! Birbaşa Sibirə göndərərdilər...

Aşağıdan Savelinin nəğməsi ucalırdı:

– Qəşəng qız, sənün üçün hər kişi xoşbəxtlikdir, amma sən belə acıqlı, kinli danışsən. Əzizim, kini, ədavəti sən özündən kənar elə. Sən bir bax, gör adamlar nəyi bayram edirlər? Bizim bütün bayramlarımız ədavətdən deyil, yaxşılığın əlamətidir. Sən nəyə inanmırsan? Özünə inanmırsan, öz qadınlıq qüvvənə, öz gözəlliyinə inanmırsan! Gözəllikdə nə var? Gözəllikdə Allahın ruhu var... Əzi-zi-im...

Mən dərindən həyəcanlanıb mütəəssir olmuşdum, sevincdən az qalırdı ki, ağlayım; məhəbbətlə canlanan sözün sehrli qüvvəsi çox böyükdür.

Buludlu gecənin qatı qaranlığı qobuya çökənə kimi Savelinin yanına otuza qədər adam gəldi. Onun yanına əli əsalı mötəbər kənd “qocaları” da, qəm-qüssədən başlarını itirmiş adamlar da gəlirdi; lakin gələnlərin çoxu qadın idi. Mən adamların yeknəsəq şikayətlərinə daha qulaq asmırdım, yalnız Savelinin sözlərini səbirsizliklə gözləyirdim. Gecə Saveli mənə və Oleşaya meydançanın daşları üstündə tonqal qalamağa icazə verdi. Biz çay və axşam yeməyi hazırlayırdıq, qoca isə tonqalın qırağında oturub çuxasının ətəyi ilə, alova yığışan müxtəlif “canlı məxluqu” qovurdu.

Saveli dalğın və yorğun halda dedi:

– Budur, qəlbimə bir gün də qulluq elədim.

Oleşa ona bir təsərrüfatçı kimi məsləhət verərək dedi:

– Sən adamlardan nahaq yerə pul almırsan...

– Belə şey mənə əl verməz...

– Sən birindən al, o birinə ver. Aldığımı mənə verərdin, mən bu pula at alardım...

– Oleşā, sən sabah uşaqlara de, qoy mənim yanına gəlsinlər, onlara yeməli şeylər verəcəyəm; bu gün arvadlar mənə çox şey gətirib...

Oleşa əlini yummaq üçün çayın kənarına getdi, mən Saveliyə dedim:

– Savel baba, sən adamlarla yaxşı danışsən...

Qoca mənimlə razılaşıaraq sakitcə dedi:

– Elə məsələ də ondadır. Axı mən sənə deyirdim ki, yaxşı danışsın! Camaat da mənə hörmət edir. Mən hamıya sözün doğrusunu deyirəm, kimə nə cür lazımdırsa, elə. İş burasındadır...

Fərəhlə gülümsədi, daha az yorğunluqla sözünə davam etdi:

– Mən arvadlarla daha yaxşı söhbət eləyirəm, eşidirdinmi? Dostum, bu məndə bir adətdir: az-maz qəşəng arvad və ya qız görən

kimi ürəyim çiçək kimi açılır, cuşa gəlir. Mən onlara minnətdaram: birini görəndə bütün tanıdığım arvadlar yadıma düşür, onların da sayı-hesabı yoxdur!

Oleşa qayıdıb dedi:

– Savel baba, sən Şaxa mənim üçün zəmin ol, qoy o mənə altmış manat versin.

– Yaxşı.

– Sabah, hə?

– Yaxşı...

Oleşa sevinə-sevinə dedi (ara yerdə mənim ayağımı da basdı).

– Gördün? Qardaş, Şax bilirsən necə adamdır: uzaqdan sənə baxanda köynəyin öz-özünə əynindən çıxıb onun əlinə sürünür. Ancaq Savel ata onun yanına gələndə Şax it kimi onun başına dolanır. Yanğından zərər çəkənlərə nə qədər taxta-şalban verdi...

Oleşa səs-küy salır, vurnuxur, qocanın istirahətinə mane olurdu, Saveli, görünür, çox yorulmuşdu; o tonqalın qırağında məyus oturmuşdu, əzgin görünürdü, əlini tonqalın üzərində yellədir, çuxasının ətəyi qırılmış qanada bənzəyirdi. Lakin Oleşanı sakit etmək mümkün deyildi. O, iki stəkan araq içmiş, kefi daha da açılmışdı. Qoca da araq içdi, bişmiş yumurta yeyib birdən yavaşca dedi:

– Oleşa, sən get evə...

İri, qara, vəhşi heyvana oxşayan bu adam ayağa qalxdı, qaralmış göyə baxa-baxa xaç vurdu.

– Salamət qal, ata, sağ ol! – dedi, iri, kobud əlini mənə uzatdı və dinməz-söyləməz dar cığırla kolların arasına girdi.

– Yaxşı mujikdir? – deyə mən qocadan soruşdum

– Yaxşıdır, ancaq ona göz yetirmək lazımdır; şuluqçu adamdır. Arvadını elə döyürdü ki, arvad həmişə uşaq salırdı, sonra da dəli oldu. Mən ona deyirdim: Sən arvadı niyə döyürsən?

– Bilmirəm, elə belə, döymək istəyirəm, vəssalam...

Qoca susub əlini aşağı saldı, sakitcə oturub, ağ qaşların qaldıra-raq tonqala xeyli baxdı. Odun işığında onun üzünü qızarmış demirə bənzəyirdi, dəhşətli görkəm almışdı, cırıq-cırıq olmuş kirpiksiz gözlərini qara bəbəkləri öz şəklin itirmişdi; bilmək olmurdu ki, onlar daralmışdı, yoxsa genəlmişdi, gözlərinin ağı böyümüşdü, qoca sanki birdən kor olmuşdu.

Saveli dodaqlarını tərپətdikcə bığının seyrək tükləri qabarıb qımıldanırdı; o elə bil nəsə demək istəyirdi, lakin deyə bilmirdi.

Bununla belə o sakit-sakit, lakin düşünə-düşünə, qərribə bir ifadə ilə danışmağa başladı:

– Mujiklərin çoxu bele edir, dostum. Arvadın heç bir günahı olma-ya-olmaya birdən onu döymək istəyirsən, özü də nə vaxt: indicə onu öpmüsən, gözəlliyinə heyran olmusan, elə bu məqamda, bir dəqiqənin içində onu döymək həvəsinə düşübsən! Hə, hə, dostum, belə şey olur... Mən sənə deyim. Bax, mən dinc, mehriban adamam, mən arvadları yaman istəyirdim, elə istəyirdim ki, bəzən elə bir hala gəlirdim ki, bütünlüklə onun bədəninə hopmaq, qəlbinə girmək, göyün uca qatlarında gizlənən göyərçin kimi, onun qəlbində gizlənmək istəyirdim, – o qədər nəşələnirdim! Elə bu məqamda da onu vurmaq, mümkün qədər bərk çimdikləmək istəyirdim, çimdikləyirdim də, bəli! Arvad qışqırıb deyirdi: nə qayırırsan? Deməyə heç söz tapmırdım; nə deyə bilərdim?

Mən heyretlə onun üzünə baxırdım, mən də bilmirdim nə deyim, nə soruşum; onun qərribə etirafı məni heyrətə salmışdı. Qoca bir az susub yenə də Oleşadan danışmağa başladı:

– Arvadı dəli olandan sonra Oleşanın xasiyyəti daha da pisləşdi. Bir də görürdün qızıqıb özündən çıxır, özünü lənətə gəlmiş bir adam hesab edir, hamını döyməyə başlayır. Bu yaxında mujiklər onun qollarını bağlayıb mənim yanına gətirmişdilər, o qədər döymüşdülər ki, tamam qan içində idi; başdan-ayağa şişmişdi; çörək qabıq tutan kimi, onun da bədəninin hər yerində qan laxtalanıb qurumuşdu. Dedilər ki, Savel ata, sən bunun əl-ayağını yığışdır, yoxsa biz onu öldürərik, bu vəhşidən bizə gün-güzəran yoxdur! Görürsən də dostum! Mən ona beş gün baxdım; mən axı bir az müalicə də eləyə bilərəm... Bə-li, dostum, insanların dolanacağı ağırdır, e-eh!

Güzəranı pisdir, mənim əziz dostum, gözümün işığı... Budur, mən onlara təskinlik verirəm, bə-li!..

Qoca mərhəmətlə gülümsədi; bu zaman onun sifəti daha eybəcər, daha dəhşətli oldu.

– Bəzilərini də bir az aldadıram; axı elə adamlar da var ki, onları aldatmaqdan başqa ayrı bir təskinlik yoxdur. Belələri var, dostum, belələri... var...

Mən ondan çox şey soruşmaq istəyirdim, lakin o bütün günü yemək yeməmişdi, yorğunluq və içdiyi bir stəkan araq ona xeyli təsir etmişdi! Mürgüləyirdi, yırgalanırdı, kirpiksiz göz qapaqları tez-tez yumulurdu.

Buna baxmayaraq mən yenə də soruşdum:

– Səvel baba, sənin fikrincə, cəhənnəm varmı?

Qoca başını qaldırdı, incimiş halda ciddi dedi:

– Yox! Cəhənnəm axı necə ola bilər? Allah, bir yandan da cəhənnəm! Heç belə şey olar? Bunlar bir yerə sığışan şey deyil, dostum, bu, baş aldatmaqdır. Bunun hamısını siz savadlılar, camaatı qorxutmaq üçün uydurubsunuz; keşişlər də sarsaq-sarsaq danışirlar. Adanı qorxutmağın mənası yoxdur. Bu cəhənnəm deyilən şeydən heç kim qorxmur.

– Bəs şeytan necə şeydir, o harada yaşayır?

– Aşna, sən bununla zarafat eləmə...

– Mən zarafat eləmirəm.

– Əlbəttə, zarafat eləmək olmaz!

Qoca çuxasının ətəyini tonqalın üstündə yelləyib yavaşca dedi:

– Sən onu lağa qoyma! Hərənin öz yükü var! Bəlkə də o balaca fransız doğru demişdir: vaxtı çatanda şeytan da Allaha təzim edəcək. Mənə bir keşiş incildən bir əhvalat – ata-anasına itaət eləməyən bir oğlandan danışdı. Bu mənim lap yaxşı yadımdadır. Mən bilən bu ibrətli hekayə şeytan barədə yazılıb: itaət eləməyən oğul elə şeytanın özüdür ki, var!

Qoca tonqalın qırağında yırğalandı. Mən ona dedim:

– Sən uzanıb yatsana.

Qoca razılaşdı:

– Doğrudur, yatmaq vaxtıdır...

Yavaşca böyrü üstə uzandı, ayaqlarını qarnına yığdı, çuxasını başına çəkib susdu. Xırda budaqlar tonqalın odu üstündə çatırdayı, fısıldayırdı; tüstü qəribə bir şəkildə burula-burula gecənin qaranlığına qalxırdı.

Mən qocaya baxıb düşünürdüm:

“Bu – dünyaya hədsiz məhəbbət xəzinəsinə malik müqəddəs insandırımı?”

Mən ala-bəzək don geymiş, kədərli gözləri olan axsaq qızı xatırladım; bütün həyat mənim təsəvvürümdə bu qızın surətində canlandı: qız balaca, eybəcər bir Allahın qabağında dayanmışdır, o Allah isə yalnızca sevməyi bacarır, öz sevgisini bütün füsunkar qüvvəsini təskinlik verən bir sözde ifadə edir:

“Əzizim...”

NAKAM MƏHƏBBƏT

Mən həmişə Teatr döngəsindən keçəndə bir köhnə taxta evin əlavə tikintisi olan balaca dükanın qabağında bir adam görürdüm; bu adam mənə üstü tozlu göyün bir parçası ilə örtülən bu qaranlıq yarıqda yersiz və artıq görünürdü.

O ya qapının qabağında stulda oturub qəzet oxuyar, ya da əllərini köksündə çarpazlayaraq, çiyini qapının yan taxtasına dayayıb, qapının içində dayanırdı. Onun başı üzərindəki balaca lövhədə əyri qara hərflərlə: dükanda “dəftərxana ləvazimatı” satıldığı yazılmışdı. Pəncərənin tutqun şüşəsi dalında dəstə-dəstə paket, cib dəftəri, kvadrat kartonlarda köhnə markalardan əlvan kolleksiyalar qoyulmuşdu.

Mən bəzən bu toz basmış, bozarmış, əhəmiyyətsiz şeylərə baxırmış kimi pəncərənin qabağında dayanır, dükançıya xəlvətə fikir verirdim; o, dalğın nəzərlə qarşıdakı evin pəncərələrinə baxırdı; bu kərpic ev, sınıb tökülən köhnə qutuya bənzəyirdi; divarında əyri-üyrü çatdaq əmələ gəlmişdi. Onun iki cərgə, hər cərgəsində də dörd pəncərəsi vardı. Pəncərələrin karnizini göyərçinlər batırmışdı. Aşağı mərtəbənin pəncərələri üstündə:

“Dərzi Muçnik”

sözləri yazılan paslanmış lövhəni də başdan-başa göyərçinlər batırmışdı.

Yəqin ki, bu ev azı yüz ildi ki, tikilmişdi. Bütün döngə elə bu cür bir-birinə sıxılmış, görünüşləri insana məyusluq təsiri bağışlayan iki cərgə çirklə evlərdən ibarətdi.

Bu adam çox köhnə, uzun sürtük geymişdi; sürtükün altında onun arıq, lakin qəşəng biçimli bədəni hiss olunurdu; ayaqqabısı köhnəlmişdi, amma görünürdü ki, pəncərələri düzgün biçimli idi: kiçik, qəşəng idi. Onun səliqə ilə vurulmuş çal saqqalı var idi. Uzunsov başının çal saçını düzgün çevrəli xırda qulaqlarının dalına tərəf darandırmışdı. Onun saçını yəqin çox yumşaq idi, çünki onlar yapışqanla yapışdırılmış kimi sıx dururdu. Saçının bu cür darandığında bir “ziyalılıq”

əlaməti vardı; ancaq bu onun uzunsov, arıq sifətinə uymurdu; həm də elə bil ki, saçını bu cür daradığı üçün onun ximirçəkli, nazik burnu daha çox irəli çıxır, sifətini kədərli göstərirdi. Bu adamın əcaib gözləri vardı: gözlərinin ağı göyümtül, bəbəkləri tünd sarı idi; baxışı soyuqdu, gözləri adama düz baxsa da, elə bil ki, aşağı, yerə dikilmişdi.

Mən pəncərənin qabağında üç dəqiqə və daha artıq dayandım, gözləyirdim ki, bu adam nəhayət məndən: – Nə istəyirsiniz? – deyə soruşacaqdır.

Amma o elə bil ki, məni görmürdü; əllərini döşündə çarpazlayaraq kədər içində sakitcə dayanmışdı; bu mənim marağımı daha da artırdı. O nəyin keşiyini çəkir, nədən qüssələnirdi?

Gimnazistlər onun dükanına kolleksiyalar üçün marka almağa gəlirdilər. Gimnazistləri o, qapıdan könülsüz buraxırdı, onlarla qısa danışırdı, sanki onu maraqlandırmayan, başqa bir adamın işini görürdü.

Mən onun dükanına zərf almağa girəndə o məni də belə könülsüz qarşıladı, aldığı şeyi kağıza bükərək qiymətini qısaca dedi; əllərini döşündə çarpazlayaraq mənim nə vaxt çıxıb getməyimi gözləyirdi.

- Siz çoxdanmı alver edirsiniz?
- Çoxdan!
- Bura gediş-gəlişli yer deyil.
- Bəli!
- Sizde qədim sikkələr varmı?
- Yoxdur.

Lap aydın görünürdü ki, bu adam danışmaq istəmir. Lakin mənim gözümə bir qadın şəkli sataşdı: qadın dəvəquşu lələklərindən hazırlanmış yelpiklə ağızını örtərək enli kreslodə oturmuşdu; onun şux gözləri gülümsəyirdi, lakin bu gülüş kinayəli təbəssümə bənzəyirdi; üzü xumar, ya şıltaq bir qadın üzünü xatırladırdı. Şəkin altında bu sözlər çap edilmişdi:

*“Əyalət teatrlarının məşhur aktrisası
Larisa Antonovna Dobrinina”.*

Başqa bir şəkil də var idi: yenə həmin qadın Ofeliya rolunda, əlində bir dəstə çiçəklə çəkilmişdi; burada onun gözləri dəlicəsinə

baxmırdı, lakin yenə də anlaşılmaz bir gülüşlə gülümsəyirdi. Budur, yenə də onun Nora, Mariya Stüart və başqa-başqa rollarda olan şəkilləri. Bütün şəkillərdə onun ağzı eyni bir təbəssümlə öyilmişdi. Yekə ağzı, qalın dodaqları üzünün yuxarı hissəsini enli və yastı çənəsindən kəskin surətdə ayırırdı.

Dükançı, qadının kreslodə oturduğu şəkli uzun, boz barmağı ilə göstərərək inandırıcı bir tərzdə dedi:

– O burada hamısından yaxşı çıxıb! – Sonra da qürurla əlavə etdi:
– Bunu mən çəkdirmişəm!

Mən dedim:

– Onun adını mən heç vaxt eşitməmişəm.

O sanki inciyərək çiyinlərini çəkdi:

– O çox məşhur idi. Adı dillərə düşmüşdü!

Dükançı aktrisanın “çox böyük müvəffəqiyyət” qazandığı bir neçə şəhərin adını çəkdi; özü də mənim cahilliyimə işarə edərək, qəzet məqalələrinin çeynənmiş sözləri ilə onun istedadını təsvir etdi. O, gözlərini yumaraq, qəzet oxuyurmuş kimi danışdı:

– Sağdırmı?

– Ölüb.

– Çoxdanmı?

– Doqquz ildir.

Bu dükançı, şübhəsiz, qəribə adam idi. Qəribə adamlar dünyanı zinətləndirirlər. Mən onunla yaxından tanış olmaq qərarına gəldim və buna müvəffəq oldum, qəribə bir adam mənə belə bir əhvalat söylədi.

Bu kədərli əhvalatı başa düşməyiniz üçün mən gərək bunu uzaq keçmişlərdən, uşaqlıq günlərindən başlayam. Mənim atam Klim Torsuyev məşhur sabunbişirəndi; ağır xasiyyət adamdı; adama yovuşmazdı. Varlı olmasına və işinin yaxşı getməsinə baxmayaraq həyatından narazı idi. Uca boylu, çox qüvvətli, tüklü bir adam idi. Yeri yəndə başını öküz kimi aşağı öyib yeri yirdi; həm də məruz qalmış olduğu hansı təhqirdənsə məyus idi. Belə güman etmək olardı ki, anamdan incimişdi. Anam türk müharibəsinin qəhrəmanı olan mayor Qortalovun qızı idi. Mən doqquz yaşında, qardaşım Kolya altı yaşında olanda bizi atıb məşhur bir pianoçuya qoşularaq getmişdi; çox keçmədən xarici ölkələrdən birində ölmüşdü. Mən anamızı su pərisi

paltarında, başdan-ayağa yaşıl lentlər, çiçəklər içində xatırlayıram. Onun qara saçları belinə qədər tökülmüşdü; brilyantlar başına şəh kimi səpələnmişdi. Anam belə bir qiyafədə məndən soruşdu: “Qəşəngəmmi?” Mən deyəndə ki, “hə, çox qəşəngsən” o, barmağını mehribanlıqla mənim alınma vurub dedi: “Bax, görürsənmi, amma sən mənim sözümə qulaq asmırsan, məni sevmirsən!” Mən söz verdim ki, sözümə qulaq asacağam; lakin pasxa günlərində anam çıxıb getdi.

Biz kiçik, qaranlıq bir otağın künc tərəfində, masanın yanında oturmuşduq; masanın üstündə, iki gümüş şamdanda iki şam yanırdı; qədim, taras qrafində yaqut kimi şərab cəvələniydi. Otaq darısqal və bürkü idi. Divarlar, kif basmış kimi boz fotosəkillərlə örtülmüşdü. Küncdə kaş soba alovlanırdı. Sobanın yanında enli bir kreslo vardı; bu adam ayaqlarını uzadıb kreslodə oturmuşdu; əllərini köksündə çarpazlayaraq şamların sarı alovuna baxırdı. Yataq otağına açılan ensiz qapıdan gitara asılmışdı; gitaranın qoluna lentlər bağlanmışdı. Küçədə pəncərənin qabağında fənər yanırdı; yağış şüşə ox kimi onun üstünə səpələnirdi. Fənərin tutqun işığı pəncərənin yaş şüşəsindən keçir, aktrisa Dobrininanın böyük fotosəklinə solğun işıq saçır; ağ və qar matəm çərçivəsinə salınmış bu şəkil molbertin¹ üstündə idi. Çərçivənin üstündə gümüş çələng vardı, çələng dəfnə və palma yarpağındandı.

Hiss olunurdu ki, otaqdakı şeylər çox köhnədi; uzun müddət keçəndən sonra əl vuranda toz kimi ovulub tökülən çiçəkdən nə cür qoxu gəlsə, bu şeylərdən də elə o cür qəribə qoxu gəlirdi. Bu adamın kövrək səsində də quru bir çürüntü hiss olunurdu. Onun danışdığı ahəngdən məhrum idi; o elə danışır ki, elə bir kitab oxuyurdu: sözləri əzbərləmiş kimi asanlıqla tələffüz edirdi; bu sözlər – yayda yarpaqları tökülməyən ağacın şaxtadan acınacaqlı bir halda tökülməsini xatırladırdı.

– Atam on səkkiz il evlənmədi. Evimizdə qulluqçu və aşpaz qadından başqa qadın yox idi; onlar da qarı idilər. Atamız həmişə qaşqabaqlı olurdu, bizim həyatımızla maraqlanmırdı. On səkkiz il mən və Kolya hər şeydən belə çox acıqlı bir sual eşidirdik:

– “Belə niyə?” O öz sualı ilə bizi çox qorxudurdu; bu sualla sanki özü ilə bizim aramızda bir divar ucaldırdı. Biz ondan gizlən-

¹ Rəssam dəzgahı

gizlənə yaşayır, böyüyürdük. Bizim evimizdə yeddi otaq var idi; hamısı da bir-birindən qaranlıqdı. Otaqlarda çoxlu və müxtəlif mebel vardı; bu mebellərin arasında yaxşı gizlənmək olurdu. Atam məni şəhər məktəbinə qoydu, lakin bundan artıq oxumağı qadağan edib dedi:

– Kifayətdir! İşləməyi öyrən.

Məndən zəif olan Kolyaya isə gimnaziyanı bitirməyə imkan verdi; hətta riyaziyyat və kimya təhsili almaq üçün universitetə daxil olmağa icazə verdi.

Atam ömrünün ən yaxşı çağında qəflətən öldü: isti iyun günündə xaç yürüşündən qayıdıb buzlu ev pivəsi içdi, beşinci gün tabuta qoyuldu. O şişmişdi, işlək, tüklü əlləri köpüb qalxmış qarnının üstündə idi. O son dərəcə dəhşətli idi: üzünün sarı tükləri biz-biz olmuşdu; acıqlı sifəti sanki qəzəbdən göyərmişdi; özü də mənə elə gəlirdi ki, bu saat o öz taleyinin üstünə qışqıraraq boğuş səslə deyəcəkdi: “Belə niyə?”

– Fabrikdə işi dayandırdılar; evdə də, pasxa ya milad bayramında olduğu kimi sakitlik idi. Fövqəladə bir vurnuxma başladı; ev qulluqçuları ayaqlarını bərkdən yerə vura-vura yerişir, ucadan danışdılar. Mən görürdüm ki, atamın ölümünə hamı sevinir, ayıb da olsa, hiss edirdim ki, buna mən də sevinirəm. Onun sağlığında bizim evimizdə ancaq milçəklər azad yaşayır, ucadan vızıladaşır bilirdi. Atam həmişə otaqlarda – nəyi isə dinləyə-dinləyə, nəyi isə gözləyirmiş kimi sakit-sakit yerişirdi, bir adam ehtiyatsızlıq edib qapını bərkdən örtsəydi, bu, onu çox acıqlandırır. İndi ancaq, həssas bir cavan olan Kolya, atamın sağlığında adət etdiyi kimi, pıçılıtlı ilə danışır, özü də əbədi olaraq yuxuya gedən atamı, yuxudan oyadacağından qorxurmuş kimi yavaş-yavaş yerişirdi.

Kolya inciməmiş halda deyirdi:

– Gör nə vurnuxurlar, elə bil sevinirlər!

Mən də ona dedim ki:

– Burada inciməli nə var ki, Kolya? Sən bilirsən ki, onu sevmirdilər, heç kim sevmirdi.

– Sən də?

– Sən özün də, mən açıq danışan adamam.

Kolya susub açıq pəncərənin qabağında oturdu. Pəncərədən içəri qatı turşu, iylənmiş piy, sabun qoxusu dolurdu; eyni zamanda qərribə bir xışıltı eşidilirdi: bizim dalandarımız, taygöz, tatar Mustafa yağ hopmuş, tapdanıb asfalt kimi bərkimiş yeri süpürürdü.

Əvvəllər fabrikdə fasiləsiz iş gedəndə, səs-küy olanda, sanki nəyi isə silib məhv edən bu pis səs, bu xışıltı eşidilməzdi.

Kolya başını pəncərədən bayıra çıxarıb dedi:

– Xahiş edirəm, süpürmə, Mustafa!

Sonra da mənə dedi:

– O, atamızın xatirəsini süpürür. Evdə ölü olanda yer süpürməzlər, yoxsa sən bunu unutmusan?

Mən ona təsəlli verərək dedim:

– İndi biz səninlə rahat yaşaya bilərik. Mən işləyəyəm, sən oxuyarsan. Daha sən teatra gedəndə bir manat pul üçün xahiş etməyəcəksən, həm də sənün üstünə çığırıb: “Belə niyə?” deməyəcəklər. Bu yaxşı olmasa da, mənim atama yazığım gəlmir. Mən aktyor deyiləm, yalandan ağlamağı bacarmıram. Sən bir həftə bundan qabaq gecə, təhqirdən az qala ağlayacağımızı xatırlayırsanmı? Həm də bu cür təhqirlər nə qədər olmuşdur?

O göyə baxa-baxa dedi:

– Göy necə solğundur, sərtir, tənəkə kimidir... bizim fabrikimiz də, bütün torpaq da tənəkə üstündə pasa, çirkə oxşayır.

Qardaşımın ağlına bu cür fikirlər tez-tez gəlirdi, həm də bu fikirlərin fəvqəladəliyi mənim çox xoşuma gəlirdi. Torpaq haqqında o həmişə, xəstə öz bədənindən danışan kimi, qəmli-qəmli və şikayətlə danışdı. O arıq, sısqa olsa da sağlam idi, yanaqlarında, qız yanağı kimi, zərif bir qızartı vardı. Saçı qara idi, bir az qıvrımdı, qara gözləri hər şeyə şübhəli və elə bil heyretlə baxırdı. Atasından xəlvet royal çalmağı öyrənirdi, ümumiyyətlə onda sakit, ahəngdar bir xüsusiyyət vardı.

Mən ona deyirdim:

– Kolya, atamızın öz sağlığında nail olduğu ən yaxşı şey bizim qardaşcasına dostluğumuzdur. Biz onun ağır xasiyyətinə bununla minnətdarıq ki, o bizi bir-birimizə çox yaxınlaşdırdı. Biz bir-birimizi bərk sevirik. Mən istəyirəm ki, bu məhəbbət bizim aramızda bütün ömrümüz boyu davam eləsin. Mən səndən böyük olsam da, sənün qədər oxumamışam. Sən başqa bir aləmlə yaşayırsan, sənün fikirlərin öz fikrindir, buna görə də xəyala dalmaq sənün xoşuna gəlir. Bax, sən bu saat göydən nəsə dedin, mən bu cür deyə bilmərəm, bacarmıram. Çox vaxt belə olur: sənün nə danışdığını nə üçün danışdığını mən başa düşmürəm.

O, günahkar bir adam kimi məndən soruşdu:

– Mən fəvqəladə nə deyirəm ki?

– Mənim sözümlü kəsmə! Bax, sənın torpağa yazığın gəlir, onu öz canın kimi sevirsen, amma mən bu torpaqda lap sakit gəzirem. Mən özümü başqa bir adam təsəvvür etməm, necə varamsa, elə də yaşamağa məhkumam. Mən ancaq fabrik barədə, öz işlərimiz, öz nişanlım haqqında düşünürəm. Mən qorxuram ki, sən mənimlə yaşamaqdan darıxasan, bu bizi müxtəlif yollara apara. Sən hələ uşaqsan, xasiyyətin möhkəmlənməyib, indi çətin bir dövrdür, tələbələr iğtişaş edirlər. Səni təhlükəli siyasətə cəlb edə bilərlər; sən də bir çoxları kimi məhv olarsan. Bax, mən öz nişanlımı sevirəm, amma fikirləşəndə ki, o bizim evimizə gələcək, mənim arvadım olacaq, həyatımın bir hissəsini gərək ona verəm – qorxuram. Mənim arvadım sənın xoşuna gəlməyə bilər. Ümumiyyətlə, doğru deyirlər: “Qadının ailəyə girməsi çivin ağaca girməsi kimidir”. Sonra uşaq olacaq. Onda bəs sən necə olacaqsan? Bax, Kolya, buna görə də mən evlənməyimi təxirə salmaq qərarına gəlmişəm ki, sən məni itirməyəsən...”

Qardaşım qəmgin halda mənə dedi:

– Mən istəmirəm ki, sən özünü mənə qurban verəsən.

Elə bu cür də dedi. Amma mən yenə də, çox inamla danışdım, axırda mən istəyən kimi də qurtardı: biz bərk-bərk qucaqlaşdıq, and içib söz verdik ki, nə olur-olsun, həyatımızda nə cür hadisə baş verirsə-versin, bir-birimizdən ayrılmayacaq, bir-birimizdən heç bir şeyi gizlətməyəcəyik! Etiraf edirəm ki, burada qardaşıma həqiqi məhəbbətdən başqa ayrı bir məqsəd də var idi. Mən on iki il sabunçuluq işindən başqa heç bir şey görmədən heç bir şey başa düşmədən zooloji heyvan kimi qəfəsdə yaşamışdım. Mən hətta şəhərdə də az-az olurdum; şəhərdə işləri atam aparırdı. Kolya iki-üç ildən sonra kimyaçı alim olmağa söz verirdi. Bir də çox inad adamdı; mənə elə gəlirdi ki, onun bu xasiyyəti də çox xeyirli olacaqdır. O çox ciddi kitablar oxuyurdu; hətta xarici dillərdə yazılan kitablar da oxuyurdu; siyasətdən danışdı; ümumiyyətlə həyatın qarğışalığını çox maraqlı şəkildə başa düşürdü. Onu deyə bilərəm ki, fabrik mənim fikirlərimi nə qədər məşğul edirdisə, həyat da onun fikirlərini o qədər məşğul edirdi; başqa sözlə desək: Kolya həyata öz təsərrüfatı kimi baxırdı. Həm də gizlətmirəm, sözün ciddiyyətinə baxmayaraq, bu bir az gülməli idi. Mən belə fikirləşirdim, axı nişanlım məndən qaçmayacaq, o mənə vurulmuşdur, amma

mən daha ağıllı və bizim işimizə daha faydalı olan qardaşımı çox asanlıqla itirə bilərəm. Mən hər şeydən əvvəl Kolyanı sevirdim...

Bu adam müttəsil elə yeknəsəq danışdı ki, elə bil Zəbur oxuyurdu, gözləri də yumulu idi. Lakin bu yerdə gözlərini açdı, yaşla dolub kədərlənmiş gözləri qızarmışdı.

– Mən onu sevirdim! – deyə təkrar edib bir stəkan şərab içdi, gözlərini yaylıqla silə-silə daha artıq həyəcanla sözüne davam etdi:

– Sentyabrın axırına qədər, teatr mövsümü başlanana kimi, biz Kolya ilə son dərəcə yaxşı, əlbir və açıq söhbət edə-edə yaşadım. Kolyanın yanına yoldaşları gəlməyə başladısı da, bu bizə mane olmurdu. Onlardan Boqomolov adlı birisi tibb seminariyası tələbələrindən idi; o köntöy, qaba, ucadan danışan bir oğlandı, özü də elə ağıllı idi ki, bu ağıllı ilə adamın zəhləsini tökürdü. Elə adamlar var ki, onların sinəsində qəlb əvəzinə, populyar kitabxana var – o belə bir tayfandı. Boqomolov ilk dəfədən mənim xoşuma gəlmədi, çünki o bizə azadlıq sözləri ilə gəlmişdi; azadlıq isə, hörmətli cənab, saxta bir xəyaldən ibarətdir. Mən bunu atam öləndən sonra hiss etdim; o zaman ki, fabrikləşməyə başladı, mənim həyatım öz yoluna düşdü! Atam sağ olanda, mən onun hakimiyyəti altında olsam da, daha azad idim. Atam öləndən sonra mənə aydın oldu ki, azadlıq insan üçün dözülməz bir məsuliyyət yaradır. Cənab Boqomolov belə bir şey iddia və təbliğ etməyə başladı; o deyirdi ki, insan tamamilə azaddır, o özü üçün yaşayır, o elə bir dairədir ki, bütün başlanğıclar və sonlar onda birləşir, bütün dünya, bütün həyat onda, onun daxilindədir, – bu açıqca cəfəngiyatdı. Öz familiyasını inkar edən cənab Boqomolov Allaha inanmırdı; həm də onun bütün mühakimələri, – havada vurnuxa-vurnuxa uçaraq gözə görünməyən miğməyə tutan yalı quşunun uçuşundan da məqsədsiz idi, – yalı quşunun hər halda məqsədi vardı. Mən, əlbəttə, cənab Boqomolova sübut etməyə çalışırdım ki, onun tam azadlığı tam bir məqsədsizlikdir. Lakin o baş keşişin oğlu olduğu üçün çox bacarıqla danışdı, buna görə də, əlbəttə, məni divara sıxışdırırdı. O mənə Kolya üçün çox təhlükəli göründü. Kolya ensizdöşlü, nazik, zərif, qız kimi qırmızıyanaqlı bir oğlandı; bu uzunsaçlı, qarabəniz keşiş oğlunun yanında o daha gənc və aciz görünürdü. Boqomolovun azadlıq haqqındakı danışdıqlarına Kolya etimad və hörmətlə qulaq asırdı. Mən hələ onda hiss edirdim ki, insan heç yuxuda da azad olmur; hətta daşın hərəkətsizliyi də azadlıq deyil. Axı daşda qum kimi ovulub tökülənə kimi qahr! Hər bir adam həyatın müxtəlif şəraitinin qulu və əsiridir,

şeytan öz qəzəbinin əsiridir, Allah-təala da, əgər mövcuddursa, öz əməllərinin insan aqlının dərk edə bilmədiyi əməllərin quludur! Azadlıq haqqında mənim fikrim budur.

Bu əhvalatı danışanın sözlərindən otağa elə bil gülünc əsəbiliyin quru və acı tozu yayılırdı, hər sözdə mən bu adamın sarsılmaz etiqadını hiss edirdim. Həyat onun sərəncamına, öz fikrini kifayət qədər faktlarla doğrultmaq və möhkəmləndirmək üçün lütfkarlıqla imkan vermişdi. Həyat bu cəhətdən son dərəcə lütfkardır. Şamların işığı onun sarı bəbəkələrində qızılı qığılcım kimi əks olunurdu, gözünün göyümtül ağında mehribanlıq duyulurdu. O, nazik qaşlarını qaldırdı, arıq sifətində məmnun adamın kədəri görünürdü.

Dükən sahibi başı ilə küncü göstərib sözüne davam etdi:

– Mən bütün həyatımda bircə işlə məşğul olmuşam, ona görə də mənim çox yaxşı hafizəm var, bütün olub-keçənləri divarda yazılmış kimi görəəm.

Küncdə, girdə masanın üstündə, tunc vazın içində bir dəstə qurumuş gül vardı. Bu güllər elə bil çirkli xamırdan qayrılmışdı. Onlar eybəcər bir şəkildə idi. Mən ancaq diqqətlə baxandan sonra başa düşdüm ki, bu çiçəkdir.

– Özünü gülməli şəkildə nitseçi adlandıran Boqomolovdan başqa bizə bir də poçt müdirinin oğlu, tələbə Pavlov gəlirdi. Bu, ona nisbətən xoşa gələn adam idi; bu, keçisifət, keçisaqqal, balaca, arıq adamda bir təlxəklik, oyunbaz əlaməti vardı; belə xüsusiyyətini gizlətmək üçün qızıl gözlük taxırdı. Çox hay-küyçü idi. Onun balaca əlləri nəyə toxunurdusa, qab-qacaq olsun, mebel olsun, bu şeylərdən bərk səs çıxırdı. O, ancaq teatr haqqında danışa bilirdi. Özü dəmdəməki adam olsa da, teatr tamaşaları haqqında məqalə yazır, qəzetlərdə çap etdirirdi. Bütün Rusiyanın aktyorlarını tanıyırdı, buna görə də şəhər teatrı artistlərinin yeni heyəti elan olunanda gülməli halda həyəcanlandı, qışqıra-qışqıra dedi:

– L.Dobrinina? Tanımıram, heç eşitməmişəm. L.Lyubov? Lyudmila? Lidiya? Siz necə düşünürsünüz?

Teatr mövsümü başlanana kimi o, Larisa Antonovna ilə tanış ola bilmədi, çünki sərxoş halda xizəkdən yıxılmışdı, başı dirəyə dəyib yaralanmışdı. Bu adam çoxdan ölmüşdür, amma mən bu günə qədər ondan narazıyam. Dünyada elə adamlar var ki, onlar öz-özlüyündə, elə bil pis adam deyillər, amma başqasının qəlbində ancaq pis duyğular oyadırlar. Belə adamlarla bir yerdə oturanda hiss edirsiniz ki,

onlar sizdə pis hisslər oyadır. Bir də ki, ümumiyyətlə Rusiyada qəribə adamlar var, bu adamlar elə bil hay-küy qaldırıb boş işlərlə məşğul olmaq üçün qəsdən yaranıblar. Bu cür adamlar, xüsusilə teatr sahəsində çoxdur. Birinci tamaşaya mən Kolya ilə bərabər ikinci sətıra bilet aldım; Pavlov da başı sarınmış halda gəlib çıxdı.

Bu əhvalatı danışan adam, ağırhəq qaldırmağa hazırlaşmış kimi, bərkdən köksünü ötürdü, şərab içib yenə də gözlərini yumdu; əllərini döşündə çarpazlamaq üçün xeyli əlləşdi: onun barmaqları qəribə tərzdə qımıldanırdı.

“Hamlet” tamaşaya qoyulmuşdu. Ofeliya səhnəyə çıxdı... Danışan adam gözlərini açıb acıqlı-acıqlı dedi:

– Onu deməliyəm ki, teatr mənə xoşuma gəlmir. Bu insan qəlbi ilə pərakəndə, xırda satış alveridir: bacarıqsızlıqla uydurulmuş saxta hisslər oyunu sərgisidir, ya da başqalarını, daha açıq ürəklə yaşadıkları üçün gülünc görünən insanları lağa qoymaqdır. Mən o günə qədər teatra on dəfə getmişdim; həmişə də teatrdan elə bir duyğu ilə qayıdırdım ki, elə bil mənə aldatmaq istəmişdilər, ancaq aldada bilməmişdilər. Mən Larisa Antonovnanın səhnəyə nə vaxt çıxdığını görmədim, lakin yeni bir səs eşidib baxdım; Ofeliya dayanıb düz mənə üzümə heyrətlə, həm də, mütərəddid təbəssümlə baxırdı. Bəzən elə olurdu ki, hava işıqlananda pəncərə taxtaları ya da pərdələri arasından qaranlıq otağa günəşin inci sapı kimi nazik şüası düşür; adama elə gəlir ki, bu qəşəng şüanı əl ilə tutmaq olar. Larisa Antonovnanın gözlərinin şüası da mənə elə göründü. Onun səsi təravətli, ürəkdən gələn səs idi; o, nakam qıza, Ofeliyaya layiq bir səslə, həzin-həzin və qorxa-qorxa danışsa da, bu səs qadın səsi idi. Başdan-ayağa qara paltar geymiş və bacatəmizləyəne oxşayan Hamlet həyasızcasına onun qabağında dayanmışdı. Hamleti oynayan o zaman şöhrət qazanmış Ayarov idi. – Danışan adam ilk dəfə gülümsədi, onun ağ, sıx dişləri göründü. – Bu Ayarov haqqında kinlə yazılmış bir şeir yadımda qalmışdır.

Şeiri o fişiltılı bir səslə ağızucu oxumağa başladı:

Sarı mumdan hazırlanan adi bir şam
Necə ərir isti dəycək həzin-həzin,
Ayarovun oyununda da tamaşaçı
Qüssədən Volqaya atır, boğur özünü.

O özünü arxivlərdən çıxardığı
Kin kimi tutsa da əyər
Başı üstə aşırılmış Kinlə birgə
Alt-üst olur bütün sağlam düşüncələr.

O şeiri oxudu, rəngi tutuldu, yavaşdan və asta-asta sözüne davam etdi:

– O gecə mən nələr hiss etmişdim – bunu söyləyə bilmirəm, lakin onu deməliyəm ki, – qoy bu kafirlik olsun, – elə bil mən gözəlliyin müqəddəs sirrinə ilk dəfə vaqif olmuşdum. Hərçənd bu mənim sözlərim deyil, bunları səhnə fasiləsində Pavlov çığıra-çığıra deyirdi; o ümumiyyətlə nitqinin mənasına fikir vermədən cəsarətlə danışdı. Pavlov teatrda kefli adam kimi olurdu. Bu axşam o, xüsusilə adamların düyməsindən, pencəyinin yaxasından, qolundan tez-tez tutur, satın alınmış adam kimi, coşqun bir halda deyirdi: – “Füsunkar! İstedad! İlahi gözəllik”

Dəlilik səhnəsindən sonra o hətta ağladı da. Sonra məni və Kolyanı çəkə-çəkə Larisa Antonovnanın tualet otağına apardı. Pavlov geyim otağında ara vermədən danışır, qadının əllərindən öpür və ümumiyyətlə onların mühitində qəbul olunduğu kimi, süni hərəkətlər edirdi. Mən Larisa Antonovnanı səhnədə necə görmüşdümsə, burada da elə idi; onun sakit baxışlı mavi gözləri gülümsəyirdi, əli arıq və isti idi.

Qadın, Pavlova qulaq asa-asa yavaşca gülürdü, sanki onun tərəfində inanmırdı.

Larisa Antonovna soruşdu:

– Mən sizin də xoşunuza gəlirəmmi?

Mən elə güman etdim ki, bunu məndən soruşur; ona ləyaqətlə cavab vermək istəyirdim ki, Kolyanın yavaş-yavaş səsini eşitdim. O deyirdi:

– Bəli! Əlbəttə!

Biz yanaşı dayansaq da, mən hiss etdim ki, qardaşımın burada olduğunu unutmuşam. Bu, məni çox utandırdı. Kolyanın vəcdə gəlməsi isə məni təşvişə saldı. Mən onu Larisa Antonovnanın tualet otağından çıxartdım; Kolyanın xaç atalığının qızı, mənim adaxlım teatrda idi; biz onun yanına getdik. O, təhsil almış bir qız idi, iki il Moskvada, kursda oxumuşdu; o, teatr həvəskarı idi. Adaxlım

qəşəng, sağlam, şən, yanaqları qırmızı, şirniyyatı çox xoşlayan bir qız idi. Larisa Antonovna onun xoşuna gəlməmişdi.

– Orijinal bir gözəlliyə malik qadındır, amma oynaya bilmir; səhnədə özü üçün gəzir, elə bil ki, itirmiş olduğu bəzək sancağını axtarır...

Bu sözdə bir həqiqət vardı; mənim də yadıma düşdü ki, Larisa Antonovna gözlərini tez-tez yerə dikir, elə-bil adamların yanından keçərək lazım olmayan yerə gedir. Kolya mənim adaxlımla mübahisə etməyə başladı. Mən aktrissaların özlərini sərbəst apardıqları barədə çox sözlər eşitmişdim; buna görə də düşündüm ki, yəqin Kolya Larisa Antonovnaya bənd olacaq; bu da ona veriləcək hədiyyələr üçün xeyirli xərc tələb edəcəkdir.

Bu adam məni nədə isə taqsırlandırılmış kimi acıqlı-acıqlı dedi:

– Mən bu barədə ona görə düşündüm ki... başqa bir fikri gizlətmək istəyirdim, bə-li! Xahiş edirəm bir şeyi yadınıza salasınız: mən də, Kolya da qadın nəvazişi görmədən tərbiyə olunmuşduq. Həm də yaşım baxmayaraq, mən biabırçı xəstəlikdən qorxduğum üçün özümü saxlayırdım. Qəsəbədə mənim xoşuma gələn bir dərz qız var idi, çox keçmədi, bu qızı, quduz it tutduğu üçün öldü. Bizim fabrikin yanında itlər çox tez-tez quduzlaşdı. Mən belə idim, Kolya isə tamamilə bakir bir gənc idi. Buna görə də mən onun taleyinin rəhbəri olmalı idim. Başa düşürsünüzmü?

O, gözlərini yumub başını yırğalaya-yırğalaya yavaşdan dedi:

– Lakin bunlar belə deyil, belə deyil...

Bir az susdu, sonra sanki öz iradəsinə rəğmən, məhkum olmuş bir adam kimi sözüne davam etdi:

– Mən Kolya ilə evə gedəndə, o yol boyu gülümsəyir, dinib-danışmırdı; mən bunun səbəbini başa düşürdüm – o da mənim fikirləşdiyimi fikirləşib dinmirdi. Evdə çay içəndə biz həmişəki kimi səmimi danışmağa başladım; mən qardaşıma açıq dedim ki, Larisa Antonovna ilə yaxından tanış olmaq istəyirəm; müvəffəqiyyət qazanacağıma da tamamilə əminəm. Mən bunu qəsdən kobud sözlərlə dedim; amma mənim buna, əlbəttə, heç bir ümidim yox idi; bu barədə də düşünmürdüm. Mənim gözlədiyim kimi, Kolyanın mənə acığı tutdu, acıqlanıb böyük bir qızgınlıqla qadının gözəl qəlbindən danışmağa başladı; o, kitab dili ilə, qismən də şeirlə danışırdı. Əlbəttə, sözləri mənim xoşuma gəlsə də, Kolyanın beləgətlə danış-

masına həsəd etsəm də, onun dediklərinə kinayə ilə gülürdüm. Kolya açıq halda yatmağa getdi. Mən də uzanıb yatdım. Gecəyarısı qalxıb xeyli dua etdim. Mən o zaman inanırdım ki, Allah vardır; özü də insanların bədbəxt olmalarını istəmir. Mən dua edib Allaha yalvarırdım ki, Larisa Antonovna, Kolyanın ona bənd olması, mənim qəlbimdəki təşviş və həyəcan yuxu kimi keçib getsin. Yadımdadır, aylı bir gecə idi, itlər yaman ulaşırdı...

Bəli, bir gün sonra biz yenə teatra getdik. Larisa Antonovna “Kameliyalı xanım”ı oynayırdı. Siz, əlbəttə, bilirsiniz ki, bu pyes xoşa gələn bir şey deyil; bunda hər şey ürəkdə şəfqət duyğusu oyatmaq məqsədini güdür. Lakin Larisa Antonovna bu pyesdə də misilsiz gözəlliyi ilə hamını heyran etdi. Ancaq şəfqət oyatmaq məqsədi güdən yerlərdə mən ona heç inanmırdım; lakin o adi məişət sözləri deyəndə mən öz adaxlımın verdiyi qiyməti xatırladım: bəli, Larisa Antonovna teatr üçün yaşayır, özü üçün yaşayır. Bu mənim xoşuma gəlirdi.

Onun oyununda mənim xoşuma gələn şey – hərəkətlərində və sözlərində olan süstlük idi. Bu cür ancaq çox ciddi və müstəqil adam yaşaya bilər. Həm də mənə elə gəldi ki, bu cür kameliyalı arvadların rolunu oynamaq Larisa Antonovnaya yaraşmır, ona layiq deyil. Kolya pıçıldayaraq qəmgin halda mənə deyirdi:

– Bu onun rolu deyil. Adanı darıxdırır.

Fasilədə biz Pavlovla aktrisanın yanına getdik, o, paltarını dəyişirdi, bizi geyim otağına buraxmadı, qapının arasından bizi yeni mənzilə köçməsi münasibəti ilə verəcəyi qonaqlığa dəvət etdi. Mənzili burada, teatrın qabağındakı evdə tutmuşdu...

Əhvalatı söyləyən adam əli ilə pəncərəni göstərdi. Bayırda ara vermədən payız yağışı yağdı; yağışın şüşə kimi nazik şırnaqları arasında fənərin işığı titrəyir, onun sarı şüaları iri, kök hörümçək kimi tərpenirdi.

– Bəli, getdik təzə mənzil qonaqlığına. Mən ömrümdə heç görmədiyim adamlar ilxısına birinci dəfə düşmüşdüm. Burada mənim tanıdığım bircə adam vardı ki, o da süvari şəhər polis rəisi Mametkuloğlu idi; elə özü də qoca ata bənzəyirdi. Burada hər şey olduqca qeyri-adi idi; məsələn, masalar otağın bir küncündən o biri küncünə kimi düzülmüşdü, buna görə də lüzumsuz darısqallıq əmələ gəlmişdi; çiçəklər güldanlara deyil, masanın üstünə, süfrəyə səpələnmişdi.

Bir çox şeylər də elə bu cür; mən hələ danışmaları demirəm. Məni sonralar da oxumuş adamların yığınağında eşitdiyim coşqun fikir və sözlər bütün ömrüm boyu heyretə salırdı. Hər adam başqalarının rəyindən fərqlənən fikrini mümkün qədər tez və qəti bir inadcılıqla sübut etməyə çalışırdı. Mən, ölüm, Allah və sevgi haqqında söhbətlərdən daha pis söhbət və axmaqlıq bilmirəm. On yeddi il ara vermədən bu azğın danışılara qulaq asdımsa da ona alışa bilmədim. Bu sözcülük heç də müdriklik deyil, ağılı zibilləməkdir. Hamıdan çox hay-küy salan Pavlov idi; mexanik fabrikdə özünü necə aparırsa, o da bu darısqallıqda özünü elə aparırdı; elə bil ev sahibi idi. Bir söhbət başlandı; bu söhbətdə Kolya da iştirak etdiyi üçün yaxşı yadımda qalıb. Kolyanın söhbətdə iştirak edəcəyini mən gözləməirdim. Larisa Antonovna hamının diqqət mərkəzində idi, özü də yuxarı başda, ikonanın altında oturmuşdu; o tünd-qırmızı don geymişdi, çiçəklərlə bəzənmişdi; sanki başdan-ayağa alov içində idi; füsunkar və dəbdəbəli bir görünüşü vardı. Komik Bragin onun yanında oturmuşdu: o çox mömin, ancaq sonralar məlum olduğu kimi, əclaf adam idi, çox pis sifəti vardı: arıq, sarı, fındıqburun, gözləri çuxura düşmüş bir adamdı, şəkillərdə təsvir olunan ölüyə oxşayırdı. Söhbəti başlayan da elə o oldu; təəssüflə dedi ki, qəhrəmanı İsa ola biləcək pyesimiz heyf ki, yoxdur: “Mən İsanın rolunu oynamağı çox istərdim”. Larisa Antonovna böyük bir şövqlə onun sözünə qüvvət verdi: “Mən də Mariya Maqdalinanı oynardım!” Bu aralıq Mametkulov söhbətə qarşıb təəssüflə dedi ki, teatrlarda dini pyeslər göstərmək qadağan edilmişdir; sonra da xeyli danışaraq sübut etmək istədi ki, hazırda Allaha inamını itirən xalq bu etiqadı teatr vasitəsilə canlandırma bilər. Ümumiyyətlə, ağızlarına gələni danışdılar.

Mən birdən Kolyanın nazik və coşqun səsini eşitdim; o məndən uzaqda oturmuşdu:

– Allaha kinli və qeyri səmimi adamlar inanırlar.

Bu sözə mənim elə acığım tutdu ki, özümü güclə saxladım, çıxıb ona, kəs səsini! demək istəyirdim. Əlbəttə, onun ehtiyatsızca, forsla dediyi sözlər böyük həyəcana səbəb oldu. Bir çoxları hətta incidilər də; Larisa Antonovna isə yerindən qalxıb təəccüblə soruşdu:

– Necə? Nə üçün? İzah edin!..

– Mən izah edə bilmərəm, – dedi, – ancaq mən belə görəəm, belə hiss edirəm...

Əlbəttə, onu ələ saldılar. Bragin yəhudilər haqqında gülməli məzhəkələr söyləməyə başladı. Mənim fikrimcə, aktyorlar öz lətifələri ilə yəhudilərin təqib olunmasına çox kömək edirdilər. Halbuki yəhudilər həyatda düz və istiot kimi zəruridir. Mən onu da gördüm ki, şərab içən adamların hamısından ən çirkin sərxoş olan aktyorlardır. Saxta sənətin adamları riyakarlığı buraxıb, öz rəzilliklərini, boş qəlblərini aşkara çıxaranda çox gülməli və iyrenc olurlar. Onlar kifayət qədər içəndən və tanış olmayan adamların bir-birinə təbii nəzarəti zəiflədiyindən sonra mən Larisa Antonovnanın kim olduğunu Bragindən soruşdum. Mən bir şeyə heyrət etdim. Heç demə Larisa Antonovna çox varlı və mülkədar bir qadındır; əri cənubda qoyunçuluqla məşğul olur; səhnəyə çox həvəsi olduğu üçün ərindən ayrılmışdır. Oynadığı cəmi iki ildir; öz işini sevir, kişilərə qarşı hələlik laqeyddir. Bunu eşitmək mənim həm xoşuma gəldi, həm də gəlmədi. Bragin şeytan kimi gülüb deyirdi:

– Əgər siz qadın nəvazişi cəhətdən narahat olursunuzsa, onda mən sizin diqqətinizi vodevil aktrisası Streşnyovaya cəlb edəyəm; cavanca arvaddır, gözəldir, özü də sərbəst hərəkətlərindən imtina etmir.

– Yox, mənim buna marağım yoxdur, – dedim, – ancaq mənim qardaşım...

– Eybi yoxdur, – dedi, – onun öz doğma qardaşı kifayət qədər əliaçıq olsa, heç ona da yox deməz...

Döngədən yağış altında, bir kareta keçib getdi; onun fənərlərindən pəncərənin yaş şüşələrinə mülayim işıq düşdü. Sonra yenə də damcılardan cansıxıcı xışıltısı, payız gecəsinin qüssəli səsi eşidildi; fənərin sarı hörümçəyi yenə də şüşə torunu hörməyə başladı. Danışan adam diqqətlə pəncərəyə baxdı. O yenə də sözləri toz kimi yavaşca yağdırır, payızın yer üzünə qəm-qüssə yaymasına yardım edirdi.

Braginin alçaq adam olduğunu görəndə, mən, əlbəttə, onunla söhbəti kəsdim. Lakin mən gördüm ki, Bragin kök Streşnyovaya yanaşdı, göz vura-vura ona Kolyanı göstərdi: Streşnyova çiçəklə Bragin burnuna vururdu, Kolya isə Larisa Antonovna ilə qızgın söhbət edirdi; Mametkulov qışqıra-qışqıra ona deyirdi:

– Mən siyasətlə, dinlə və ümumiyyətlə belə məsələlərlə məşğul olan gəncləri başa düşmürəm. Parisdə gənclər sadəcə təhsil alırlar, sadəcə sevirilər və hər şey, ümumiyyətlə insancasına sadədir.

Larisa Antonovna qaş-qabağını töküb, yelpiyini oynadırdı, onun üzündə narazılıq ifadəsi vardı, Pavlov keçi başına bənzəyən başını yırğalaya-yırğalaya eynən dyaçok kimi deyirdi:

– Biz, Rusiya, – dünyanın Eol arfasıyıq; biz bəşəriyyətin hər ahına səs veririk.

Streşnyova Kolyanın qoluna girib onu o biri otağa apardı. Mən Kolya ilə evə gedəndə ondan soruşdum ki, o şən qadın sənə xoşuna gəldinmi? Kolya acıqlı-acıqlı cavab verdi:

– O, axmaq və həyasız arvadır. Ancaq sən Larisa Antonovna haqqında kobud danışanda səhv edirsən, o çox yaxşı insandır, onun qəlbi də ciddi bir məsələ üçün təşviş içindədir...

Kolya Larisa Antonovna haqqında evdə də qərribə sözlər dedi, mən bu cür sözləri heç eşitməmişdim; həm də mən qadın haqqında belə təmtəraqla danışa bilmədiyim üçün ona paxıllığım tuturdu, məyus olurdum. Birdən “Larisa Antonovna Kolyanın tərifini eşitsə nə olar?” Açıq deyirəm: mən bunu fikirləşəndə dəhşətə gəlirdim.

– Dedim ki, sən onu cəmi iki dəfə görübsən.

Əlbəttə, bu sözlər – yanar tonqal üstünə düşən bir damcı su idi. Sözü qıtası, Kolya aşiq olmuşdu. O, teatrın daimi tamaşaçılarından oldu, özü də həmin nitseçi Boqomolovla getdikcə daha da yaxınlaşmağa başladı. Boqomolov hər gün, at yalı kimi saçını yellədə-yellədə bizim otaqlarımızda gəzir, nəhs-nəhs danışdı. Kolyadan pul alırdı. Mən Kolyaya hər ay yüz manat xərclik verirdim. Əlbəttə, mən görürdüm ki, bu şeylər axırda Kolyanın başına bir iş açacaq.

O, ayağa qalxıb qapıya yanaşdı, qapının qabağında dayanıb kor kimi bir az gitaraya baxdı.

– Bu, Larisa Antonovnadır, ancaq yaxşı çala bilmirdi...

Sonra əlini yelləyib masanın yanına qayıtdı, bir stəkan şərab içərək taqətsiz halda kresloda oturdu.

Mən onunla qardaş kimi danışmaq qərarına gəldim.

– Yadındadırmı, dedim, atamız öləndən sonra biz and içdik ki, bir-birimizdən heç bir şey gizlətməyəcəyik?

Birdən mən yad bir adamın mənə qarşı ədavətli cavabını eşitdim:

– Hə yadımdadır! Mən elə o vaxt başa düşmüşdüm ki, sən atamın yerini tutub, məni öz qanunlarıyla yaşamağa məcbur etmək istəyirsən. Mən bunu istəmirəm. O zaman bunu sənə açıq deməyə

mənim cəsərim çatmadı. İndi mən deyirəm: bizim üfunətli fabri-
kimizdən mənim zəhləm gedir. Bizim fabrik fəhlələrinin çirk için-
də yaşadığını, onların nədənsə zəhərləndiklərini görəndə mən uta-
nıram. Qəzetdə bizim haqqımızda kəskin bir həqiqət yazmışlar.

Kolya bütün gənclik ehtirası ilə, həyatdan xəbəri olmayan adam
kimi, yarım saata qədər ara vermədən danışdı. Özü də dedi ki,
bizim fəhlələr tətillərdə mən gimnaziyanı bitirərkən atamızın
hədiyyə verdiyi saati altı yüz manata satdım, bu pulu, tətillə kömək
üçün ianə toplayan Boqomolova verdim.

Fabrik sahibinin öz fəhlələrinin tətillərdə kömək etdiyini bilmək
gülməli olsa da, bunu eşidəndə elə bil məni daşla vurdular. Əlbət-
tə, bu uşaqlıq idi, amma hər halda...

– Kolya, dedim, mən sənə xatirini çox istəyirəm, sən buna ina-
nırsanmı?

O gör nə dedi:

– Mən xatiri deyil, azadlıq istəyirəm...

– Kolya, axı mən başa düşürəm ki, sən Larisa Antonovnaya
vurulubsan, bu şeylər də bundan meydana gəlir...

Dedi ki:

– Bunun məndən başqa heç kimə dəxli yoxdur.

Mən ancaq onun beynindən bu vaxtsız sevgini çıxartmaq üçün
həqiqəti bir az təhrif etməli oldum.

– Dedim ki, Sən gecikibsen, əzizim; yeni ildən bəri Larisa
Antonovla mənimlə yaşayır.

Əlbəttə, bu ona çox ağır gəldi, o hətta diş çəkilən adam kimi
geri atıldı. Rəngi qaçdı, mənə çaşqın nəzərlə baxdı, dodaqları titrə-
di, gümüş qaşığı barmağına dolayaraq pıçıldadı:

– Yox. Doğru demirsən. Ola bilməz.

Mən özümdən inandırıcı təfəsilat uydurdum. Kolya mənə inan-
dı, ayağa qalxıb dinməz-söyləməz, mənə yanakı, əyri-əyri baxa-
baxa öz otağına getdi. Mən qorxdum: düzgünmü hərəkət etmişdim,
beləmi lazım idi?

Bizim bu söhbətimiz olanda teatr mövsümünün axırı idi; o
zaman Larisa Antonovna ilə mənim aramda yaxın tanışlıq münasi-
bəti əmələ gəlmişdi. Mən onun fəvqəladə gözəlliyinə hörmətlə,
sevə-sevə baxırdım, ancaq heç bir sərbəst hərəkətə yol vermirdim.
Larisa Antonovna teatr sahibinə öz işini aparmaq üçün çoxlu pul

vermişdi, mən də nəzarət edirdim ki, onu aldatmasınlar. O mənim məsləhətlərimə həvəslə qulaq asırdı; mənim ciddi və ağıllı, açıq ürəkli bir adam olduğumu görürdü; mənə hörmət edirdi. Mən Kolya haqqında onun məsləhətini soruşmağı qərara aldım. Günortaxta vaxtı səhər qəhvəsini içəndə onun yanına gəldim; dedim ki, mənim qardaşım sizi sevir; bu səhv hərəkət haqqında sizin fikriniz nədir? Larisa Antonovna əvvəlcə zarafatca dedi:

– Siz hansı rolu ifa edirsiniz: qardaşımızın elçisi ya onun rəqibi rolunu?

Elə o saat da qaşqabağını tökdü, qəşəng gözləri acıqlı-acıqlı parladı, narazı halda dedi:

– Cavanların, qocaların, hərbi və mülki adamların, polis işçilərinin, inqilabçıların eşq elan etmələri məni zinhara gətirmişdir.

– Başa düşün ki, mən öz işimlə ciddi məşğul olmaq istəyirəm, məni heç kimin məhəbbəti maraqlandırmır.

Larisa Antonovna ayaqlarını altına yığıb kiçik bir divanda oturmuşdu. O tünd-qırmızı məxmər kapot geymişdi (onun məxmərdən çox xoşu gəlirdi). Məxmərin minalı gümüşdən qədim düymələri vardı. O, saçını açıb tökmüşdü, saçı son dərəcə gur və sıx idi. O mənə nifrətlə baxıb dedi:

– Mənə mane olmayın. Mən bu yaxınlarda xaricə gedəcəyəm, yayda Lipetskədə oynayacağam; o vaxta qədər də sizin qardaşınız bu uşaq xəstəliyindən sağalar. O yaşda belə şey tez keçib gedir.

Düzü, mən çox sakit oldum. Mən özüm onda Larisa Antonovnanı sevirdim, ancaq bu sevgi onda mənə hələ məlum deyildi. İndi mən bilirəm ki, onu ilk baxışda, bir dəfə görməklə sevmişdim. Elə o saat sevmişdim. Bədbəxtlik üz verəndə belə şeylər olur. Bədbəxtlik həmişə birdən baş verir!

O susdu, mən də onun susmasından istifadə edib soruşdum:

– O qadın doğrudanmı gözəl idi?

O, başını tərpədərək molberti göstərərək hiddətlə dedi:

– Məgər görmürsünüz? Sonra da əlavə etdi:

– Başqaları üçün bəlkə də bir o qədər gözəl deyildi, lakin bizim hər birimiz ən gözəl qadını sevirik... Larisa Antonovna pəhrizin birinci həftəsi yola düşüb getdi, bütün işlərini mənə tapşırırdı. Pərəstişkarları onu çiçəklərlə, alqışlarla yola saldılar.

Onlardan birisi prokurorun müavini idi, o mənə həsədlə dedi:

– Xoşbəxt yaşayın, cavan oğlan.

Bəli, mən Kolya ilə qaldım. Kolya gecə-gündüz yuxarıda, öz otağında oturub kitab oxuyurdu; o arıqlamışdı, qəmgindi. Boqomolov da onun yanına gəlib-gedirdi. Bir gün axşam çay içəndə mən soruşdum:

– Kolya, mənim bəxtim gətirdiyi üçün sən qəzəblənirsənmi?

– Yox, – dedi, – qəzəblənmirəm, ancaq bu mənə ağır gəlir, ona görə ki, mən nəyisə başa düşə bilmirəm...

Gərək ki, mən demişdim ki, onda inadçılıq xasiyyəti vardı. Bu bir neçə ayda o hiss olunmadan böyümüş, daha da möhkəmlənmişdi. Kitaba daha çox aludə olmuşdu, həyatdan daha da uzaqlaşmışdı. İndi onunla danışmaq mənim üçün daha çətindi. Beləliklə, biz birbirimizdən bir qədər uzaqlaşaraq yaya qədər yaşadıq, iyun ayında Larisa Antonovna Lipetskə gələndə Kolya dərhal onun yanına getdi. Mən altı gün sakit bir ümitsizlik içində yaşadım. Gecələr qorxudan gicgahlarımın tükü ürperirdi. Mən nədən qorxduğumu bilirdim. Elə də oldu: altıncı gün Larisa Antonovna mənə məktub göndərirdi. Məktubdakı sözlər sanki iynə kimi biz-biz durmuşdu, hətta məktubdan nifrət qoxusu gəlirdi. O yazırdı: “Sizin qardaşınız mənə dedi ki, siz onun qarşısında öyünürsünüz, guya mən sizin hesabınıza yaşayırım. Təxirsiz cavab verin: siz belə bir söz demisinizmi? Mən sizi namuslu adam hesab edirəm, mənə namuslu adam kimi cavab verin.

Mən namuslu adam kimi cavab verə bilməzdim. Artıq onun xatirinə məni sevən nişanlımdan imtina etmişdim. Ondən ötrü mən qardaşıma olan məhəbbətimi itirmişdim, həm də hiss edirdim ki, mənim həyatım sarsılmış, pozulmuşdur. Teleqram göndərüb birçə kəlmə – yox! – cavabı verdim.

Şahid məhkəmədə and içəndə əlini qaldıran kimi, o da əlini qaldıraraq qətiyyətlə, dərin bir inamla dedi:

– Sizi inandırırım ki, mən ayrı cavab verə bilməzdim! Başa düşürsünüzmü? Ayrı cavab verə bilməzdim!

Onun gözlərinin göyümtül ağı yaşardı; o mənə kor kimi mənasız-mənasız baxdı, boğazını ovuşdurdu; bu zaman o, it kimi, iki dəfə dişlərini şaqqıldatdı, sonra öskürərək boğuq səslə sözüne davam etdi:

– Mən fikirləşirdim, gözleyirdim ki, Kolya... bir şey edəcəkdir... Fikirləşirdim ki, Larisa Antonovna da... məsələ, onun cavanlığına tamahsızlanacaq. Lakin Kolya iki gündən sonra vağzaldan

düz mənim yanıma, günorta gəldi. Furajkasını tƏpƏsinə itələmişdi, paltosunu çıxarmadı, sƏrxoş kimi, lakin əsgƏrsayağı mənə lap yaxınlaşıb dedi:

– Pyotr, sən alçaq adamsan.

Mən də qışqırıb dedim:

– Bəri bax, axı mən də, – sən məni başa düş! – Mən də onu sevirəm. Mən daha səni gözləməirdim; elə düşünürdüm ki, sən gül-lə ilə özünü öldürəcəksən, özüm də bundan qorxmurdum; buna təəssüf etməirdim. Halbuki mən səni də sevirəm, qardaşım, buna inan. Bu iblis vəsvəsesinin qarşısını almaq mümkün deyilsə – axı mən nə edim?

Kolya furajkasını çıxartdı, tutuldu, oturub mənə baxmağa başladı, mən görürdüm ki, o qorxmuşdur; o qəmgın-qəmgın gözlərini döyürdü. Mən ona dedim:

– Sən gözəlsən, sən məndən ağıllısan, sən asanlıqla sevə bilərsən, sən qadın haqqında inamla danışa bilərsən, sən hər qadını ələ ala bilərsən. Sən ağılla, təsəvvürlə sevirsən, amma mən bütün cismimlə, bütün qəlbimlə sevirəm...

O, ayağa qalxıb kontorun qapısını örtüdü. Qəzəblə mənə yanaşdı, elə bildim ki, məni vuracaq, ancaq çiynimdən tutub silkələdi:

– Bəli söylə! – dedi. – Başa düşürəm. Yaxşı, bəs indi biz necə yaşayacağıq?

Mən başımı onun əlinin üstünə qoydum:

– Bilmirəm...

İndi sevinirdim, hiss edirdim ki, o məndən güclüdür, məndən yaxşıdır, mən bunu həmişə bilirdim, amma indi bu mənə daha aydın oldu! Qəlbimdə belə bir ümid doğdu: bizim aramızda hər şey yaxşıliqla qurtaracaq!

– Bilmirəm, – dedim. – Sən məndən ağıllısan.

Məndən soruşdu ki, sən nə üçün məni də aldatdın, onu da?

Mən bunu izah edə bilməzdim, mən heç özüm də bilmirdim nə üçün. O, kontorda gəzirməyə başladı, gəzinə-gəzinə dedi ki, mən müvəqqəti buradan getməliyəm. Ya da başqa bir universitetə keçməliyəm, mən ondan xahiş edib dedim:

– Yox, sən belə eləmə! Səndən mən xəcalət çəksəm də, sənsiz başımı itirərəm. Larisa Antonovnanın işdən heç başı çıxmır, mən onun heç bir xahişini rədd edə bilmirəm.

O gülümseyib soruşdu:

– Sən məni belə rüsvay edəndən sonra mən necə dolanacağam?

Əlbəttə, mən ondan üzr istədim. Biz belə qərara gəldik: mən Larisa Antonovnaya deyərəm ki, zarafat eləmişəm, Kolya məni düzgün başa düşməmiş, onun gənclik hiddəti əbəs yerə coşmuşdur.

– Yaxşı, qoy heç olmasa belə olsun, – Kolya razılışıb mənə qardaşcasına mərhəmət göstərdi:

– Ay sənə nə deyim... Heç güman etməzdim ki, sən belə hiyləgər, qaba adamsan. Ancaq çox da hiyləgər deyilsən, yox, çox hiyləgər deyilsən.

Sonra o, sanki and içmək üçün yenə əlini qaldırıb inamla dedi:

– Mənim qardaşım çox gözəl bir oğlan idi. Çox namuşlu, geniş-qəlblə bir gənc idi. Bunu mən yəqin bilirdim...

Pəncərənin dalında yağış yenə də öz torunu hörürdü. Fənərin yanında qara, çirkli bir adam dayandı, yoğun qıçını qaldırdı, qaloshunu çıxarıb fənərin dirəyinə çırpmağa başladı. Şüşə torun içində odlu hörümçək titrəyirdi.

Danışan adam yenə də şərab içdi, şərab onu kefləndirmirdi. O, çiyinlərini qaldırdı. Əllərini sinəsində möhkəmcə çarpazlayaraq zəif səslə sözüne davam etdi:

– Bu hadisədən sonra biz elə yaşadığımız ki, elə bil yenidən tanış olmuşduq. Çox vaxt gecələr müxtəlif həyat məsələlərindən söhbət edirdik. Kolya fəvqəladə fikirlərinin çoxluğu və qəmginliyi ilə məni get-gedə daha artıq təəccübləndirirdi. O, arıqlamışdı, gözlərinin ətrafında göy ləkələr, üzündə ciddiyyət ifadə olunan bir şəffafıq əmələ gəlmişdi, gözləri daha artıq işıldayırdı.

Kolya hər şeydən çox həyatın piramida şəklində qurulmasından danışırdı; deyirdi ki, onun əsası geniş olsa da, çürükdür, möhkəm deyil, yuxarıdan olan ağırlığa davam gətirməz, onda hər şey uçub tökülər, dağlar. O, xırda bığlarını didə-didə, gülümsəyə-gülümsəyə dalgın halda danışırdı.

– Nə həyatın başqa forması ola bilər, nə də fikrin. Fikir də piramida kimi qurulur: onun əsası çox-çox amansız mübarizə faktlarından ibarətdir, təpəsi isə əhəmiyyətsiz, sivri bir nəticədir.

Bu fikirlər mənim çox xoşuma gəlirdi, mən onları düzgün fikir kimi qəbul edirdim. Lakin Kolyanın o nitqçi Boqomolovla tamamilə razılışması mənim xoşuma gəlmirdi. Bir gün fabrikinin müdiri, kimyaçı Morton bizimlə nahar edirdi; o çox ağıllı bir fransız idi. Boqomolov azadlıq haqqında olan boş fikirlərini təbliğ edirdi; Morton

– həyatın mahiyyətini idrak təşkil etdiyini iddia edərək onu lağa qoyurdu.

Boqomolov qaba bir şəkildə onun üstünə çığırdı:

– Sizin idrakınız kimi idrak qunduzlarda da var, qarışqalarda da; bu azad idrak deyil, ancaq meymun idrakıdır!

Bu keşiş oğlu həmişə qabalıq edirdi. Onun sərt qabalığı, enli saqqallı sifəti, daranmayan çirkli saçı məni əsəbiləşdirirdi. Onun ancaq səsi yaxşı idi, Kolya da elə güman edirdi ki, o ağıllı danışır.

Biz Kolya ilə Larisa Antonovna haqqında danışmırdıq, ancaq bir dəfə Pavlovla söhbət edəndə Kolya dedi:

– Onun bütün istedadı gözəlliyindədir, səhnə üçün lazım olan həqiqi istedad onda yoxdur. Mən belə güman edirəm ki, Larisa Antonovna səhv etmişdir, öz yolu ilə getmir. O qəmgin və ehtirassız yaşayır, buna görə də ürəyini qızdıracaq bir şey axtarır. Bir professorun qıçları iflic olmuş qızı var, o əylənəndə tonqal təsvirinin qabağında qızınır. İndi Larisa Antonovna da təsvir etdiyi odla qızınır.

Pavlov qışqırmağa, mübahisəyə etməyə, vurnuxmağa başladı. Kolyanın ağıllı sözləri məni çox sevindirdi. Mən ona inanırdım. Mən özüm Larisa Antonovnanın istedadı haqqında heç bir şey deyə bilməzdim, onun oyununun mənə heç bir dəxli yox idi. O, səhnəyə çıxanda mən onun özündən başqa heç bir şey görmürdüm, ancaq mülayim səsini eşidirdim; sanki havada süzən qəşəng bədəninin hərəkətini izləyirdim. O, yüngül addımlarla, həm də yerə və insanlara mərhəmət göstərərək şahənə bir əzəmətlə yeriyirdi. Qıçlarının qəşəngliyi məni məftun edirdi. Döşləri də... kiçik və bir-birindən xeyli aralı idi.

Danışan adam gözələrini yumub başını kədərlə yırğaladı.

– Mən nədən danışırıdım? Hə, Larisa Antonovnanın öz yolu ilə getməməsi haqqında Kolyanın dediyi söz məni sevindirdi; mən güman edirdim ki, bu səhv yol onu bəlkə mənim yanıma gətirib çıxardar. Larisa Antonovna gələndən sonra onun yanına inamla getdim, onu əsəbi gördüm: yay teatr mövsümü müvəffəqiyyətsiz olmuşdu, buna görə də Larisa Antonovna otuz min zərəre düşmüşdü. Mən onu necə sakit etmək mümkün olduğunu o saat başa düşdüm: dedim ki, sizin pulunuzla piy alverində çox xeyirli bir iş görüb yaxşı qazanmışam, sizə iyirmi yeddi min və bir neçə yüz manat verə bilərəm; özüm qəsdən, həqiqətə oxşasın deyə, kəm-kəsirli bir məbləğ dedim. Larisa Antonovna sevindi. Bəzən adamı pul da sevindirir.

– Soruşdu ki, doğrumu deyirsiniz? Ah, siz doğrudan da yaxşı dostsunuz. Sizin dəliqanlı qardaşınız necədir?

Mən onu inandıra bildim ki, Kolya səhv edib, mənim zarafatımı başa düşməyib. O, qaş-qabağını tökdü, gözümün içinə şübhə ilə baxa-baxa qulağımdan tutub soruşdu:

– Zarafat? Nə cür zarafat?

Bir dəfə ona dedim ki, “siz razı olsaydınız...”

Larisa Antonovna dirnaqlarını qulağıma batırıb məni acıqlı-acıqlı qışnadı:

– Sonra?

– Mənə ərə gəlməyə...

O məni itələyərək dedi:

– Yalan danışsınız! Burada nəşə başqa bir əhvalat var. Siz bunu demək istəmərdiniz. Bəli, bəli! Mən sizə xəbərdarlıq edirəm, cənab, mənimlə zarafat etmək təhlükəli işdir. Mən sizin qulağınızı bərkmi sıxdım?

– Yox, dedim, nə danışsınız...

– Təəssüf edirəm. Mən var gücümle sıxmışdım.

O bir az fikirləşib yavaşca dedi:

– Siz ikiniz də çox yaxşı insansınız, ancaq vaxtında doğulmamış köhnə adamsınız. Qəribə insansınız. Gəlin dost olaq, ancaq zarafatsız, yaxşımı? Yoxsa... – Məni barmağı ilə hədələdi.

Danışan adam köksünü ötürdü, bayırda əyri xətlərlə yağan yağışa diqqətlə Baxa-baxa dedi:

– Larisa Antonovna qəribə paltarlar geyirdi.

Külək yağışı dağıdır, əyri xətləri parçalayırdı, indi yağış şüşə dənələri kimi pəncərəyə və fənərə səpələnirdi.

Larisa Antonovna boğazına qədər düymələnən bu donu, gen don geyəndə də, fərqi yoxdu, elə bil lüt idi. Başa düşürsünüzmü? Bəli, lüt. O qədər gözəl bədəni vardı! Mən hətta ona baxmaqdan da qorxurdum... Mənə bir şey ağır gəlirdi: görsən başqaları da onu mən görəni kimi görürmü?

Kolya evdə məndən soruşdu: “Sənin qulağına nə olub?” Dedim ki, saqqalımı vurduranda qayçı toxunub.

Teatr mövsümü başlandı. Siz bilirsiniz ki, bizim şəhərimiz qədim ticarət şəhəridir, xüsusi incəliklər camaatın xoşuna gəlmir, camaat kiçik rus pyeslərini, xüsusilə kostyum geyilən pyesləri xoşlayır; səhnədə pəncəkli adamlar gəzəndə, kimin nəyi, ya kimi sevdiyini başa

düşməyəndə, bu barədə cansıxıcı sözlər deyəndə – bunun harası qəm-qüssəni dağdır, adamları əyləndirir? Larisa Antonovna isə məhz bu cür ən yeni pyesləri – Hauptmanın, İbsenin pyeslərini oynamağı sevirdi. Buna görə də onun rəfiqəsi, deyingən Sosnina “Cadugəri”, yaxud “Mariya Stüarti” oynayanda camaat teatra məmnuniyyətlə gedirdi. Larisa Antonovnanı isə sevmirdilər. Pavlov onun haqqında çox tərifli sözlər yazsa da, ona, moda kostyumlarına baxmağa ancaq xanımlar, bir də gənclər gəlirdi, parterlə lojalar boş olurdu. Teatr camaatla dolu olmayanda Larisa Antonovna çox əsəbiləşirdi.

O deyirdi:

– Bizim aləmdə sevməmək mümkün deyil, sevməyi isə bacarmırlar, belə bir aləmdə teatr insanları, qadını, həyatı sevməyi öyrətdə bilərdi.

O, firavan yaşayırdı. Oynamayanda, axşamlar həmişə onun evində çoxlu qonaq, yemək, şərab olurdu, üç atlı kirşədə gəzməyə çıxırdılar. Onun ətrafında hamı aqlını itirirdi. Pavlov gömgöy göyərər, öskürə-öskürə, boğula-boğula çığırardı: “Günəş kimi olaq!” Vodevil aktrisası Bemer ədəbsiz nəğmələr oxuyurdu, Bragin yəhudilər haqqında axmaq şeylər danışdı, Mametkulov at kimi kişnəyirdi, eyni zamanda – Allah, ölüm, məhəbbət! – deyə çığırardı. Bu çaxnaşma və hay-küy içində adamın canına üsütmə düşür, tükələri ürpeşirdi! Larisa Antonovna çariça kimi əyləşir, xoşa gəlməyən, süni bir təbəssümlə gülümseyirdi. Mən Kolyanın sözlərini tez-tez xatırlayırdım: doğrudan da, budur, insan tonqal qalayır, orada adamların yanaraq kül olmasına tamaşa edir, özü isə tənha qalır, qızına bilmir.

Belə axşamlarda mənim Larisa Antonovnaya məhəbbətim aşıb-daşırdı, bütən bu adamları əridib sabun bişirmək arzusuna düşürdüm. Kolya ilə mən – eyni şeyi, hərə öz faydası üçün oğurlamaq istəyən iki oğru kimi, bir-birimizi gözden qoymurduq. Mən elə güman edirdim ki, Larisa Antonovna bizi başa düşürdü. Bir dəfə o, qüssədən şərab içib dikbaşlıqla soruşdu:

– Yaxşı, sevimli qardaşlar, siz qorxmursunuzmu ki, mən sizi yeyə bilərəm?

Bəli, elə bu cürə də soruşdu. Mən dinmirdim. Kolya zarafatla ona ağıllı bir cavab verdi:

– Adanı mətbəx pişiyinin cırmaqlamasındansa, dişli aslanın yeməsi daha yaxşıdır.

Bəzən biz Kolya ilə bərabər kədərlənərək bir-birimizdən soruşduq:

– Hə, nə var, qardaş?

Sonra da gülürdük. Kolya bir dəfə dedi:

– O qadın günəşin əşya üzərində əks olunan işığıdır.

Bir neçə gündən sonra biz daha gülmedik.

Şəhərə Vilyam Proktor adlı bir ingilis gəldi, onu kəndir lifi maraqlandırır. Rusca pis danışır, buna görə də Mametkulov onu Larisa Antonovna ilə tanış elədi. Larisa Antonovna ingilis dilini də bilirdi, fransız dilini də. Bəli, həmin bu Proktor Larisa Antonovnanın yanında heykəl kimi mıxlanıb oturdu; iri, ala gözlərini döyə-döyə ona baxırdı. Bu ingilis elə bil başdan-ayağa tökmə idi; ucaboy bir adamdı, üzünü gündən qaralmışdı; alnında çapıq yeri vardı; həm də onda möhkəm bir səbat hiss olunurdu. Çox papiros çəkirdi, arığı, buzov süd içən kimi içirdi; özü də keflənmirdi, ancaq gözlərini qıyırdı. Bu zaman onun sifəti elə bir şəkəllə düşürdü ki, elə bil adamlar onu heyrətə salır, lakin o, adamlara inanmırdı və heyrətini göstərmək, bürüzə vermək istəmirdi. Ancaq bir gün, çox istedadlı aktrisa Sonya Zvantseva onun üçün uşaq nəğməsi oxuyanda, o, güllə atan kimi, damağını bərkəndən saqqıldadıb Zvantsevaya dedi:

– Sağ olun. Bu mənim bildiklərimin hamısından artıqdır.

Aktrisanın əlini öpdü və heç kimlə xudahafizləşməyərək çıxıb getdi. Bu hadisədən sonra Larisa Antonovna dərhal sakitləşdi, onun hərəkətlərində bir növ pişik naz-qəmzəsi əmələ gəldi... daha nə deyim, sözün qıssası, siz başa düşürsünüz...

Mənim Kolyam daha da qaralıb arıqlamışdı.

– Bax, – dedi, – bizim vəhşi heyvanımızın əsil ovçusu budur, bunun gülləsi boşa çıxmaz.

Kolya oxumağı buraxdı. O, günortayadək çarpayıda uzanırdı, sonra da bütün günü paltarını geymirdi, tuflidə otaqları gəzir, fit çala-çala adamın zəhləsini tökürdü. Mən ingilisin qumarbaz olduğunu bilib onu klubda prokuror müavini ilə tanış elədim; bu prokuror barəsində deyirdilər ki, o, kələklə, lakin məharətlə qumar oynayır. Mən ümidvar idim ki, o, ingilisi lütləyəcək. Elə lütlədi də, var-yoxunu uddu. Lakin ingilisin uduzduğu pulun bir hissəsini verməli oldum. Larisa Antonovna məni çağıraraq dedi:

– Mənə veksələ əlli min manat verin.

– Baş üstə – dedim. Mən Larisa Antonovnanın işlərini onun özündən yaxşı bilirdim, əlbəttə, pulu nə üçün istədiyini başa düşdüm. Verməyə bilməzdim. O əmr etsəydi ki, “Yorğan-döşək hazırlayın, Proktor gecə mənim yanında qalacaq! – mən yəqin yorğan-döşək hazırlardım, bəlkə, sonra da özümü öldürərdim. Daha doğrusu, yox, onda da özümü öldürməzdim. Budur, indi də yaşayıram. Proktorun əhvalatından da pis şeylər olurdu. Proktor bir az sonra getdi. Larisa Antonovna acıqlandı, kədər içərisində qalıb daha artıq kefə başladı. Kolya da şərab düşkünə oldu. Ah, bu işləri xatırlamaq mənə olduqca əzab verir, olduqca! Mən Kolyaya deyirdim: Çıx get xarici ölkələrə; Peterburqa, Sibirə O mənə deyirdi:

Bir yerdə gedək.

– Əzizim, sən özün görürsən ki, mənim heç bir ümidim yoxdur.

O, qaşqabaqlı cavab verdi:

– Hava qadın kimidir. Buna görə hava da şıltaq olur. Sən hiyləgərsən, səbirlisən, sən havanın yaxşılaşmasını gözləyə bilərsən, hətta onu yarada da bilərsən.

O acıqlı-acıqlı, kinli-kinli danışır, mənə ədavətli nəzərlə baxırdı. Oturub ayağını yelledir, fit çala-çala elə baxırdı ki, onunla bir otaqda oturmağa halım olmurdu.

Bütün, pəhriz günlərində Larisa Antonovna şəhərdə yaşadı. Pasxada yenə tamaşalar başlandı. Kolya çərşənbə günü, Fomin gecəsi, Teatr bağında, bax burada, tinin o üzündə güllə ilə özünü öldürdü. Onunla Larisa Antonovnanın arasında nəse olmuşdu, ancaq nə olduğu məlum deyildi, hər halda bir şey olmuşdu. Ölümündən bir gün qabaq Kolya onun yanında imiş, onlar bir yerdə qəbiristanına, Pavlovun qəbri üstünə gedibləmiş. Bəli, Kolya gülləni üreyinin başına sıxmışdı. Onu eve gətirdilər. Mən canavar kimi ulayırdım. Hər şey mənim gözümdə zülmətə qərq oldu, sanki qasırğa mən götürüb quyuya, çuxura atdı, orada hərletdi, fırlatdı, ora-bura çırpdı. Yadımdadır: Kolyanın dişləri istehza ilə ağarırdı, sol döşünün altında, xırda hörümçək kimi qara bir ləkə vardı. Nə qan vardı, nə başqa bir şey, ancaq qara, xırda bir hörümçək... Sonra Larisa Antonovnaya mənim qəlbimdə elə bir nifrət oyandı ki, o, həmin saat gələydi bilmirəm ona nə edərdim, ancaq onun işi pis olardı. Larisa Antonovna Braginlə axşam bizə gəldi, hava qaralmışdı, elə bu cür yağış yağırdı; mən onu zalda qarşılardım, üstünə

qışqırdım, ayaqlarımı yerə döydüm; lakin o dinməz-söyləməz, çox zəhmli-zəhmli məni əli ilə kənara itələyib kobudca soruşdu:

– Haradadır?

Teatr plaşına bənzəyən örtüyü yağışdan islanmışdı, çiyindən düşüb yerlə sürünürdü. Qadının sifəti elə ağarmışdı ki, göyə çalır-
dı, gözləri, elə bil ki, yanır, elə bir görünüşü vardı ki, sanki dəh-
şətli nağıldan çıxıb gəlmişdi. Kolyanın tabutu qoyulduğu divanın
qabağında diz çökdü, bir əli ilə onun üzünü sıgallayır, o biri əli ilə
xaç çəkir, ucadan deyirdi:

– Bağışla məni, oğlan, bağışla! Axı mən sənə deyirdim... Aman
Allah! Bağışla...

Mən də onun yanında diz çöküb pıçıldaırdım:

– Bunu siz etdiniz Bu sizin işinizdir!.. Bu sözləri deyirdim,
ancaq ona qarşı qəzəb duymurdum; lakin məni dəhşət bürüyürdü;
özü də bilirsinizmi, daxilimdə bir boşluq, bir aydınlıq əmələ gəl-
mişdi: onun üzündəki hər bir dəyişikliyi, barmaqlarının hər bir
hərəkətini, hər şeyi görürdüm.

– Susun, deyirdi, danışmayın!

Əli ilə mənim də üzümü sıgalladı, elə bil ki, mən də ölü idim.
Onun əli çox isti idi, titrəyirdi, mənim də bütün bədənim titrəyirdi.
Larisa Antonovna ayağa qalxıb pəncərəyə yanaşaraq dedi:

– Mənə tünd şərab verin.

Mən onu öz otağıma dəvət etdim. O alçaq Bragin də, o skelet də
gəldi. O, gözlüyünü silirdi, elə bil heç bir şey olmamışdı. Mən gös-
təriş verdim ki, şərab, çay gətirsinlər. Bəli, hörmətli cənab, o gecə-
dən ağlasığmaz bir həyat başladı. Larisa Antonovna bir böyük
qədəh portveyn içdi, sonra konyakla çay içdi; o saat da qıpqırmızı
qızardı, gözləri daha da dəlicəsinə parladı, baxışlarında, şəkildəki
kimi, istehza, hamıya yad olan bir ifadə göründü. O qaba danışma-
ğa başladı. Sözləri adama çox pis təsir bağışlayırdı; mən heç güman
etmirdim ki, oxumuş, qəşəng bir qadın belə açıq, belə amansız
danışa bilər. O deyirdi:

– Budur, sevimli, ağıllı bir oğlan özünü öldürdü, çünki mən
onun arzusunu yerinə yetirməyə razı olmadım. Axı mən nə eləyim?
Mən gərək məni istəyən hər adama dinməz-söyləməz təslim
olum? Bragin üç ildir ki, bunu gözləyir; siz də məni, əlbəttə öz
yatağınızda görmək ümidindəsiniz, deyilmi? Lakin siz bir düşünün,

məgər Allah mənə gözəllik bəxş etdiyi üçün mən bu gözəlliyi kim istəsə, mənim nifrət etdiyim adam da olsa, verməliyəmmi?

Bilirsinizmi, mən onun sözlərini eşidəndə utandığımdan və qorxudan başım hərləndi. Mənim başa düşdüyüm şey mənə dəhşətə saldı: onun sözlərində həqiqət vardı; bu sözlər onun həyatını mənim qarşımda başqa bir cəhətdən, çox çətin cəhətdən açıb göstərirdi. Bragin də şərab içmişdi, o ariq sifətini büzüşdürərək dedi:

– Larisacan, mənim faciədən xoşum gəlmir, mən sevgi faciəsinə inanmıram. Hər şey çox sadədir. Varlı bir tələbə özünü güllə ilə öldürmüşdür, eləmi? Eybi yoxdur. Allah rəhmət eləsin, amma sizin üçün, bu, yaxşı reklamdır.

Mən onun yaxasından tutub vurmaq istədim. Lakin Larisa Antonovna əlimi tutdu, mən elə bil ki, gücsüz bir uşaq idim.

– Baş qoşmayın ona, – dedi, – o, alçaq adamdır. Çox istedadlıdır, ancaq əclafdır. Bəlkə elə buna görə də istedadlıdır. Yaxşı adamlar nadir hallarda istedadlı olurlar.

Bragin, bu nacins, onunla razılaşdı.

– Bu doğrudur. Mən özümü ancaq səhnədə yaxşı göstərirəm, buna həmişə mənim özümün gülməyim tutur, elə ona görə də camaat gülür. Yaxşının gülməli və miskin olduğunu görmək camaatın xoşuna gəlir...

Larisa Antonovna ümitsizcəsinə dedi:

– Mənim məqsədim var, mən bayağılığı səhnədən qovub çıxartmaq, köhnə zibili süpürüb atmaq, müasir qadının qəlbini açıb göstərmək istəyirəm: elə bir qadın ki, bir çox cəhətdən inkişaf etmiş, özü özünü vurub ötmüşdür; necə hərəkət etmək lazım gəldiyini bilmir. Onun üçün məhəbbət azdır, ana olmaq azdır, ayrı tələbləri də var. Bu tələblər nədən ibarətdir? Mən bunu bilmirəm, lakin nəşə var.

Bu cür danışmaları mən sonralar çox-çox eşitmişdim, çox-çox!

O dedi:

– Mən çətin vəziyyətdəyəm. Çox çətin vəziyyətdəyəm. Mən səhnədə həm də yad adamam. Adamlar mənim yolumu kəsir, yaşamağıma da, işləməyimə də mane olurlar; ayaqlarımdan tuturlar, sonra da özləri öldürürlər... Sizin Kolya ağıllı, mehriban oğlandı, ancaq mənə heç kim lazım deyil, heç kim!

Larisa Antonovna danışdıqca şərab içirdi, elə bil ki, yanğın söndürürdü. Bragin də içirdi, mən də içirdim. Mən o qədər içdim ki,

axırda ağladım: mənim Larisa Antonovnaya da, özümə də, Kolyaya da yazığım gəlirdi, xüsusilə Larisa Antonovnaya çox yazığım gəlirdi. Onun qarşısında diz çöküb dedim ki, bütün həyatım boyu, bütün ömrüm boyu sizə it kimi qulluq etməyə hazırım. O mənim saçımı sığallayaraq dedi:

– Hə, Petruşa, siz sədaqətli, düz adamsınız; siz it kimi vəfahısınız, mən bilirəm.

Ah, ilahi, ilahi!..

Küncdə, sobanın yanında nə isə xışıldadı. Danışan adam köksünü ötürdü, yırgalandı, əriyən şamı qaldırıb küncə işıq saldı:

– Orada siçovul var. O həmişə bu vaxt orada hənirti salır.

Sonra donuq bir nəzərlə xeyli vaxt pəncərəyə baxdı. bayırda yağış ara vermədən yağır, sanki əyri xətlərlə tor hörür, fənərin işığını bu tora salırdı. Fənərin tutqun işığında qara yarımkürələr görünürdü: adamlar, əllərində çətir, teatrdan qayıdırdılar.

Kim isə lap pəncərənin altında qışqırdı:

– Yox. Edə bilmərəm.

– O gecə mən Larisa Antonovnanı həqiqi bir məhəbbətlə sevdim, ancaq, bu, nakam məhəbbət idi, çünki o mənə sevmirdi. Yayda Larisa Antonovna Ryazan ətrafında, Oka çayının sahilində bağ tutdu. Mən onun yanına tez-tez gedirdim, görürdüm ki, o həmişəki kimi hay-küylü bir həyat keçirir, cürbəcür adamlar onun ətrafında hərlənir, onu ələ keçirməyə çalışırdılar. Mən ondan soruşdum:

– Onlar sizə mane olurlarmı?

– Hə, – dedi, – mənə hamı mane olur, ancaq bircə adamın mənə köməyi dəyir, o da sizsiniz, Petruşa!

Əlbəttə, onun bu sözü mənə üçün toy-bayramdı. Larisa Antonovna mənə çox böyük səxavət göstərmişdi; bununla da mənə özünə möhkəmcə bağlamışdı. O, ümumiyyətlə səxavətli qadıncı. Mən bunu başa düşmürdüm: o, mehriban deyildi, ancaq sözlə adamın könlünü almağı bacarırdı, pulu da xəzəl kimi səpələyirdi, göz-qulaq olmaq lazımdı ki, bədbəxtliklərindən şikayətlənməklə dolanmaq xəyalına düşən həriflər onu çapıb-talamasınlar. Larisa Antonovna pulu adamlara ələ gülümsəyə-gülümsəyə verirdi ki, mən dilənçi də olsaydım, ondan on qəpik də istəməzdim. O, adamlara nifrət edirdi, xüsusilə uğursuz insanlardan zəhləsi gedirdi. Bəzən görürdün, birisinin həyatdan şikayətini dinləyir, birdən göz-lərini qıyır, gülümsəyərək deyirdi:

– Ah, biz nə qədər bədbəxtdik!

Bu sözlər mənim başıma qar yığını kimi tökülürdü, mən onun nifrətindən qorxub susurdum, öz bədbəxtliyimdən bir kəlmə də danışmırdım; həyatın bütün şadlıq və sevincini onun haqqındakı qayğı və təşvişdə duyurdum. O məni həmişə ən yaxın adam kimi gülərüzlə qarşılayırdı, tanışlara təqdim edərək inamla deyirdi:

– Xahiş edirəm, tanış olun, sevin, bu mənim ürək dostumdur.

Adamlar, əlbəttə, elə hesab edirdilər ki, o mənimlə yaşayır. Bəli, “xahiş edirəm sevin”. Məni komediya aktrisası, qəşəng, istedadlı, mehriban və son dərəcə şən bir xanım olan Sonya Zvantseva sevdi. O, Larisa Antonovna ilə birlikdə yaşayırdı. Mən onunla bağda, Okanın sahilində oturmuşdum, günəşin batmasına tamaşa edirdim, isti, xoş qoxulu bir axşam idi, cökə ağacları çiçək açmışdı. Sonya papiros çəkə-çəkə soruşdu:

– Petruşka, zavallı rıtsar, çətin vəziyyətə düşmüşünüz?

– Yox, dedim, nə var ki? – Sözü düzünü deməyə qorxurdum, bildirdim ki, danışmağa başlasam Larisa Antonovnadən şikayətlənəcəyəm.

Dedi:

– Əzizim, nə danışsınız, məgər mən görmürəm?! Üç ildir göz qoyuram. İcazə verin açıq deyim:

Ayağımı incidib
Nahaq gəzmə, ay oğlan;
Heç nə gəlməz əlinə,
Sən əbəs məhv olarsan!

Qadının birinci etiraf eləməsi yaxşı çıxmır, ancaq mən etiraf eləyirəm ki, sizi sevirəm. Sevirəm. Çox sevirəm. Ona görə ki, sizin sevməyi necə bacardığınızı görürəm, halınıza ürəkdən, qadın, ana kimi acıyıram.

Utandım, ayağa qalxdım, özümü çaya atmaq istəyirdim. Çay isə, bilirsinizmi, axır, hey axırdı; o da mənim həyatım kimi bulanıq idi. Sonyanın gözləri yaşarmışdı, özü isə gülə-gülə danışdı.

– Mən sizi o qədər sevirəm ki, hətta əzab çəkirəm. Lap cavanca bir qız kimi. Lap elə bu cür...

Mən çox axmaqcasına dedim:

– Sizə təşəkkür edirəm, ancaq...

Sonra yavaşca:

– Susun! – deyib əlini irəli uzatdı, elə bil ki, mənə kənara itələmək istəyirdi. – Gedin! Ancaq yadınızda saxlayın ki, dünyada sizi bütün varlığı ilə, ürəkdən sevən bir adam var. Larisanın qəlbini ağı korlayıb...

Sonya Larisa Antonovnanın qəlbi haqqında bu sözləri deməyədi, bütün bu əhvalat kədərli olsa da, yaxşı təsir bağışlamışdı. Onun bu sözləri mənə ağır gəldi. Mən Larisa Antonovnanın qəlbindən bəlkə də baş açmırdım, ancaq onu sevirdim, onu duyurdum. Amma indi Sonya rəqiblik, qısqanclıq nəticəsində mənə əziz olan bir adamın qəlbini məhv edirdi. Mən Zvantsevaya soyuq-soyuq baş əyib meşəyə getdim, o, papiros çəkə-çəkə skamyada qaldı. Mənim qəlbimi elə amansız bir kədər bürüdü ki, ömrümdə birinci dəfə ağladım. Bütün bədənim əsirdi, həm də ağlaya-ağlaya başa düşürdüm ki, bəlkə mən, mənə müyəssər ola biləcək yeganə xoşbəxtlikdən imtina etmişdim. Larisa Antonovnaya da yazığım gəlirdi. Elə bir vəziyyətdə idim ki, hiss etmədən gəlib qarışqa yuvasının üstündə oturmuşdum; qarışqalar mənə dişlək-dişlək elədi. Onlar mənə dişləyirdi, amma mən bunun nə olduğunu başa düşmürdüm. Sonra gedib çimməyə, paltarımı, tuman-köynəyimi çırpmağa məcbur oldum. Bütün gecəni sahilə gəzindim, qəlbimdə odlü izzətlər duyurdum, bütün varlığım dağılıb pamal olurdu. Səhər yeməyindən sonra Larisa Antonovna mənə yanına çağıraraq acıqlı-acıqlı dedi:

– Sofiya sizdən ötrü mənim yanımda bir faciə oynadı; ancaq çox pis oynadı; bu onun ampluası deyil. Siz onun təklifini rədd etməsiniz – bu çox axmaq hərəkətdir, lakin bu sizin öz işinizdir. Hərgah, cənab, siz ona məndən şikayət etmişsinizsə, bu daha artıq axmaqlıqdır, çünki bu da mənim öz işimdir. Məndən şikayət etmişsinizmi?..

– Heç ağlıma da gəlməyib.

Larisa Antonovna mənə baxdı, qəlbimə işləyən bir təbəssümlə gülümsədi:

– Elə bil doğru deyirsiniz. Bilirsiniz nə var, cənab, siz məndən heç bir şey gözləməyin, bizim aramızda heç bir sevgi macərası olmayacaq, bunu yadınızda yaxşı saxlayın. Bir də ki, sizin Sofiyadan imtina etməyinizdən mən ümumiyyətlə razı qaldım. Özüm üçün də razı qaldım, onun üçün də, siz bir az sonra darıxmağa başlaya-

caqđınız, mən də sizsiz narahət olardım. Görürsünüzü, mən necə vəhşiyəm!

O gün Larisa Antonovna krujevalı ağ don geymişdi, krujevanın arasından onun bədənini parıldayırdı, baxanda əzab çəkirdim. Onun corabları da, tufliləri də, əynindəki hər şey ağ idi, şabalıdı saçını başına tac kimi yığmışdı, gözləri də acıqlı-acıqlı, istehza ilə gülüm-səyirdi. O taxtın üstündə uzanmışdı, tuflisi ayağından düşmüşdü, dabanı alma kimi yumru idi. Otaq işıqdı, çoxlu çiçək vardı, Larisa Antonovna bu gün işığında, bu çiçəklər arasında təsəvvür edilmə-yəcək dərəcədə gözəl görünürdü. Qadın gözəlliyi dəhşətli qüvvə-dir, hörmətli cənab...

Kolyanın sözləri yadıma düşdü:

– “Günün əşyada əks olunan işığı...”

Larisa Antonovna bir az susub fikirli-fikirli dedi:

– Petruşa, siz bilmirsiniz Sofiya nə qədər istedadlıdır! Özünü gös-tərməyə şəraiti yoxdur, pyes yoxdur. Onun istedadının yarısı məndə olsaydı!.. Amma o sabunbişirənin arvadı olmaq istəyir! Bəri baxın, siz bu sabunbişirmə işindən əl çəkin, o sizin nəyinizə lazımdır?

– Yaxşı, – dedim.

Fabrik doğrudan da mənə lazım deyildi, mən indi bilirdim ki, bütün ömrüm boyu tək qalacam. Evə qayıdanda müdir Mortona təklif etdim ki, müştəri tap, fabriki satıram. O buna heyrət etdi, acıqlandı, dedi ki, heç kimə satmayacağam, özüm alacağam. O cür də elədi. Mən fabriki ona, onun üçün çox əlverişli qiymətə satdım, o buna ləyaqətli adam idi. Mən Ryazana getdim. Larisa Antonovna orada oynayırdı, gedib mehmanxanaya düşdüm. O gündən mənim yeni həyatım başladı, mən on iki il bu cür səfil-sərgərdan yaşa-dım, on iki il. Avarahğa, bekarçılığa, qaraçı güzəranına, çirkli meh-manxanalara, kirayəyə verilən otaqlara, həmişə yeni, həmişə yad adamlar arasında yaşamağa alışmaq çətin idi. Mən tale dəyirmanın-da qumla üyünən bir dən kimi idim. Nə üçün yaşadıkları məlum olmayan adamlar Rusiyada saysız-hesabsızdır. Bu cür adamların hər yerdən çox teatr ətrafında, riyakarlıq ətrafında olduğunu, gerek ki, mən sizə demişdim. Çünki teatr başdan-ayağa riyakarlıqdır. Larisa Antonovna isə səmimi, düz, boyasız oynayırdı. Hətta, o, qatı teatr sözləri deyəndə də ürəkdən deyirdi, camaat ona inanmırdı. Başqa aktrisalar bu sözləri saxtakarlıqla bəzəyirdilər, amma bu,

camaatda səmimi həyəcan oyadırdı, onun göz yaşları axıtmasına səbəb olurdu. Mən musiqidən başqa ayrı heç bir şey sevmirəm, heç bir oyunu başa düşmürəm, lakin bunu deyə bilərəm ki, Larisa Antonovna maraqsız oynayırdı. Larisa Antonovna yaxşı adamı göstərirdi, ya pis adamı – bunu başa düşmək çətindi. Camaat aydınlıq tələb edir; o, fikirləşməyi xoşlamır, danışmağı daha çox istəyir. Bu qanuni bir şeydir. Hər adam həyatı sadələşdirməyə çalışır, bizim hər birimiz toyuğu qaranlıqdan daha çox anlayırıq. Larisa Antonovnanın sadəliyi qərribə bir sadəlikdi, onun gözəlliyinə valeh olsalar da, səhnədə o müvəffəqiyyət qazana bilmirdi. Əlbəttə, Larisa Antonovna bunu görürdü, ona görə də əzab çəkirdi; mən görürdüm ki, adamlara o getdikcə daha çox nifrət edir. O, bəzən içəndən sonra balaca yumruğunu masaya vurur, gözləri parıldaya-parıldaya öz-özünə deyirdi:

– Yalan deyirsiniz, heyvanlar, mənə başa düşməyə sizi məcbur edəyəm, mən sizi məcbur edəyəm. Teatr əyləncə deyil...

Mən ona son dərəcə acıyırdım, o acıqlanırdı; mən isə ürəyimdə onu dilə tuturdum: – “Buraxın, boşlayın bu şeyləri, ürəyinizin incilərini donuzların qabağına səpələməyin”.

Sonra da dua edirdim: ilahi, sən onu bu yoldan çıxar! Lakin o öz dediyini deyirdi:

– Mən onları məcbur edəyəm ki, mənə sevsinlər!

Sözün adı, pis mənasında onu, əlbəttə, hər teatr mövsümündə, hər şəhərdə sevirtilər. Gimnazistlərin, tələbələrin, eşq macərələrinin yaşlı, təcrübəli həvəskarlarının saxta həyəcanlarını görmək mənə gülməli və ağır gəlirdi. Qoyma dişli, tənqəfəs, sallaqdodaq qoca köpəklərin – ağızlarından ehtiras seliyi axa-axa onun ətrafında hərlənib – fırlandıqlarını, ulaşıqlarını görəndə iyrənirdim. Səsküylü içki məclisləri də həmçinin! O getdikcə daha tez-tez içki məclisləri düzəldir, daha çox içirdi, amma şərab ona təsir etmirdi; möhkəm qadın idi. Ancaq yanaqları bir az qızarıp, göz bəbəkləri genəlirdi, gözlərini daha istehza ilə qıyır, baxışı ilə adamı bıçaq kimi kəsirdi. Larisa Antonovnanın danışığı da amansız idi; bəzən o *elə qaba danışır ki, elə bil adama şapalaq vururdu*. Xersonda şıq geyimli, şit nəzakətli, tülküsiyyət, ölü əli kimi soyuq əlləri olan bir prokuror ona həyasızcasına nəvaziş göstərir, onun zəhləsini tökürdü; o, fransızca danışmağı sevir, həmişə də eyni şəri oxuyurdu:

Həm dərin bir yara, həm kəskin bıçaq,
Həm sille vurulan bir üzdür üzüm,
Həm də sille vuran mən bir ələm, bax;
Məsum bir qurbanam həm də ki, özüm –
Ancaq ki, yenə
Cəllad hakim qəlbi verilmiş mənə...

Bir gün axşam yeməyində prokuror onun əlini öpdü, Larisa Antonovna onun öpdüyü yeri iyərə–iyərə silib ucadan və aman-sızcasına dedi:

– Siz zökəmsiniz?

Prokuror gömgöy olub gözlərini elə qırpdı ki, elə bil kor olmuşdu.

Larisa Antonovna bundan da pis danışdı, sərt hətta ədəbsiz sözlər deməkdən də çəkinmirdi; bu sözlər onun dilində xüsusi bir rəng alırdı. O öz pərəstişkarları ilə təkəbbürlə, şiltaqcasına rəftar edirdi, onları bir-birinin üzərinə saldırmağı xoşlayırdı. Minskde qubernatorun müavini ilə bir fabrikaçı onu ələ keçirmək istəyirdi. Larisa Antonovna onları bir-biri ilə elə vuruşdururdu ki, onlar bütün şəhərdə rüsvay oldular, hətta bu barədə paytaxt qəzetlərində də yazdılar. Orada Larisa Antonovna orkestrdə violonçel çalan çox cavan bir yəhudiyə bənd olmuşdu. Bir az sonra mənə əmr etdi ki, ona təqaüd ver; onu Vyanaya oxumağa göndər. Hə, bir şey yadımdan çıxıb: komik Bragin Larisa Antonovnaya və mənə iyərənc bir məktub göndərmiş, özünü lampanın qarınağından asmışdı. Yaramaz, əclaf kimi yaşadı, adam kimi ölə də bilmədi... İsa rolunu oynamaq istəyirdi, he-he! Bir şeyi də mən çox tez-tez görürdüm: adam nə qədər əclaf olsa, necib adam rolunu oynamağa bir o qədər inadla can atır... Bəzən adamlar buna hətta nail olurlar...

– Yenə şərab istəyirsinizmi?

O, ayağa qalxdı, sobanın yanında küncə sarı əyilərək dedi:

– Mənim şərabım yaxşı şərabdır; Larisa Antonovnanın çox sevdiyi Sent-Estep şərabıdır. Bir zaman mən bu şərabi Fransadan gətirtirdim.

O, iki şüşəni ehtiyatla açıb birini mənim qabağıma qoydu, o birindən də öz stəkanını doldurdu; gözlərin yumub, xirtəyini tərpedə–tərpedə yavaş-yavaş içdi, ağzını yaylıqla sildi, dua oxuymuş kimi, astadan rəvan və mülayim səslə sözüne davam etdi:

– Larisa Antonovna tez-tez vurulurdu. Bunu, təbiətin məcburi mükəlləfiyyətini yerinə yetirmiş kimi, birdən və tələsik edirdi. Tambovda onun ucbatından həbsxana inspektoru zabitlə dalaşdı, bir-birini duələ çağırıldı, inspektor yaralandı, Larisa Antonovna isə onların heç birini qəbul etmədi, teatr mövsümünü axıra vurma-yıb bir mülkədarla onun malikanəsinə getdi. Mülkədar təpələrdə qazıntı işi aparırdı, o, köntöy, aciz, qərribə bir adam idi, həmişə də gülümsəyirdi. Ümumiyyətlə, qərribə adamlar Larisa Antonovnanı maraqlandırır. O, mülkədarın yanında iyirmi altı gün qaldı. Bil-mirəm nə üçünse mən onun eşq macərələrinin günlərini həmişə diqqətlə sayırdım; bəlkə də elə düşünürdüm ki, bir zaman bunları ona xatırlatmalı olacağam. Axı mən insanam, belə günlərdə özümə təsəlli verir, ondan intiqam alacağımı düşünürdüm.

Bir də görürdüm ki, Larisa Antonovna bir adama vurğun nəzərlə baxır; o saat bilirdim ki, məsələ başlanır; heç də səhv etmirdim. Daha onun yanına getmirdim. Gecələr dişlərimi qıcayıb fikirləşirdim: onu zəhərləsəm necə olar? Hara gedirdikse məni lağa qoyub gülürdülər. Larisa Antonovna azad olan kimi yenə də yanıma kəsdirirdim; onun hər sözüne əməl edirdim. Əlbəttə, qaş-qabağımı tökürdüm; o isə barmağı ilə məni hədələyərək deyirdi:

– Petruşa, axmaqlamayın.

Bir dəfə dözmədim, içib ondan soruşdum:

– Adamı it sifətinə salmaqdan heç utanmırsınız?

O mənə diqqətlə baxdı, köksünü ötürüb cavab verdi:

– Siz ki, adam deyilsiniz.

Onun köks ötürməsi məni çox təəccübləndirdi, hətta sakitləşdirdi də; mən daha da səbirli oldum. Larisa Antonovna bir yazıçıya bənd olmuşdu. O pyes yazırdı, lovğa və qaba bir adam idi. Görünür o, axşam yeməyində Larisa Antonovnanı masanın altından çimdikləmişdi; Larisa Antonovna cəld ayağa qalxaraq dedi:

– Petruşa, vaxtdır, bu cənab gerek öz evinə, arvadının yanına getsin, onu yola salın.

Bə-əli, mən onu yola saldım; o qədər də nəzakətlə yox. O çox lovğa idi. Mən bir neçə yazıçı görmüşdüm, onların hamısında – aktyorlarda olduğu kimi – arvadlara xas olan saxta, süni bir xüsusiyyət vardı. Onlar kəndirbaza oxşayırdılar, hamıya yarımaq, hamının xoşuna gəlmək arzusu ilə müvazinət saxlaya-saxlaya ehtiyatla yeriyirdilər.

Bu qaydada mən hay-küylü, qalmaqallı qaraçı həyatı keçirərək, boş və mənasız işlər və uydurmalar içində beş il Larisa Antonovna-nın yanında yaşadım. Altıncı il Tomskda mənim üçün pismi, ya yaxşımı – deyə bilmərəm, yeni həyat başladı. Sibir camaatı kobuddur, vəhşi kimidir, lakin Larisa Antonovna Nora rolunu yaxşı oynadı və gənclərin çox xoşuna gəldi. Sibirlilər onu dövrəyə aldılar. Onun ətrafında ayı kimi oturub ağızlarını marçıldadır, arvadı gözləri ilə yeyirdilər. Ona xəz bağışlayırdılar, atda gəzdirdirdilər. Ümmiyyətlə, onlar elə bir həngəmə qaldırdılar ki, hətta mən, təmkinli bir adam da, çaşıb qaldım, başımı itirdim. Larisa Antonovnanın kefi lap kök idi; o son dərəcə sevinirdi, daha da gözəlləşmişdi.

Bir gün mən xəbər tutdum ki, iki varlı adam mərc gəlib: yeni ilə kimi onlardan hansı Larisa Antonovnanı ələ keçirə biləcəkdir? Mən onları yeməxanaya dəvət etdim; ayrı bir otaqda oturduq. Yanımda brauning tapançası var idi; Sibirdi, bilirsinizmi, özü də hər gün evə gecə qayıdıram. Bəli, mən bu ovçulara dedim:

– Siz bu mərcinizdən əl çəkin, ümmiyyətlə, Larisa Antonovnanı narahat etməyin. Mənim öz-özümə hayfım gəlmir; sizi inandıra bilmədiyimi görsem, başımızı partladacağam.

Onlar məni döymək istədilər, lakin mən tapançanı göstərərək onları qorxutdum, onlar başa düşdülər ki, mən bu sözü ciddi deyirəm.

Dedilər:

– Yaxşı da.

Məni içirib kefləndirmək istədilər, – bir şey çıxmadı, ancaq özləri kefləndilər. Onlardan biri arıq və saqqallı idi, müqəddəs qələndər ikonasına oxşayırdı, amma gözləri quldur gözü idi; o birisi kök, qırmızı-sifət, çox ədəbsiz danışan, ağızdan yava bir adam idi. Saqqallı kefli olduğu üçün yaqut qaşlı üzüyünü mənə vermək istəyirdi, məni dilə tuturdu, deyirdi, bunu bir hədiyyə kimi götür. Bu əhvalat bəlkə də yaxşı qurtarardı. Lakin Larisa Antonovna öz bədbəxtliyindən, bu mərcdən xəbər tutdu. Mən onun qəzəbləndiyini görmüşdüm, ancaq onu belə qəzəbli görməmişdim! O, dalını mənə çevirərək, pəncərədən çovğuna baxırdı, sonra yavaş-yavaş, ağır-ağır mənə tərəf döndü: onu mən tanımadım, üz-gözündən qəzəb yağırı. Mənə əmr etdi:

– O heyvanları axşam yeməyinə mənim yanıma çağırın.

Bəli, axşam yeməyi başladı. Süfrədə dörd adam oturmuşduq. Larisa Antonovna qəşəng geyinmişdi, mehribanlıq göstərirdi, zarafat edirdi. Sonra birdən zarafat arasında dedi:

– Mən sizi bu gün ona görə çağırmışam ki, sizə deyim: siz ikiniz də alçaq adamsınız.

Onlar qəhqəhə ilə güldülər, yəqin elə bildilər ki, Larisa Antonovna onlarla zarafat edir. Larisa Antonovna onları danlamağa başladı, elə danladı ki, qonaqlar qıpqırmızı qızardı, onu döymək istədilər. Mən onları qovdum, Larisa Antonovna otağın ortasında dayanıb əlləri ilə üzünü bərk-bərk ovuşdurur, mənə yad bir adam kimi baxırdı:

– Siz də gedin, – dedi, – çıxın gedin.

Onu tək qoyub getməyə qorxurdum, lakin sözüne baxmaya bilməzdim; çıxıb getdim. Görək ki, bir həftədən sonra Larisa Antonovna yenə səhnədə oynayırdı, teatrın yuxarılarında fit çalmağa başladılar. Yuxarıda fit çalır, aşağıda “şş” deyərək onları sakit etmək istəyirdilər. Səs-küy qopdu, söyüş söydülər. Qadınlar çığırışdılar. Larisa Antonovna pərdəni birtəhər başa verdi. Mən onun geyim otağına qaçdım; o, aynanın qabağında sakit oturub pudralanırdı; məndən soruşdu:

– Bunu edən yəqin onlardır?

– Bilmirəm, yəqin onlardır, – dedim.

Bu zaman camaat onun yanına gəldi: təəssüflə izah edir, üzr istəyir, əllərini öpürdülər. Larisa Antonovna iltifatla gülümsəyirdi, gözləri təşviş və qəzəblə parıldayırdı. Sonrakı tamaşada yenə fit çaldılar, səs-küy qalxdı, tənəffüsdə kim isə dalaşdı, polis işə qarışdı. Ertəsi gün, əyyaş və qaba bir adam olan şəhər polis rəisi onun yanına gəldi. Larisa Antonovnaya nə dedisə, elə həmin axşam Larisa Antonovna mənə söylədi ki, Permə gedirəm. Orada Larisa Antonovnanın antreprenyoru teatr saxlayırdı. Gedəndə mən onun kupesində oturmuşdum. Larisa Antonovna mənə dedi:

– Nə var, Petruşa, mənə yazığınız gəlir? Hərgah iş gəlib sizin mənə rəhm etməyiniz dərəcəsinə çatıbsa, bu çox pisdir.

Özü də belə bir qorxu ilə yavaşca soruşdu:

– Doğrudanmı mənim istedadım yoxdur, mən fərasətsizəm, insanları məğlub edə bilmirəm? Doğrusunu deyin.

Mən həqiqəti bilirdim, ancaq deməyə cəsərət etmirdim, o mənə bu həqiqət üstündə... Bacardığım qədər ona təsəlli verdim. O ara vermədən danışdı, soruşurdu:

– Mənim bədbəxtliyim nədədir?

Çarxlar guruldayır, bayırda hər şey hərəkət edirdi, yırğalanırdı, Larisa Antonovna pəncərəyə baxıb pıçıldayaraq:

– Məhv oluram. Məhv oluram... – dedi.

O heç belə ah-zarla danışmamışdı. Əlbəttə, şikayətlənməyə onun əsası vardı: on ildən çox idi ki, səhnədə oynayırdı, ancaq elə bir şöhrət qazana bilməmişdi, – Böyük şəhərlərə onu dəvət etmirdilər. Biz mərkəzdən uzaqlarda, ucqarlarda dolaşırdıq. O, pulunu xərcləyib qurtarmışdı. Ancaq gözəlliyi və təravəti qalmışdı, sanki bu gözəllik ona əbədi bəxş edilmişdi...

Əhvalatı danışan adam susdu, sanki boğulurdu, qollarını açdı, qərribə tərzdə yellədi, barmaqlarını kreslonun dirsəkliyinə ilişdirdi, qabağa əyildi; bayırda bulanıq, yaş ləkə kimi görünən işığa, yağışın polad kimi xətləri bürüyən donuq, yaşıl qovuğa baxdı, gözlərini geniş açdı, yağışın xışiltısına, novçadan tökülən suyun səsinə iki dəqiqəliyə qədər qulaq asdı. Yenə danışmağa başlayanda, onun boz, arıq sifəti daha da uzunsov olmuşdu.

Biz Permə gəldik. Qaranlıqdı, şəhəri qarlı boran bürümüşdü; boranın uğultusu, vıyılması, iniltisi eşidilirdi; elə bil ki, cəhənnəm şənliyi başlamışdı; sanki biz yerlə hərəkət etmirdik, bizi yerdən qaldırıb ağ buludların içində aparırdılar. Bu kədərli hal üç gün davam etdi. Bir axşam Larisa Antonovna mənə yanına çay içməyə dəvət etdi, getdim, o, masanın qırağında yetim kimi oturmuşdu, əynində tünd qırmızı, zərli kapot vardı; saçlarını açıb tökmüşdü, lap elə bil qız idi. Amma yaşı qırxa çatırdı. O mehribanca, sakitcə oturmuşdu. Bir neçə gündə arıqlamışdı. Mənə dedi:

– Mənim əziz dostum, mənim zavallı dostum, mənim dayəm, sızsiz mənim halım pis olardı. Siz mənə belə qərəzsiz sevdinizə görə mən sizin bütün həyatınızı pozdum, eləmi? Pozdummu?

Mən dözə bilmədim, o mənəmlə hələ bu cür danışmamışdı, mən diz çökdüm, onun ayaqlarını öpə-öpə dedim:

– Pozdunuz, bəli...

O mənim başımı sığallayır, pıçıldayırdı:

– Həmişəlikmi?

Onun isti göz yaşı boynuma tökülürdü. Bu zaman, bilirsinizmi, mən ilk dəfə onu bağrıma basıb məqsədimə nail oldum, lakin bununla öz bədbəxtliyimi daha da artırdım. Özümə gələndə gördüm ki, o, yatağında yarıçılpaq halda oturub, memələrini döşlüyünə salır, üzdən sakit idi. Dalğın səsini eşitdim:

– Bax, indi biz evləndik. Sizə ləzzət verdimi? İndi gəlin çay içək. Şampanski də gətirdək...

Bilirsinizmi, bütün bədənimi ölüm üşütməsi sardı, mən onun ayaqlarına yığılıb, inildəyir, hönkür-hönkür ağlayaraq deyirdim:

– Siz məni sevmirsiniz, mən sizin xoşunuza gəlmirəm...

O dik qalxdı. Otaqda yeyin-yeyin var-gəl edir, yumruğunu döşünə çırpır, boğula-boğula pıçıldayırdı:

– Mənim əzizim, mehribanım, əgər yoxdursa... əgər mənə yoxdursa, özümlə bacara bilmirəm. Başa düşün, yoxdur.

Aman Allah, mən bunu başa düşdüm, məni məhv edən də bu oldu. Yerdə oturub yırğalanırdım: o isə, gözlərindən yaş axa-axa otaqda, mənim ətrafımda hərhlənirdi; lüt bədəni, mənə laqeyd bədəni parlayırdı...

Larisa Antonovna qışqıra-qışqıra deyirdi:

– Mən öz qəlbimi gic-gic adamları əyləndirmək üçün xırdaladım!

Mən ona yalvarırdım:

Buraxın, səhnəni, gedək xaricə, mənim pulum çoxdur, İsa eşiqinə, özünüzə rəhminiz gəlsin.

– Yox, – dedi, – səhnəni buraxa bilmərəm, buraxa bilmərəm! Mən istedadım olmadığına inanmıram. Amma siz getməlisiniz; bu qədər müsibət çəkdiniz, əzab çəkdiniz, bəsdir. Gedin, hələ gec deyil. Rəhm etməklə adamı sevmək olmaz, bu cür sevmək təhqirdir! Siz mehriban, gözəl dostsunuz, ancaq mənimlə məhv olarsınız, mən sizi əldən salaram...

Larisa Antonovna çox nəcib, çox səmimi danışdı; xeyli danışdı, lakin mümkün olmayan, boş-boş şeylər dedi. Mən onu divanın üstündə oturdum, özüm də yerdə, onun ayaqlarının yanında oturub dedim:

– Mən sizin yanınızdan heç yerə getməyəcəyəm, gedə bilmərəm. Necə istəyirsiniz, ancaq mən sizin yanınızda olacağam...

O yenə də məni öpməyə başladı, lakin mən ona dedim:

– Öpməyin, özünüzü zorlamayın!

O necə ağlayırdı, ilahi... Danışanın özü də ağladı, bir neçə damla xırda göz yaşı onun sarı yanaqlarından süzülərək saqqalına töküldü. O, islanmış yanaqlarını silməyib yırgaladı, sonra çətinliklə dedi:

– Mən bundan sonra onun dalınca yeddi il də addım-addım gəzdim. Elə bil ki, iblis bizim aramızda dayanıb əlimizdən tutmuşdu, onu mənim yanıma buraxmırdı, məni ələ salırdı. Mənim nələr çəkdiyimi söyləmək mümkün deyil, həm də eyibdir! O da elə, o da məndən az çəkmirdi. Teatrda onun vəziyyəti getdikcə pisləşirdi. Larisa Antonovna səhnə yoldaşları ilə dostluq etmirdi, buna görə də onlar Larisa Antonovnaya qarşı həmişə cürbəcür fitnə-fəsad düzəltdirdilər. İndi bu daha da artmışdı, daha da kəskinləşmişdi. Yəqin ona görə ki, Larisa Antonovna öz əzəmətini və onlara qarşı etinasızlığını itirərək onlarla mülayim rəftar etməyə başlamışdı. Həyatda belə bir qanun hökm sürür: insanlar sizdən nə qədər uzaq olsalar – bir o qədər yaxşı, nə qədər yaxın olsalar – bir o qədər pis görünürlər. Bragin deyirdi: “Qadını dizinin üstündə oturtma, boynuna minər”. Ümumiyyətlə, bütün insanlar haqqında da bunu demək olar. O miskin aktyorlar, əlbəttə, Larisa Antonovnaya bənd olurdular, aktrisalar onu qışqanırdılar, ona nifrət edirdilər. Məlumdur ki, yalan və böhtan söyləməkdən asan şey yoxdur. Əvvəllər Larisa Antonovna adamları özünə yaxın buraxmamağı bacarırdı, heç kimə paxıllıq etmədən, heç bir şeylə, nə özünün ağılı, nə də ədəb və təhsili ilə lovğalanmadan yaşayırdı. Amma indi mən görürdüm ki, o özünə olan inam hissini itirir, yavaş-yavaş lovğalanmağa, yalan deməyə başlayır; məsələn, filan şəhərdə olan müvəffəqiyyətindən danışdı; amma mən bilirdim ki, Larisa Antonovnanın orada müvəffəqiyyəti olmamışdı. Əlbəttə, bunu aktyorlar da bilirdilər. Onlar özləri lovğa olsalar da, onu ələ salırdılar, ona gülürdülər. Larisa Antonovna mənim verdiyim hədiyyələri göstərərək deyirdi ki, bunları səhnədə tamaşaçılar mənə bağışlayıblar. Özündən uydururdu ki, guya Stanislavskinin özü onu Moskvaya, öz teatrına dəfələrlə dəvət etmişdi; halbuki, belə şey heç olmamışdı. Qətiyyən olmamışdı...

Larisa Antonovna adamların qarşısında öz aqlını da nümayiş etdirməyə və təhsili ilə lovğalanmağa başlamışdı. Bu zaman bir həkim ona rast gəldi. Bu həkim qərribə adam idi, görünür o da öz yolunu azmışdı. Balaca, çox səliqəli, başdan-ayağa təmiz bir adam

idi, heç rusa oxşamırdı. Əcaib biçimli kiçik bir pencək geyirdi, gicgahlarının ağarmasına baxmayaraq, cavan oğlana oxşayırdı. Kolya onun yaşına çatsaydı, yəqin ki, o da belə olardı. Həkim saçını “kirpi sayağı” vurdurmuşdu; gözüne çeşmək taxırdı. Onun sakit baxışları, qara gözləri, günahkar bir adam gözü kimi gülümseyirdi. Bir dəfə Larisa Antonovna naxoşlamışdı, həkim onun yanında otururdu. Mən başa düşə bilmirdim: o kinli, yoxsa mehriban adamdır, ancaq qəm-qüssə içində idi, bəlkə buna görə onun danışığı kəskin və acı idi... Onun söhbətləri adamın xoşuna gəlmirdi, o elə bil öz arzusu ilə deyil, məcburiyyət qarşısında danışırdı, buna görə də adam onun danışığından narazı qalmırdı. Larisa Antonovna ona öz naxoşluğundan danışırdı, həkim də deyirdi:

– Sizə kədərli bir eybəcərlik yaxınlaşır, biz bunu çəkinə-çəkinə qocalığın gözəlliyi adlandırırıq...

Deyirdi ki:

– Biz hamımız qəhrəmanlıq, çünki ölümə məhkum olduğumuzu unutmağı bacarıyıq. Bizim həyatımız, sevimli bir fərəhlə dolu olan kədərli faciədir.

Məhəbbət haqqında Larisa Antonovnanı çox təbqir edən bir fikir dedi:

– Qadına məhəbbət – Allahın kədərli fəaliyyətinə bənzəyir; Allah da boşluqdan, heç bir şeydən gözəl bir aləm yaratmaq istəyirdi, ancaq yarada bilmədi.

Larisa Antonovna gərək bu sözdən inciyəydi; o haradan boşluq oldu, haradan heç oldu? Lakin o qətiyyən incimədi, bu məni çox təəccübləndirdi. Onlar hər axşam oturub söhbət edirdilər. Çox keçmədi, gördüm ki, Larisa Antonovna həkimlə aranı düzəldib. Əlbəttə, bu mənə əzab verirdi: axı mən hələ də az inadımla onun məhəbbətini qazanmaq ümidində idim! Həkimə acığımı tutmadı, hətta onunla daha da dostlaşdıq, çünki o, olduqca safürəkli adam idi.

O bir dəfə mənə dedi:

– Mən bilirəm ki, sizin şərabinizi içirəm, qadınınızı da öpürəm.

– Yox, dedim, – qadın mənim deyil, öz bədbəxtliyininikidir.

Həkim diqqətlə mənə baxıb şeirlə cavab verdi, – o, şeirlə danışmağı xoşlayırdı.

– Bilirsinizmi:

Tabeliyimizi hiss edib yəqin
Tale sıxır bizi daha amansız?

– Mən görürəm ki, Larisa Antonovna sizinlə özünü yaxşı hiss edir, Allaha şükür ki, belədir.

Həkim mənə dedi:

– Siz qərribə adamsınız.

– Siz də həmçinin, – deyə cavab verdim.

Bir-birimizə baxıb gülümsədik. İçdik! Həkim çox içirdi. Larisa Antonovna özünü onunla da yaxşı hiss edirdi. İndi o az sərxoşluq edirdi, çox vaxt evdə olurdu, özü də qəlbən bir az sakitləşmişdi.

Larisa Antonovnanın həkimlə söhbətləri, doğurdan da mühüm və ciddi söhbətlər idi, halbuki onlar adi şeylər haqqında, – Allah, ölüm və məhəbbət haqqında mühakimə yürüdürdülər. Özləri də bilirsinizmi, o qədər dərinə gedirdilər ki, mən hətta dəhşətə gəlirdim: elə bil ki, danışanlar daha insan deyil, bəlkə... heç bilmirəm nəyə oxşadım. Sanki daha adam yox idi, ancaq bütün canlı aləmdən tamamilə ayrılmış iki səs gecə sükutunun boşluğunda yarışırdı. Onlar bir-biri ilə razılaşırdılar, ancaq sakit və dinc danışrdılar; bir-birinin sözünü diqqətlə dinləyirdilər. Həkim iddia edirdi ki, insanın həyatı naməlum məqsədə doğru istiqamətləndirilmiş olan güllənin uçuşuna bənzəyir, bu, trayektoriyadır; həyatın heç bir yüksək mənası yoxdur. Bu mücərrəd sözlər mənə bir qədər Kolyanı xatırladırdı. Larisa Antonovna isə böyük bir təkidlə sübut edirdi ki, həyatda olduqca yüksək bir məna var, lakin onu ancaq qadın – adamda hər cür arzu, ehtiras, o cümlədən, eyibli ehtiraslar oyadan qadın duya bilər. Larisa Antonovnanın qəlbinin yenilməyən qürurunu sevdiyim üçün onun bəzi fikirlərini mən həqiqət kimi qəbul edirdim. Məsələn, yadımdadır, o belə deyirdi:

– Kişilərə heç müyəssər olmayan bir şey qadına müyəssər olur: qadın öz bətnində yeni həyatın doğmasını hiss edir; o, dünya qüvvələrini yeniləşdirən daimi bir mənbədir. Qadın bunu da görür ki, o ən yaxşı fikirlər yaradır, onun xatirinə qəhrəmanlıq edirlər, bütün gözəllik və şəriyyət qadından yararır, qadın olmasaydı, siz vəhşi kimi yaşar, ancaq yemək bərəsində düşünərdiniz. Dünyada qadından möhkəm və anlaşıqlı bir şey yoxdur, siz qadından başqa heç bir şeyə istinad edə bilməzsiz.

Larisa Antonovna bir dəfə dedi:

– Analar atalardan həmişə daha sakit ölürlər, çünki həyatın fasiləsizliyini analar dərk edə bilirlər.

Həkim gülümseyib dedi:

– Heyvanlar qadınlardan daha sakit ölürlər.

Bunun üstündə onlar dalaşdılar. Bəzən Larisa Antonovnanın qəlbində sanki qasırga qopurdu, – bu bizi iki zərrə toz kimi kənara atırdı. Həmişə də, bu, birdən, heç səbəbsiz yerə, bir sözdən ötrü olurdu. Yadımdadır, biz üçümüz də oturmuşduq, Larisa Antonovna susurdu, mən Moskva səfərimdən danışmışdım, birdən həkim yavaşca dedi:

– Cinayətkarlar və qadınlar, onların haqqında düşünəndə bunu duyurlar...

O necə acıqlandı! Elə bil ki, bu sözlər onu yandırmışdı. Sonra da üç gün kef çəkdi; bundan sonra gəlib yatağında uzandı, – ürəyi ağrıyırdı.

Həkim vərəm xəstəliyinə tutulmuşdu, çox keçmədi, İsveçrəyə getdi. Bəli, bundan sonra lap yekə bir ağılsızlıq başlandı: Larisa Antonovna, öz gəncliyinə çatmaq istəyirmiş kimi, sanki dağdan aşağı qaçırdı. Mən görmüşəm, bu çox arvadın başına gəlir; onların qəlbinə qırx ilin qırx zərbəsi dəyəndən sonra arvad dövrü başlanır, bu zaman zavallı qadın abır-həyanı yaddan çıxarır, qızıdır, elə bil ki, bütün ömrü boyu yeyib qurtarmadığı şeyin hamısını bir ildə yemək istəyir. Larisa Antonovna da belə etdi: onun əvvəllər zəhləsi getdiyini cavan uşaqlar, xırda-xuruş artistlər, çəpgöz tələbələr başına topladı; onlar həyəcanlanırdılar, tərleyirdilər, bir-birinin üstünə qışqırırdılar. Bir ayın içində onun iki oynası oldu. Bunlardan biri kupletçi, o biri şeir yazan tələbə idi. Bu tələbə özünü dahi şair, Puşkini isə nadan adlandırır. Kupletçi öz qələbəsi ilə lovğalanmağa başladı. Mən onun qırxıq sifətinə bir şapalaq ilişdirdim. Şapalağa beş min manat da əlavə edib dedim: “Çıx get Kaluqaya, axmaq!” Özüm qəsdən ona pis, darıxdırıcı bir şəhər seçdim. O çıxıb getdi...

Bu mənim həyatımın ən ağır illəri idi. Elə olurdu ki, onun yanından gedirdim, bütün gecəni sübhə qədər küçələrdə gəzib dolaşırdım; mənim üçün ən əziz adamın keşiyini çəkirdim. Onu isə məndən oğurlamışdılar; o başqasının əlində idi. Sakit gecədə addımlayır, qəlbində acı kədər və qəm-qüssə düşünürdüm: həyat-

da xoşbəxt olmadan, qarşılıqlı sevgisiz yaşamağın nə mənası var? Evlərin pəncərələrinə baxırsan: hər evdə kim isə bir qadını sevir, amma sən təksən, miskin və acınacaqlı bir haldasan! Mən nə qədər belə gecələr keçirmişəm! Aylı gecələrdə tək adamın öz kölgəsini yerlə sürüməsi çox çətindir.

Larisa Antonovna səhnədə yüngül komediyalar oynamağa başlamışdı. Səhnədə yarıçılpaq gəzinirdi; qıçlarını, döşlərini göstərirdi. Mən dəli olurdum, ona yalvarırdım:

– Gedək xaricə!

Yox, getmirdi. İsveçrəyə, həkimə məktub yazdım; yazdım ki, mənə kömək edə bilərsinizmi, ona təsir göstərə bilərsinizmi? O mənə anlaşılmaz, hətta elə bil istehzal bir cavab göndərdi. Mən onun məktubunu başa düşmədim, lakin məktubun sonunda yazılan əlavə qeyd, çox boş və mənasız olduğu üçün, mənim yadımda qalmışdır, qeyd belədir:

– Lev Tolstoy deyir: “Əbədilik məfhumu ağılın xəstəliyidir”. Amma mən deyirəm: sevgi təsəvvür xəstəliyidir. Məhəbbətə ən doğru münasibəti göstərən – ev dovşanları, bir də hind donuzlarıdır.

Onun bu fikri çox axmaq fikir idi.

Mən bu oxumuş adamlarda pis bir adət gördüm: onlar çox müxtəlif fikirlər toplamışlar, tacirlər öz pulları ilə öyündükləri kimi, onlar da bu fikirləri ilə öyünməyi xoşladıkları üçün mü, ya bu fikirlər onlara ağırlıq etdiyi üçün mü, bunları ağına-bozuna baxmadan – hara gəldi tolazlayırlar, lap, bağışlayın, mujiklər bitlərini tolazlayan kimi, halbuki fikirlə ehtiyatlı rəftar etmək lazımdır; axı bu fikirlərdən hansının düzgün, hansının qeyri-düzgün olduğunu heç kim bilmir. Çörəyə qoyulmuş iynə itə necə zərər yetirirsə, bəzən fikir də insana elə zərər yetirir: it bu çörək parçasını udub əzab çəkir, çox vaxt da gəbərir. Mən hər şeydən şübhələnən adamam, amma bəzən hiss edirəm ki, başqalarının fikrini qəbul etmişəm, öz sözümlə danışmıram. İnsan fikirlə deyil, mənasız arzu ilə yaşayır. Ağıl, zəhlətökən bir müəllimdir: o, şagirdə belə bir imla deyir: “Vozle idyot çelovek”¹. Şagird isə yazır: “Vo zle idyot çelovek...”²

– Mən bir dəfə məktəbdə belə bir imla yazmışdım, müəllim onda mənə dedi:

¹ Adam yanımca gedir.

² Adam kinli, qəzəbli gedir.

– Axmaq, mən sənə savad öyrədərəm, amma sən filosofluq edirsən!

Bəli. Larisa Antonovna biabırçılıq eləməyə başladı, mən ona baxıb fikirləşirdim: hanı onun nəcibliyi, hanı onun qüruru? Dilənçi öz yaralarını nümayiş etdirib sədəqə istəyən kimi, o da səhnədə öz bədənini nümayiş etdirirdi. Mən buna baxdıqca ona yazığım gəlirdi, az qalırdım ağlayım... Hətta iş o yerə çatdı ki, Larisa Antonovna mənə də meyl etməyə başladı, – bu mənə daha ağır gəlirdi, mənə daha çox əzab verirdi.

Məni qucaqlayıb pıçıldayırdı:

– Bu sənsənmi? Sənsənmi?

Bayırda isə çovğun uğuldayır, ya da şaxta səslənirdi; ay hər yeri işıqlandırır. Mən yayda da, qışda da hər şeyi işıqlandıran aylı gecələrə çətinliklə dözüərəm. Bu aylı gecələr yuxumu qaçırır, həmişə də məndə aydın, soyuq fikirlər oyadır. Lənətə gəlsin onları!

Başə düşə bilmirəm ki, mən bu dərddə necə dözdüm, necə oldu ki, deli olmadım. Bilmirəm, Larisa Antonovna özünü gecikmiş hissən əzablarına itaətkarlıqla təslim edərək öz qəlbi ilə necə razılaşa bilirdi. Onun ayaqlarına döşənib yalvarırdım: gəlin çıxıb gedək! Yox. Sərxoşu meyxanadan çıxartmaq mümkün olmadığı kimi, Larisa Antonovnanı da bu girdəbdən, teatrdan çıxarmaq mümkün deyildi. Onu açıqdan-açığa, rəhmsizcəsinə lağa qoyurdular. Larisa Antonovna bunu görürdü. Buna görə daha çox içirdi. Onda bir cür qorxu və tülkü xasiyyəti əmələ gəlmişdi: adamlara yaltaqlanırdı, özünü alçaladırdı, öz müvəffəqiyyətlərini ancaq mənə danışdı. Axşamlar mən eyni sözləri eşidirdim:

– Yadınızdadırmı, Pskovda... Bəs yadınızdadırmı, Petruşa, Xersonda...

Mən qulaq asırdım, onun xoşuna gəlmək üçün heç olmayan şeyləri də uydurub yalan danışdırdım. Larisa Antonovna mənim yalanımı başə düşürdü, birdən susur, diqqətlə mənim üzümə baxıb boynuma sarılırdı:

– Əzizim, siz məni nə çox sevirsiniz!

– Hə, – deyirdim, – mən sevirəm. Ancaq siz narahat olmayın...

Sonra o dedi:

– Taleyin insana ədalətsizliyinin ən dəhşətli qərşılıqsız sevgidir.

Larisa Antonovna bunu, əlbəttə, həkim haqqında deyirdi, lakin mən onun həkimi sevməsinə inanmırdım, bu, onun qəlbinin son cılız hissi idi. Son xəyal! Son uydurma!

Qırx dörd yaşına çatanda onu qorxulu ürəkkeçmə tutdu. Həkimlər mənə dedilər ki, o birdən, durduğu yerdə ölə bilər. Onda mən onu, nəhayət, xaricə getməyə razı saldım; o tələb etdi ki, dəniz sahilinə gedək. Biz kiçik bir şəhərdə San-Sebastyanonun yaxınlığında, dənizin sahilində balaca bir ev tutduq. Mən bu evi qəşəngcə düzəldib öz-özümə dedim: buyur, Larisa Antonovna, ölsən də burada öl! Oralar, dünyanın o başı, çox yaxşı yer idi, başqa dildə danışan insanlar da həmişə adama özününkülərdən yaxşı görünür; axı onların danışmağını başa düşürsən. Ancaq gecələr mənim üçün dəhşətli keçirdi. Orada qaranlıq birdən düşür, günəş okeana enən kimi dağların dahından qaranlıq süzülüb gəlir, yeri və suyu öz təzyiqi altına alır. Sakit gecələrdə, ulduzların altında bu boşluq, okeanın hədsiz kədəri mənə olmazın əzab verirdi. Əlbəttə, okeanın da gurultusu, sahilə çırpılan dalgaların da uğultusu mənə əzab verirdi. Pəncərədən bayıra baxırdım: qara bir şey sahilə diyirlənirdi; elə bil ki, ağ yallı at ilxısını qovurdular; dalğa dəlicəsinə çapa-çapa gəlirdi; birdən yerin üstünə atılırdı, yeri döyəcələyirdi, yer inildəyirdi, bizim kiçik evimiz də titrəyir, pəncərə şüşələri cingildəyirdi. Hər halda hərəkət və səs-küyün olması yaxşıdır; sakit gecələr çox ağır olur. Mən onda Kolyanın bizim qəm-qüssə bürümüş torpağımız haqqındakı söhbətlərini, həkimin günahkarcasına qəzəbli danışığını xatırlayırdım. Allah bizim torpağımızı unutmuşdur; bizim torpağımız ulduzlar arasında unudulmuşdur; insanlar bu torpaqda tək-tənha yaşayırlar; onlar bir-birinə yaddırlar. Bunu düşünəndə, sevimli bir qadının insan üçün nə qədər zəruri olduğu meydana çıxır. Larisa Antonovna haqlı idi: adam öz tənhalığını kiminlə daha yaxşı unuda bilər? Belə gecələrdə mənim ona olan məhəbbətim öz intəhasız qaranlığına dalırdı.

Görürdün ki, uzanırdım, ya da yavaşca, ayaqyalın öz otağında gəzinirdim; özüm də gözləyirdim: bax, bu saat okean köksünü ötürəcək, mən də Larisa Antonovnanın ölüm çıxirtisini eşidəcəyəm. Bəlkə də o çığırmışdır, mən eşitməmişəm? Onun otağının qapısını açırdım, astanada dayanırdım, qulaq asırdım, görüm nəfəs alırımı? Çox vaxt görürdüm ki, Larisa Antonovna çarpayının söykənəcəyi-

nə dayanıb, köpük kimi ağ paltarda oturmuşdur, gözlərini yummuşdur, okeanın səs-küyünə qulaq asır, büzüşüb kədərə dalmışdır. O, ağıllı qadın idi, başa düşürdü ki, ölür, lakin məğrurluqdan bu barədə danışmırdı. Özümün qəm-qüssədən bağrım çatlayırdı, qapının yanında, döşəmədə yarımcan bir halda bir saat, iki saat, üç saat oturdum... Bəzən Larisa Antonovna oyaq olduğumu eşidib məni çağırırdı:

– Petruşa gəlin mənim yanımda oturun!

Sonra da yavaşcadan danışmağa başlayırdı:

– Yadınızdadırmı, məni Kurskda necə qarşıladılar?

Əlbəttə, mən onun gözünə görünən, xəyalına gələn hər şeyi xatırlayırdım.

– Çox gözəl qarşıladılar, – deyirdim. – Sizin bütün həyatınız çox gözəldir!

O yorulub susurdu, mən başımı onun qıçlarına dayayıb uzanırdım, dinməz-söyləməz ona dua edirdim:

– Mənim səadətım, mənim həyatım, ölmə!

Larisa Antonovna mənə dəfələrlə kədərlə demişdi:

– Aman Allah, sizin başınız nə tez ağarır!

Bunun ona əzab verdiyini görüb, saçımı bir az rəngləməyə başladım. Hörmətli cənab, ancaq bir şeyi – sevdiyim qadının necə öldüyünü görmək üçün yaşamaq dözülməz haldır! Mən bu cür iflic olmuş qəlblə iki yüz səkkiz gün yaşadım, iki yüz doqquzuncu gün Larisa Antonovna vəfat etdi. Eyvanda. Sakit, bürkülü bir gün idi, okean da bir o qədər guruldamırdı. Hələ səhərçağı Larisa Antonovna demişdi:

– Bu gün mən özümü çox yaxşı hiss edirəm.

Özü də eyvana çıxdı, kreslodada oturdu, həmişəki kimi dinməz-söyləməz dənizin təlatümünə tamaşa etməyə başladı. Xəstəyə baxan qadın Aqata Larisa Antonovnaya bir dəstə gül gətirdi; o, sevimli əlləri ilə çiçəkləri sıgalladı, bağrına basdı; birdən ayağa qalxdı, sürahidən tutdu, yırğalandı... Mən özümü ona güclə yetirdim, onu qucaqladım...

Bu əhvalatı danışan adam ayağa qalxdı, vəhşi bir nəzərlə ətrafına baxdı, əllərini cibinə qoyub sobanın kaşlarına dayandı.

– Məsələ də bununla bitdi! Mən onu orada, dağın ətəyində, balaca bir qəbiristanlıqda basdırdım. O öz xoşbəxtliyini Rusiyada

tapmamışdı, buna görə də mən onu öz vətəninə gətirmək istəmədim. Mən özüm də, qəlbimin yeganə qidası qəm-qüsse olan bu yerə il yarım qayıda bilmədim.

O mənə baxdı, qaş-qabağını töküb sərt dedi:

– Ancaq siz elə güman etməyin ki, mən Larisa Antonovnadən şikayətlənirəm; yox, mən bunu ancaq sizin arzunıza görə danışdım. Şikayətlənmək, ümumiyyətlə faydasızdır; insan insan üçün daş kimi duyğusuzdur.

Kaşların ağ fonunda onun sifəti, xüsusilə gözlərinin altı çox qara görünürdü. O, gözlərini yumub dümdüz dayanmışdı, həm də elə bil ki, bu gecə o daha da nazıqlaşmışdı.

Bayırda yağışın telləri daha aydın parıldayırdı. Fənərin zəif işığı tutqunlaşırdı. Uzaqdan gələn və mis göyərçin kimi uğuldayan zənglərin səsi güclə eşidilirdi: monastır adamları səhər ibadətine çağırırdı.

Əhvalatı nağıl edən adam yavaş-yavaş və könülsüz dedi:

– Sonra mən yenə də Rusiyaya qayıtdım, burada mənzil tutdum, çünki Larisa Antonovna bu evlə üzbeüz yaşayırdı, hər şey də buradan başlanmışdı. Mən onun şəkillərini çap etdirdim; onları satıram, əlbəttə, qazanc məqsədilə yox, elə belə...

O, uzun arıq əlini küncə tərəf uzadıb güldanı, qurumuş çiçək dəstəsini göstərdi:

– Bu çiçəklər onun son dəfə əlində tutduğu çiçəklərdir, ancaq onlar solub tərək oldu! Mənə məsləhət gördülər ki, onları əhəngli suda isladım, kömək etmədi. Lak sürtdüm, yenə də köməyi olmadı, onlar öz təbii görünüşlərini itirdi.

O, küncdə qoyulan masaya yanaşdı, eybəcər bir şəkllə düşmüş boz-bulanıq çiçək yığınına nazik barmaqları ilə ehməllicə yoxlayıb boğuq səslə dedi:

– Çiçəklər kül kimi ovulub tökülür, bunun qabağını heç bir şeylə almaq mümkün deyil...

QƏHRƏMAN HAQQINDA HEKAYƏ

Mən uşaqlıqda, hələ adamlardan qorxmadığım vaxtlar göy guruldayanda, ildırım çaxanda, pəncərə şüşələrində göyümtül tit-rəyişi görməmək üçün gözlərimi bərk-bərk yumurdum. Kim isə mənə belə bir şey demişdi, ya da bəlkə bunu özüm uydurmuşdum: – guya ildırım göyü parçalayır, aydın günlərdə görünən mavi göydən o tərəfdə böyük cəhənnəm odunun üstünü açır. Göyün mavi rəngi – bütün dünyanı bürüyən yanğının tüstüsüdür, ulduzlar – bu yanğının qığılımlarıdır; yer ocağa atılan albalı çərdəyi kimi hər an alışa bilər, günəş kimi yanmağa başlar, sonra kömür parçasına döner, ikinci ay olub göyden sallanar.

Mən xüsusilə qaranlıqdan qorxurdum. Mən onu işıqsızlığın nəticəsi deyil, bəlkə də, işığa düşmən, müstəqil bir qüvvə kimi təsəvvür edirdim. Onun duyulmayan boz tozu havanı tutqunlaşdıranda, get-gedə qatılaşib qaralaraq ağacları, evləri, otaqlardakı mebeli bürüyəndə mən gözləyirdim ki, qaranlığın tozu bərkiyib daşa dönəcək, bütün canlıları da daşa döndərəcək, mən də daşa dönəcəyəm. Mən həmişə qaranlığı əlimlə yoxlamaq istəyirdim: əlimi işıq düşməyən bucaqlara uzadırdım, özüm də barmaqlarımı ehtiyatla bükürdüm, ovcumun içində xoşagəlməyən, nəm bir soyuqluq hiss edirdim. Qaranlıq – ulduzlardan yuxarıda baş verən, bütün gözə görünən şeyləri dağıdıb qara külə döndərən yanğının hisidir.

Mən bilirəm ki, on-on üç yaşlı bir uşaq üçün belə təsəvvür – son dərəcə mürəkkəb bir təsəvvürdür, lakin mənə elə gəlir ki, o illər mənim təsəvvürüm bu cür idi.

Məni ən çox, az qala lap dəli olmaq dərəcəsinə qədər qorxudan qış çovğunlarının uğultu və viyılması idi. Belə dəhşətli gecələrdə hər şey yerdə çılğıncasına fırlanırdı, ağaclar yırgalanırdı, sanki onlar yerdən qopmaq, qar dumanı içində harasa uçmaq istəyirdi, bu cür gecələrdə mənə elə gəlirdi ki, naməlum, qəzəbli qüvvələr yer üzünü viran qoymaq, şəhərləri, meşələri, adamları göyə sovurmaq, tək-cə mənə ölüm sükutu içində ağ, soyuq səhrada saxlamaq istəyir. Məni ucsuz-bucaqsız, əzablı bir boşluq duyğusu bürüyürdü. Dəhşətə gəlmiş qəlbim bu boşluq içərisində, göylə dəniz arasında

qalmış bir miğmiğa kimi, sallana-sallana titrəyirdi. Küləyin lənətə gəlmiş istehzal vıyılması daxilimdə bərkdən səslənir, bədənimə dondurub parçalayırdı. Mən başımı yastığın içinə soxurdum, barmaqlarımı qulaqlarıma tıxayırdım, lakin yenə də köksümdə bu viranedici, öldürücü vıyılmı eşidirdim.

Elə düşünmək olar ki, mən xəstə idim, lakin belə deyildi, mən qüvvətli idim, bədəncə çox möhkəm idim, yaşlılarımdan uca və yaşca böyük görünürdüm; odur ki, məni yaşma görə ciddi hesab edirdilər.

Bəlkə, mən bədəncə sağlam idim, buna görə də, elə güman edə bilməzəm ki, təbiətin qüvvələri qarşısında qorxuya düşməyimə də səbəb ancaq bu idi: bu, insanın başa düşmədiyi və onu məhv etmək təhlükəsi ilə qorxudan təbii, bioloji vahimədir. Mən əminəm ki, xəstə adam vahiməni sağlam adam qədər hiss edə bilməz.

Mən anamın yeganə oğlu idim. Yeparxiya memarı olan atam yadımda deyil, mən dörd yaşında olanda atam ölmüşdür. Dayım mənə atalıq etmişdir; o keşişdi, özü də dul idi. O da məni – anam kimi, qulluqçu Dünya kimi, suçu Nikon kimi və evimizdə olan bütün başqa adamlar kimi əzizləyirdi.

Mən dayımdan soruşurdum:

– Çovğun nəyə lazımdır?

Dayım iri, kök, çox qəşəng şən bir adam idi; gözəl gitara çalırdı, özü də ehtiraslı qumarbaz idi; o məni mehribanlıqla qucaqlayıb, təsəlliverici bir şey deyirdi, lakin bu mənə təsəlli vermirdi.

– Allahın əmri ilə təbiətin özü belə qurulmuşdur.

Sonra da saçlarımı sıgallayıb anama deyirdi:

– Bunda filosofluğa meyl var.

Dayım mənimlə həmişə məmnuniyyətlə söhbət edirdi; mən də onun rəvan danışığına, yığcam sözlərinə, dünyanı idarə edən üç qüvvə: Allah, təbiət və insan idrakı haqqındakı söhbətlərinə qulaq asmağı xoşlayırdım. Ancaq mən bu qüvvələrin sirli əlaqələrini başa düşə bilmirdim, nə qədər çox qulaq asırdımsa, Allaha da bir o qədər uzağa, anlaşılmayan qaranlığa çəkilirdi, təbiət mənə daha dəhşətli görünürdü, idrakın da rolu daha anlaşılmaz şəkildə alırdı.

Mənim fikrimdə qaba, lakin son dərəcə zəhlətökən bir alleqoriya əmələ gəlmişdi: təsəvvürümdə təbiət – Mokreya ləqəbli Karasyova idi; o, zirpı, çirkli bir qadıncı; özü də paltaryuyan idi; bizim həyətdə, tövlənin yanında yaşayırdı. Mən on il onu müşahidə

də etmişdim. Mənə elə gəlir ki, bu on il ərzində onun kök, qırmızı sifəti, həyasız, piy basmış gözlərinin istehzal baxışları dəyişməmişdi. Onun qırx yaşı vardı. İşləməkdən yorulmadığı kimi, əxlaqsızlıq etməkdən də yorulmurdu. Karasyova da, özü yaşlı bir çox arvadlar kimi, şəhvani xəstəliyə – gənclərə qarşı ehtiras xəstəliyinə tutulmuşdu. Ehtiras xəstəliyinə mübtəla olan kişilər bakirə qızları korlayan kimi, Karasyova da eyni bir acgözlüklə gənc oğlanların əxlaqını pozurdu.

O, abırsız, hiyləgər bir qadıncı, ayıq vaxtlarında şit mehribanlıq göstərirdi, xoş, lakin saxta səsle sızıla-sızıla danışdı, bu zaman onun sifəti daha da enlənir, həyasız gözləri utana-utana gülümsəyirdi.

Lakin, demək olar hər şənbə, axşamçağı bərk içib sərxoş olar, mənasız-mənasız coşub özündən çıxar, dalaşmağa başlardı. Bu zaman o sağlam bir mujik kimi qüvvətli olardı; hər şeyi qırıb dağıtmaq istərdi; üç nəfər özü kimi çirkli arvad yoldaşlarını döyər, qab-qacağı sındırar, stulları, skamyaları qırardı. Bir dəfə bu arvad, Allahdan qorxan, dilsiz-ağızsız, fağır, yayda həmişə ölü kimi ağ paltar geyən qoca suçu Nikonun çəlləyini balta ilə doğram-doğram eləmişdi.

Bir gün onun əl-ayağını bağlayıb tövlənin qapısı yanında yerə uzatmışdılar, mən Nikonun ona dediyi sözləri eşitdim:

– Mokreya, sən öz həyatına heyifin gəlmir?

Qadın xırıldaya-xırıldaya cavab verdi:

– Həyat mənim nəyimə dazımdır? Çox vacib şeymiş bu həyat!

Mokreya qızıqıb özündən çıxanda, həyətdə, qorodovoyun simasında insan idrakı görünürdü, o, Mokreyaya dinməz-söyləməz bir yumruq ilişdirərək, yerə yığırdı, dodaqlarını bir-birinə möhkəm sıxaraq mırıldanır, çirkli mələfə şırımları ilə, kəndirlə paltaryuyan arvadın əl-ayağını sarıyırdı. Mokreya heç vaxt ona müqavimət göstərmirdi, ancaq gülümsəyə-gülümsəyə mızıldayırdı:

– Hə, hə, sarı! Sarı kafir...

Qorodovoy onu iplə sarıya-sarıya fisıldayır, acıqlı-acıqlı deyirdi:

– Mən s-səni tanıyıram, mən s-səni...

Sərxoş camaşır qadının dəhşətli adam olduğunu təkcə mən demirdim. Mən ondan son dərəcə qorxurdum, o məndə ağır nifrət hissi oyadırdı, mən ondan yaman iyrenirdim.

Mən dayımdan soruşurdum:

– O nə üçün yaşayır?

Dayım mənim başımı tumarlaya-tumarlaya cavab verirdi:

– Bu məsələni idrak həll etmir. Nə üçün? – sualına biz: bu, Allahın əmridir, – sözündən başqa cavab tapa bilmirik. Hətta gənclik yaşlarında da təbiəti – qaba alleqorik şəkildə camaşır Mokreyaya, insan idrakını – tatar polis məmuruna oxşadığımı etiraf etməyə utanmıram; mən bəlkə, indi də bu alleqoriyanın təsiri altındayam. Həm də bu alleqoriya mənim, – açıqdan-açığa mənasız və mənə düşən olan həyat hadisələri qarşısındakı qorxumu artırır, dərinləşdirirdi.

Ağcaqanadın mənə qızdırma azarı yoluxdura biləcəyini eşidəndə, siçanların taun xəstəliyini yaydığını biləndə mən buna təəccüb etdim. Ən əhəmiyyətsiz bir şey olan ağcaqanad mənim düşmənimdir, qorxaq siçan da mənim düşmənimdir?

Mən öz suallarımınla dayımı təngə gətirirdim, axırda onu hirsələndirdim.

O, qalın qaşlarını çatıb dedi:

– Bilirsən, nə var, cənab sənənin yaşında bir uşaq bu cür zəhlətökən əlləməlik eləməz! Həm də əslində, bunun üstündə səni kətləmək lazımdır. Əl çək yaxamdan!

Anam da mənə deyirdi:

– Sən dayımdan əl çək, onu təngə gətirmə. Sən nə üçün həmişə belə boş-boş şeylər soruşursan? Yaxşı deyil.

Onlar belə desələr də, özləri tanış adamların yanında mənim hər şeylə maraqlanan ağılla öyünürdülər. Bu qayda ilə anamla dayım mənim xudbinliyimi artırırtdılar; eyni zamanda məni özlərindən soyudurdular. Mən özümü yaşadlarımdan ağıllı hiss edirdim, buna görə də onların arasında mənim yoldaşlarım yox idi. Əlbəttə, gimnaziyada duymuşdular ki, mən qorxağam, odur ki, mənimlə yaman öcəşirdilər. Həm də cəld deyildim, ağırdım, oyun mənə təhlükəli görünürdü, məni maraqlandırmırdı. Mən gimnaziyada məhlə davasından qorxurdum. Küçə uşaqlarının gimnaziya şagirdləri ilə düşmənçilik etməsi mənə Qustav Emar vəhşilərinin avropalılara qarşı instinktiv düşmənçiliyini xatırladırdı. Beləliklə mən tənhalıq qürurunu çox tez duydum, bunun – müstəqil şəxsiyyətin azad surətdə tərbiyə olunduğu yeganə sahə kimi əhəmiyyətini tutqun şəkildə başa düşdüm.

Mən orta bilikli bir şagird idim, oxumağa çox həvəs göstərməyəm də vicdanla oxuyurdum. Dayım təbiət elmlərinin hikməti haqqında hörmətlə danışsa da mənim, təbiət hadisələri qarşısındakı

qorxumu aradan qaldırmırdı, hətta onu heç azaltmırdı da. Bu elmlərə aid dərsləri böyük bir ruh yüksəkliyi ilə gənc müəllim Jdanov deyirdi: Jdanov, meymuna oxşayan, yumru, zirək bir adam idi; gimnaziya tələbələri ona Kos ləqəbi vermişdilər. Maddənin quruluşu haqqında onun nəşə öz fərziyyəsi var idi; o, elektrikə pərəstiş edir, dərslər verəndə qışqıra-qışqıra deyirdi:

– Həyatın bütün sirləri elektrik qüvvəsindədir, biz bu sirləri tezliklə tapacağıq.

O bir az qəribə, tez bənd olan bir adam idi; az qala hər bahar yeni bir eşq macərəsi başlayırdı. O mənə dəmdəməki adam kimi görünürdü. Mən onda klounla bir ümumilik görürdüm. Ondan incimışdim. Bir gün dərslər vaxtı mən nəyi işə başa düşmədim, bu Jdanovu açıqlandırdı, o mənə belə dedi:

– Sən, sübhəsiz, çalışqan oğlansan, ancaq elmi sevmirsən. Bir də axı sən nəyi sevirsen, – mən bunu görmürəm. Mənim fikrimcə sən burada deyil, seminariyada oxumalı idin.

Tarix müəllimi Mili Novak, ucaboy, arıq, donqar bir adam idi; balaca daz başı, qarı qız kimi tüksüz sifəti və çox iri xirtəyi var idi. O mənə son dərəcə eybəcər bir adam kimi görünürdü. Sifətinin az qala üçdə bir hissəsini sümük sağanaqlı girdə, qara çəşmək tuturdu. Səliqəsiz, huşsuz bir adam idi. Mütərəddid addımlarla, yırğalana-yırğalana yeri yirdi. Çəkmələrinin dabanı həmişə əyilmiş olurdu, şalvarının dizləri gülünc bir şəkildə qabarırdı. Mən onun atdan qorxdığını görmüşdüm. Küçənin bu səkisindən o biri səkisinə keçməmişdən qabaq xeyli dayanır, tərəddüdlə ətrafına baxırdı, arabaların keçib getməsinə gözləyirdi, araba gedəndən sonra başını aşağı əyərək, yırğalana-yırğalana, az qala yığıla-yığıla yeyin-yeyin yeriyərək küçəni keçirdi.

Novak yeknəşəq, sönük səslə tarixi nağıl edirdi, ancaq padşahların qəddarlığına haqq qazandıranda bir az ruhlanırdı. O, əllərini cibinə qoyub danışdı, lakin padşahların qəddarlığından danışanda sol əlini cibindən yavaşca çıxardı, qarmaq kimi bükülmüş barmağını çiyinə qədər qaldıraraq inamla deyirdi:

– Böyük Pyotr qəddar idi, lakin bunu şərait tələb edirdi.

Onun cansız danışığında tarix məni olduqca çoxlu dəhşətli hadisələri ilə maraqlandırırırdı. Yəqin mən Novakın dərslərində qəddarlıq məsələlərini xüsusilə qeyd edirdim: o mənim cavabıma qulaq asır, başını yırğalaya-yırğalaya sözümü təsdiq edirdi:

– Elədir. Mütləq elədir. Çar İvan Qroznı məcburiyyət qarşısında qəddar olmuşdu, bunu dövr özü tələb edirdi. Elədir.

O bəzən mənə şagirdlərə nümunə göstərirdi, bu isə gimnazistlərin mənə qarşı ədavətini daha da artırır.

Altıncı sinifdə oxuyanda, bir gün Novak küçədə mənə rast gəldi, mənə evinə dəvət etdi.

Sonra da astadan əlavə etdi:

– Axşamçağı, sabah, hava qaralanda gələrsən.

Novak bağın içində, kiçik bir evdə, boy-buxunlu, dinməz, sakit bir qarının evində qalırdı, orada da yeyib-içirdi. Onun əlaqaranlıq otağı kitabla dolu idi. Otağın ortasında böyük masa var idi, onun da üstünə kitablar qalaqlanmışdı. Divarların yanında çarpayı, küncdə paltar dolabı qoyulmuşdu; bağda, qaralıqda aram-aram yağış səpələnir, ağacların yarpaqları qəribə bir səslə xışıldayırdı, bu səs Novakın həmişə əlaqaranlıq otağı üçün zəruri bir şey kimi görünürdü. Açıq pəncərədən boz kəpənəklər uçub gəlir, masanın, yaşıl abajurla örtülmüş lampanın üzərində fırlanırdılar.

Novak yaşıla çalan daz başını əyib masaya baxır, belini qövs kimi bükərək, qara paltarda, hərəkətsiz dayanmışdı; o, masaya baxa-baxa yavaşdan danışır, mənə tarix-filoloji fakültəsinə girməyə və bunun üçün hazırlaşmağa təbliğ edirdi.

– Sizdə, Makarov, tarix elminə həvəs vardır. Mən belə təklif edirəm: bu elm üzrə sizinlə xüsusi məşğul olaq! Sizə kitablar verəcəyəm, sizin müəllimənizə rəhbərlik edəcəyəm! Belə!

Onun mənimlə “siz” deyərək danışması çox xoşuma gəldi; buna görə də mən onun təklifini qəbul etdim. Novak masanın üstündən, qırmızı tumac cildli kiçik bir kitab götürüb əli ilə sığalladı.

Bu, Karleylin “Tarixdə qəhrəmanlar və qəhrəmanlıq hadisələri” adlı kitabı idi. Mən ciddi kitablar oxumağı çox da xoşlamırdım. Mənə xarici dillərdən tərcümə olunmuş macəra romanları tamamilə təmin edirdi. Lakin bu kitabı mən vicdanla oxudum, ancaq kitabın xoşuma gəlib-gəlmədiyini yadımda qalmayıb; amma buna baxmayaraq kitabda mənim ədəbi zövqümü təmin edə bilən bir şey vardı. Mənim zövqümü tərbiyə edən Robinzon Kruzo, bir də Kuperin, Mayn-Ridin, Qustav Emarın qəhrəmanlarının macərələri olmuşdu.

Novak bu balaca kitabın fəlsəfəsini açıb söyləyəndə mən buna heyrət etdim. O çox ciddi, sarsıdıcı bir qüvvə ilə, yavaşdan, lakin elə buna görə də tutarlı danışdı; deyirdi ki, xalq kütlələri əslində

simasızdır, mənəvi cəhətdən səthi, ibtidai və yekrəngdir; həyatın sirrini dərk etməyə çalışmaq bu kütlələrə yabançıdır; yaradıcılıq deyilən şey onlara məlum deyil; həm də onlara düşməndir. Hətta öz qüvvələri ilə öz qaba və ağır həyat şəraitini də yaxşılaşdırmağa qabiliyyətləri yoxdur. Kütlələr ixtira etməyi, uydurmağı bacarmırlar; yaradan, ixtira edən, qanun verən həmişə ayrı-ayrı adamlardır, fərddir, şəxsiyyətdir. Xalq həmişə şəxsiyyətin mənəvi qüvvəsini istismar edə-edə yaşamışdır.

Onun çox ciddi dediyi sözlər mənim yadımda qalıb. Novakın qarmağa bənzəyən barmağı gözümün qabağında tərpenirdi, elə bil ki, bu barmağı ilə mənim gözümü çıxartmaq istəyir. Onun xirtdəyi sözlərin təzyiqi altında şişirdi, bu mənim heç xoşuma gəlmirdi.

– İvan Qroznı və Böyük Pyotr olmasaydı, alman şahzadə xanımı Yekaterina, Puşkin, Qoqol, Dostoyevski olmasaydı, dünya Rusiyanı nə tanıyardı, nə də hiss edərdi! Tarix həmişə fərdlərin işi, qəhrəmanların yaradıcılığı nəticəsində yaranmışdır! İtaliyanı – Dante və Petrarka, İngiltərəni – Milton, Yum, Hobbs yaratmışdır!

Novak elə adamların adını çəkirdi ki, mən onların ancaq adını eşitmişdim. Mili Novak soruşurdu – Fransa Rablesiz, Dekartsız, Voltersiz, Almaniya Götesiz, Fixtesiz, Vaqnersiz nə olardı? Avropa millətlərini ruhlandırان, onların hər birinə öz orijinal simasını verən şairlər, mütəfəkkirlər olmasaydı bu millətlər nə halda olardı? Afrikanın qara qəbilələrinə, kalmıqlara, qırğızlara, başqırdlara nəzər salın!

O, əllərini masanın üstünə qoyub barmaqlarını tez-tez, əsəbi halda tərpedir, səsini getdikcə yavaşdırırdı, – bu məni daha da diqqətli olmağa vadar edirdi; məni inandırırırdı ki, mən Novakdan başqa heç kimə məlum olmayan sirləri eşidirəm. Yadımdadır, mən çox arzu edirdim ki, bu adam gözlüyünü çıxartsın, – bu şəxsə mənə yeganə tanış şey həmin gözlük idi. Mən onu heç acıqlı, hətta əsəbi də görməmişdim. Arıq, qəmgin bir adam olan Novak siniflərdə, adət etdiyi və onu tənqə gətirən bir işi icra edən əsnaf kimi, özünü həmişə sakit aparırdı, əsəbiləşmirdi. Lakin bu axşam, tanınmıyacaq dərəcədə, onun boğuş səsində mən qəzəb və nifrət duyurdum, sanki o, özü üçün təhqiredici bir şey olan riyakarlığı mənim qarşımda ifşa edərək şikayətlənirdi. Görünür o öz danışığından məst olurdu; uzun bədənini əsəbiliklə öyir, xirtdəyində pəltək adamlara xas olan əcaib, dəhşətli bir səs quruldayırdı:

– Up-up-up...

O deyirdi:

– Dahi xalqdan asılı deyil. Bizim ən böyük dahimiz Puşkin ərəb nəslindəndir. Jukovski yarıtürkdür. Lermontov şotlandiyalıdır, bəli! Siz başa düşürsünüz mü? Dahi millətin fəvqündədir, o, millətdən yüksəkdə durur, həmişə yüksəkdə durur! Hər ölkədə siz əcnəbi nəslindən olan rəhbərlər taparsınız. Xalqı kim ruhlandırır, onu kim öz arxasınca aparır, – bunun fərqi yoxdur: yəhudi İsamı, ya yunan Əflatunmu, hindlimi, ya çinli Lao-Dzemi – hamısı birdir. Russo, Tolstoy eyni ruhu adamlardır, əslində elə bir dildə danışirlar. Qəhrəmanlar, rəhbərlər – kütlələrlə bəlkə də heç bir əlaqəsi olmayan şəxsiyyətlərdir...

Mən onun sözlərində bir həqiqət duyurdum, hiss edirdim ki, bu məni nəyə isə vadar edir; belə vəziyyət məni xoşagəlməz tərzdə həyəcanlandırır.

Novak deyirdi:

– Adam və camaat eyni şey deyildir, yox! Adam – camaat tərəfindən təsdiq olunan gerçəkliyin düşmənidir. Buna görə də camaat ona həmişə nifrət edir. Tarix – bir adamın çox adama qarşı düşmənçiliyidir; elə bir düşmənçilik ki, onu xalq içərisində – rahatlıq eşqi, adamda – fəaliyyət ehtirası alovlandırır: buna görə də tarix həmişə qəddarlıqla dolu olacaq, başqa cür də ola bilməz, heç ola bilməz! Belədir məsələ!

O məni yola salanda pıçıldağa-pıçıldağa deyirdi:

– Sosialistlərə inanmayın, onların nəzəriyyəsi təhlükəlidir, başdan-ayağa yalandır, bu nəzəriyyə adamın əleyhinədir, başa düşürsünüz mü? Ona inanmayın!

O, sosialistlər haqqında yenə də xeyli qorxulu sözlər dedi, mən yorulduğum üçün onları başa düşmürdüm. Onun çiyinə qoyduğu yüngül, lakin möhkəm əlini, barmaqlarının titrəyişini, gözlüyünün şüşələri arxasındakı qara parıltını xatırlayıram, – bunlar mənim heç xoşuma gəlmirdi.

Əlbəttə, mən onun fikirlərini sadələşdirirdim, güman ki, onları daha da qabalaşdırmışdım; bu fikirləri mən ilk dəfə idi ki, eşidirdim, onda mənim on yeddi yaşım vardı. Sakit küçələrlə evə gedəndə hiss edirdim ki, məni yeni bir dəhşət bürüyür. İndiyə qədər həyat mənə sadə görünürdü. Axı mən özümdə heç bir qəhrəmanlıq əlaməti görmürdüm, mən kiminləsə, yaxud nəyləsə və nə üçünsə

mübarizə aparmaq rolu haqqında heç düşünməmişdim. Mən orta-boylu, kök, ərköyün, adi bir oğlandı, anam mənim sağlamlığının qeydinə çox qalırdı; bu məni xəstəlik dərəcəsinə çatan vasvası bir adam etmişdi. Əlimdə kitab divanın üstündə uzanaraq qəhrəmanların zirəkliyinə, ya qoçaqlığına heyret etmək, cinayətkarlardan fərqləndiyimi duymaq mənim xoşuma gəlirdi; bədbəxtlərə acımaq, tale onların başına cürbəcür müsibət gətirdikdən sonra onları xoşbəxt edəndə sevinmək mənə ləzzət verirdi. Həyatın həyəcan və təhlükələrini xoşlayan, yaxın adamlarının xoşbəxtliyi qeydinə qalmaqdan həzz alan insanların mövcud olduğunu bilmək maraqlı idi, lakin bu adamlar şəxsən mənə lazım deyildi.

Novak da, Karleyl də mənə qətiyyən lazım deyildi. Mən evdə yatağımda uzanaraq iztirabla düşünürdüm: qəhrəmanlar və xalqlar mənim nəyimə lazımdır? Mən əmin idim ki, onlarla əlaqəyə girmədən də yaşaya bilərəm; axı şəhərdə, mənim ətrafımda, Karleylin fəlsəfəsi ilə tanış olmayan, buna ehtiyac duymayan, qəhrəmanları, rəhbərləri, sosializmi və Novakı belə mənasızcasına həyəcanlandıran şeyləri istəməyən on minlərlə adam yaşayırdı...

Onun sosialistlər haqqındakı təşvişli sözlərini xatırlamaq mənə hətta bir az gülməli gəlirdi; mən bilirdim ki, gimnaziyanın yeddinci sinfində, özlərini sosialist hesab edən bir neçə lovğa və təkəbürlü oğlan vardır. Nədənə mənim xüsusilə xoşuma gəlməyən cəhət bu idi ki, onlara rəhbərlik edən qəza dvoryanları başçısının oğlu idi. Bu, dikbaş və zəhlətökən bir oğlan idi, gimnaziyanın qəhrəmanı idi: çayda boğulan, gerek ki, sərxoş bir arvadı sudan çıxartmışdı, buna görə də addımlarını geniş ata-ata matros kimi yeri yirdi, fit çalırdı, dişləri arasından çirt atırdı.

Mənim də sinfində Rudomyotov adlı bir qəhrəman var idi. Bu çox qəşəng, qüvvətli və əyyaş gənc məhkəmə müstəntiqinin oğlu idi. Onun əxlaqsızlığı haqqında şagirdlər arasında əfsanələr yayılmışdı. Ondan qorxurdular, ona paxıllıq edirdilər. O hamıya gözlərini qıyaraq, fəvqəladə bir adam etinasızlığı ilə baxırdı, özü də müəllimlərə cavab verəndə həqiqətən fəvqəladə bir şey deyirdi, buna nəinki şagirdlər, bəzən müəllimlər də qəhqəbə ilə gülürdü. Təkcə Novak gülmürdü, o astadan deyirdi:

– Belə. Siz bunu adam güldürmək üçün uydurursunuz. Mən sizə iki qoyuram.

Rudomyotovun müəllimlərlə sərbəst rəftar etməsi mənim xoşuma gəlirdi. O qəribə sözlər deməyi bacarırdı, mən buna həsəd edirdim. Bu sözlər mənim hafizəmdə nəqş olunurdu. O bir dəfə Jdanovun dərində dedi:

– Əyri xətlər mənim daha çox xoşuma gəlir, çünki onlar mənə canlı, müstəqil surətdə hərəkət etməyə qabil görünürlər, halbuki düz xətlər ölü kimi cansızdır.

Bu sözlərə də qəhqəhə ilə güldülər.

Jdanov ona heyran olub çığırdı:

– Sizin yaxşı kəlləniz var, ancaq siz məlun, tənbəlsiniz, siz cinayətkarsınız.

Novakın sözlərini düşünərək mən gimnaziyanın bütün “qəhrəmanlarını” xatırladım, onları gələcəkdə tarixi yaradanlar kimi təsəvvür etməyə çalışıb Novakdan canımı qurtarmaq qərarına gəldim. Bunun üçün mən sadə bir yol tapdım: tarix dərini daha öyrənmirdim. İlk günlər Novak sanki bunu hiss etmirdi, sonra deyirdi:

– Belə. Yox, bu çox pisdir.

Çox keçmədi, o yenə də məni evinə çağırdı, həkim xəstə uşaq-la danışan kimi, məndən soruşdu: dərini niyə hazırlamırsan? Mənim ona nə cür yalan dediyim yadımda deyil, ancaq bunu xatırlayıram ki, Novakı hər necə olsa acıqlandırmaq istəyirdim. Buna müvəffəq ola bilmədim. O mənim çiyimdən tutub yenə də xalqların öz rəhbərlərinə və qəhrəmanlarına qarşı olan mübarizəsindən danışdı. Novak mənə inamla deyirdi:

– Qəhrəman cismən məğlub olsa da, həmişə qalib gəlir! – bu zaman mən belə düşünürdüm: Novak gözlüyünü çıxartsa, mənim qarşımda dəli bir adamın gözləri parıldayar.

Mən onun yanından gedəndə qəti inanmışdım ki, o mənə lazım olan şəxs deyil. Mən yaxamı ondan nə cür qurtarım?

Dayımın qəfildən naxoşlaması və çox tez ölməsi buna kömək etdi: İordana xaç yürüşü vaxtı boğaz ağrısına tutulub xəstələnmişdi, sonra da gözə görünməyən bir streptokokk onun beyninə keçib, bu gözəl, sağlam adamı iki günün içində öldürdü. Mən dayımın dəyişmiş, göy sifətini, onun pırtlaşmış saqqalını, sanki dəhşətdən biz-biz olub yastığa tökülən saçını görəndə elə güman etdim ki, ölümün müdhiş mənasızlığını, həyatın acizliyini heç kim bir vaxt mənim qədər dərin duymamışdır.

Kilsə zəngi keşişin ölümünü xəbər verəndə necə qəmgin səsle-
nirmiş!

Bu ölüm mənə yaman ağır gəldi.

Mən dayımı sevirdim. O, dünyada hər şeyin yaxşı getdiyinə
arxayındı; buna əmin idi. O sağlam, şən, etibarlı adam idi. O həmi-
şə gülə-gülə deyərdi:

– Kim gülməyi sevirsə, yaxşı yaşamağı da bacarır.

İndi daha ondan streptokokkların nəyə lazım olduğunu, onların
gülməyi sevib-sevmədiyini soruşmaq mümkün olmayacaqdır. Həm
də onun, violonçelin bas simi kimi səsələnən bariton səsle verdiyi
cavabı daha eşitməyəcəyəm, o deyirdi:

– Sən, cənab, yadında saxla, nə qədər çox sual ortaya çıxsə,
onlar o qədər mənasız olur. Bunu hələ Laktansi bilirdi.

O öz zarafatyana fikirlərini xristian dini təfsirçiləri və filosofla-
rının boynuna yükləməyi, ya da birinin fikrini o birinə aid etməklə
onlara böhtan atmağı xoşlayırdı. Onun səhvini tutanda, başqalarının
fikrini təhrif etdiyini göstərəndə, dayım gülüb deyirdi:

– Bunun kimə zərəri var? Platonu mən bir skeptik kimi təsvir
etsəm, bununla dünyada olan xırda pislilikləri artırmış olaram?

– Allaha inanıram, çünki bu mənasız şeydir.

Ona deyəndə ki, “bu” artıqdır, o etiraz edirdi:

– Qətiyyə, çünki “bu” etiqadın özünə aiddir.

Onu qəbiristana tənənə ilə apardılar, donub daş kimi olmuş
torpağa basdırdılar; qar qəbrin üstünü örtənə kimi mən orada
dayandım. O gün bərk qar yağdı. Mənim bədənimdən elə bil ki,
bir sümük düşmüşdü. Mən zəiflədim, daha gimnaziyaya getmədim;
kəder məni boğurdu.

Çox keçmədi, Novakı Peterburqa çağırdılar. Orada ona nazirlik-
də vəzifə təklif etmişdilər. Mən onu yola salanda bir şey hiss etdim:
bu adamla tanış olmağım mənim nə qədər xoşuma gəlmirdisə, onun
yola düşüb getməsi də bir o qədər xoşuma gəlmirdi. Bu, yəqin, ona
görə idi ki, dayımın ölümü mənim tənhalıq hissimi daha da kəskin-
ləşdirmişdi. Mənə, kim olur-olsun, bir insan, bir adam lazım idi.

Əlbəttə, mənim yoldaşlarım var idi. Onlar araq içir, gimnaziya
qızları ilə gəzir, fahişəxanalara gedirdilər. Mən arağı xoşlamırdım,
fahişəxanalara da getmədim, qorxurdum mənə xəstəlik yoluxar.
Mənim kişilik tələbatımı ev qulluqçumuz Dünya məmnuniyyətlə

təmin edirdi. Dünya otuz yaşlı, utanmaz, hiyləgər və pula həris bir arvad idi. Mən qızların yanında utanırdım, sızılırdım. Onlarla danışa bilmirdim, danışmağa da bir mövzu yox idi; onların çoxu mənim xoşladığım kitabları oxumurdu. Mən onlara deyəndə ki, Dumanın romanlarını xoşlayıram, onlar narazı halda gülümsəyirdilər, bu, mənə ağır gəlirdi.

Anam yaxşı yemək yeməyi xoşlayırdı, onun həyatda əsas marağı da bundan ibarət idi. O, evinə özü kimi zərif yeməkləri xoşlayan adamları toplayırdı, onları yedirirdi, sonra da onlar bir-bir anamı evlərinə çağırır, onu qonaq edirdilər.

Anam, qəşəng, sağlam, mehriban, mavigözlü bir qadın idi; o tənbel-tənbel yeriyir, ağır-ağır danışdı; bu onu təmkinli göstərirdi, kişilərin də xoşuna gəlirdi.

Mən yeddinci sinifdə olanda, anam, təhsilini yenidən bitirən şən və gülər bir həkimlə eşqbazlığa başladı. Anam mənim universitetə girməyimin əleyhinə idi, “siyasətdən” qorxurdu: o əmin idi ki, mən o saat tələbə iğtişasında iştirak edib həbsxanada, sürgündə məhv olacağam. Anam – bir il gözləmək, gimnaziyadan sonra dincəlmək lazımdır, – deyə məni asanlıqla dilə tutdu: bu bir il ərzində onun məni evləndirməyə çalışacağına şübhələnsəm də, buna razı oldum. O, təşəbbüs etdi, lakin müvəffəq ola bilmədi. Mən evlənmək işinə mənfi münasibət göstərdim. Mənim cinsi əlaqə məsələsində az da olsa təcrübəm vardı, bu mənə heç xoşa gəlməyən bir fikir tələq etmişdi və kifayət qədər, necə deyərlər, fizioloji skeptisizm aşılarmışdı. Bircə dəqiqlik xoş təxərrüş – uzun illər boyu, hər gün cürbəcür narahatlıq və təşviş keçirməyinə dəyərmimi? Bu bircə dəqiqənin xatirinə – başqa cinsdən olan, başqa xasiyyətli bir adamı, həm də, nə üçünsə, sənə nə barədə düşündüyünü, nəyi necə hiss etdiyini sənədən soruşmağa ixtiyarı olduğuna əmin olan bu adamı öz yanında saxlamağa dəyərmimi? Hərgah arvadı hər gün başqa cür dad vermək üçün, sup kimi mətbəxdə hazırlamaq mümkün olsaydı...

Mən oxuduğum kitablardan bildirdim ki, qadınlar “qəhrəmanlar”, qüvvətli, gözəl kişilər axtarırlar, onları sevirlər həyat da, nə qədər ki, mən ona bələddim, bunu təsdiq edirdi. Mən “sevgi” haqqında oxuduqlarımın hamısını – müvəffəqiyyətsiz uydurma, insanları itlərin, keçilərin abırsızlığı dərəcəsinə endirən qaba və çirkin münasibətləri örtmək istəyən riyakarlıq pərdəsi kimi başa

düşürdüm. Mən qadınlarda, hətta qızlarda həmişə saxta, süni bir şey, cüretlə deyə bilərəm ki, özünü kişinin boynuna keçirmək kimi tufeylilik meyli hiss edirdim. Mənə elə gəlirdi ki, qadınların tez-tez güzgüyə baxması – cazibədarlıq silahının öz qaydasında olub-olmadığını yoxlamaq üçün deyil; bəlkə ona görədir ki, onlar varlıqlarının reallığına məndən daha az əmindirlər.

Bəlkə də bu fikirlər mənim ağıma iyirmi yaşında deyil, sonralar gəlmişdir; o zaman mən özümü ər və ata təsəvvür edə bilmirdim, insanı sərbəstlikdən məhrum edən, onun rahatlığını pozan bir hərəkətə əl atmağa cəsarət etmirdim.

Bir il sonra mən tibb fakültəsinə girdim. İkinci kursda oxuyanda anamın dediyi sözlər doğru çıxdı: mən də qeyri-ixtiyari nümayişə qoşuldum. Polis işçiləri məni də bir yığın tələbə ilə qovub Moskva manejinə saldılar; sonra da məni gəldiyim yerə, vətənimə sürgün etdilər. Anamın qorxudan az qalmışdı ürəyi getsin. O qəti bildirdi ki, daha səni Moskvaya buraxmayacağam, əgər mənim sözümdən çıxsan, bu məni öldürər. Mən ona etiraz etmədim. Universitetdəki səs-küy, siyasət, dərməklər arasındakı ədavət məni ikrahlandırır. Alimlərin bu çaxnaşma içərisində yaradıldığını, ölkənin mənəvi qüvvəsinin buradan törədiyini düşünmək mənə qəribə görünürdü. Tibb elmi mənim üçün əlverişli olmadı. Qoxumuş meyitlərin ıçalatını qurdalamaq məni iyrəndirirdi, həm də özümü – dişləri arasında papiros tutan şən bir oğlanın sarsaq biçimli balaca bir bıçaqla ürəyini kəsib çıxartdığı bir meyit kimi təsəvvür etmək məni dəhşətə gətirirdi. Bu ağzı papiroslu, tüstüdən gözlərini qıyan gənc oğlanlar məni, – iki, üç gün bundan qabaq onların özü kimi canlı və yəqin ki, gələcək can həkimləri qədər axmaq olan bu meyitlərdən az qorxutmurdu. Onlar meyiti kəsib doğrarkən zarafatlaşırdılar, gülürdülər; mənə elə gəlirdi ki, bu gənclər həyatın sirli məsələsinə, biabırçı bir şəkildə doğranan, çürüyən bir yığın ət parçasının içərisindən hara isə uçub gedən ruh məsələsinə qaba tərzdə laqeyd münasibət göstərməyə çalışır, bir-biri qarşısında özlərini göstərirdilər. Mən, əlbəttə, görürdüm ki, onlardan bəziləri insan orqanizmini öyrənmək üçün səmimi bir arzu ilə ruhlanmışlar, elə buna görə də onların – orqanizmi hərəkət etdirən, duyub düşünməyə vadar edən sirli qüvvəyə qətiyyət maraq göstərməmələrini başa düşə bilmirdim.

Budur, şen və şıltaq bir qız olan Klavdiya İvanovnanın cəsədi onların qarşısında, masanın üstündədir. Bu qız iki gün bundan qabaq xlorid turşusunda mis məhlulu içib özünü öldürmüşdü. Qızın gözləri bərəlmışdi, qaşları yuxarı qalxmışdı, onlardan biri o birindən yuxarıda idi; dəhşət və ağrıdan şişən göz qapaqları tarım dartılmışdı. Dodaqları boğuc çıxırtıdan cırıq-cırıq olmuşdu; lakin mənə belə gəlir ki, mən bu çıxırtını eşidirəm: bu çıxırtı artırdı, havada boğucu bir qoxu ilə yayılaraq mənim başımı gicəlləndirirdi, bütün damarlarımı dartışdıraraq ürəyimi bulandırırtdı.

Mənim eloğlum Rudomyotov kiçik meyitin göyərmiş qarnını yararaq həmişəki kimi, həmişəkindən daha artıq donquldana-donquldana laqeydliklə deyirdi:

– Fahişəlik ruhi xəstəliyə tutulmuş qadınların sənətidir.

Mən bilirəm ki, o, bir də əllərini dalına qoyub stolun yanında dayanan bir tələbə həmin qızla tanış idi, həm də yəqin ki, indi Rudomyotovun belə laqeydliklə yardığı bədəndən ikisi də istifadə etmişdilər. Mən ölən qız haqqında, onun ya da başqa birisinin bir-cə kəlmə şəfqətli insan sözü – lüzumsuz, lakin həyatı yüngülləşdirən bir söz deməsini gözləməirdim; mən bu adamlardan ümumiyyətlə heç bir şey gözləməirdim, heç bir şey də istəməirdim, lakin onların arasında qala, dözə bilirdim. Mən çıxıb gedəndə Rudomyotov mənim dalımca kinayəli sözlər dedi:

– Başu pis olsa da, yaxşı burnu var.

Mənə ümumiyyətlə istehza edirdilər; mən “əhli-kef” deyildim. Rudomyotov isə qaba, kobud bir adam idi, yaxşı natiq idi, “siyasət” düşməni olan “akademik” tələbələrə dəstəsində görkəmli rol oynayırdı. Bəziləri ondan qorxur, bəzilərinin ondan zəhləsi gedirdi, bir parası da onu, it öz sahibini sevən kimi sevirdi.

Beləliklə mən universiteti tərk etdim və buna təəssüf etmədim. Bir neçə aydan sonra, anamın ürək dostu olan həkim məni qubernatorun dəftərxanasında işə düzəltdi, – həkimin qardaşı xüsusi tapşırıqlar məmuru idi. Mən dəftərxanada iki il işlədim. Bu illər çox tez gəlib keçdi. Coşqun yapon müharibəsi dövrü və 1905–1906-cı illər inqilabı baş verəndə mən dəftərxanada işləyirdim.

Qubernator, üz-gözündən narazılıq yağan, sallaqdodaq, naxoş, qoca bir adam idi. Onun fikri-zikri – brauning gülləsi deşə bilməyən zirehli bir jilet tapmaq idi. Mənim bilavasitə rəisim həkimin

qardaşı idi, o, otuz beş yaşlarında, yaxşıca kraxmallanan, bəzənib-düzənən, dazbaş bir kişi idi; özü də yaman qumarbazdı; aqorafobiya xəstəliyinə tutulmuşdu, çini qablar kolleksiyası toplayırdı. Mənim iş yoldaşlarım da heyvan mislində, xəyal kimi şeylərdi.

Onlardan ancaq biri – adamı tənqə gətirən zirekliyi ilə başqalarından fərqlənirdi; o əsli-nəslə məlum olmayan qarabuğdayı, diribaş, vaxtından tez doğulmuş bir oğlandı, adı da Drozdov idi. Drozdov şəhərdə baş verən bütün əhvalatlardan xəbərdar idi, o hər gün dəftərxananın alaqaaranlıq, papiros tütüsü ilə dolu otaqlarına – adamı əsəbiləşdirən, tükələri ürpərdən, təşvişə salan xəbərlər gətirirdi. O mənim qarşımda, sıx yarpaqlı cökə ağacının kölgəsi düşən pəncərənin yanında otururdu. Aydın, lakin küləkli günlərdə onun qarabuğdayı, uzunsov, nazik üzündə ağacın kölgəsi tərpaşəndə, o ele bil ki, dəhşətli və təhlükəli şeylər düşünərək səssizcə gülürdü.

Mən həmişə adamın əllərinə baxıram, görüm onun əlləri necədir. Drozdovun xırdaca, qara əlləri, nazik barmaqları yırtıcı quş caynaqlarına bənzəyirdi. O həmişə barmaqlarını masaya vurub tiq-qıldadır, ya da tərpaşirdi; ele bil ki, düyün açib bağlayırdı.

Drozdov bir degenerat kimi, heyvani duyğusu ilə mənim necə adam olduğumu çox tez başa düşmüşdü: buna görə də zəhlətökən payız milçəyi kimi saatlarla dızıldayır, cəbhədən qayıdan əsgərlərin vəhşicəsinə dalaşqanlığından, kəndliləri qızışdıraraq qiyama qaldırmasından, şəhərdəki əhval-ruhiyyədən, get-gedə artan və sanki yeri-göyü bürüyən qorxudan danışır. O özü, gerek ki, ürəkli idi, lakin məni qorxutmaq açıqdan-açığa xoşuna gəlirdi.

Drozdov yavaşdan deyirdi:

– Ba-aşla-nır! – O, sonuncu hecanı dəhşətli bir səslə, iyrenc bir marçılı ilə tələffüz edirdi.

– Nə başlanır?

O yavaşca fit çalır, iti burnunu kağızların arasında gizlədərək mənə cavab vermirdi. Kağızları oxuyub gözdən keçirəndə gah bir gözünü yumurdu, gah da o bir gözünü. Aydın görünürdü ki, vaxtından tez doğulmuş bu naqis adam həyatda baş verən iğtişəslərə sevinir. O, əslində, yanğınlara, qətlərə, küçə fəlakətlərinə baxıb əylənən laqeyd, ona görə də zərərsiz adamlardan, dramları da, komediyaları da eyni dərəcədə xoşlayan teatr qalyorkası tamaşaçılarından deyildi. Mən hiss edirdim ki, iğtişəş onu sevindirir, o özü

faciələrin inkişafına kömək edə bilərdi, hətta onları yaratmağa da hazır idi. O mənə elə hisslər oyadırdı ki, mən bədbəxtlik baş verəcəyini gözləyirdim, bu bədbəxtlik mənim həyatımı məhv etməli idi.

Bu cür əhval-ruhiyyədə olduğum zaman məni bağların arasında, təpənin üstündə, çayın üst tərəfində yerləşən kiçik bir qəza şəhərinə ezam etdilər. Mən ispravnikin evinə düşdüm, kəndlilərin ürküt-düyü atlar bu adamı şikəst eləmişdi, mən bu evin pəncərəsindən mujiklərin mülkədar malikanələrini necə yandırdıqlarını görürdüm.

Hələ axşamdan çayın və meşənin o tərəfində, cənub-şərqdə buludlar qızarmışdı; elə bil ki, orada da gün batırdı. Biçənəklərin üzərində qaranlıq artanda, meşənin üstündə, dişləri yuxarı qaldırılmış mişara bənzəyən alov göründü. Sonra birincidən sol tərəfdə, şəhərə yaxın yerdə yanğın şəfəqi parladı; elə o saat qərribə bir uğultu, araba cırlıtısı eşidildi, itlər hürüdü. Lap çaya yaxın bir yerdə ot tayası alışdı, sonra dalbadal iki taya da ot tutdu, bu üç tonqal yolu işıqlandırır; yolda, bir-birinin ardınca gedən çoxlu araba, qara insan izdihamı göründü. Qaranlıqdan zavodun uzun borusu ucaldı, kələ-kötür torpaqda kərpic bina aydınca nəzərə çarpdı; böyük bir tabut qapağına bənzəyən uzun, boz anbar alovlandı, sütunlu və eyvanlı ağ evi işıqlandırdı. Çayın suyu görünməyə başladı, su qızarmışdı; elə bil ki, qaynayır. Mən bütün bunlara baxır, sanki yuxu görürdüm.

Pəncərənin qabağında keçən qara adamlar məni yuxudan oyatdılar, onlardan biri dedi:

– Müntəzəm hərəkət edirlər.

Bu sözlər mənim nəzərimi son dərəcə itiləşdirdi: bütün bu gördüklərim qəlbimə çökür, məni dəhşətə salırdı. Hafizəmdə isə nifrət etdiyim:

– Ba-aşla-a-nı-ır! – sözü səslənirdi.

Evin eyvanına qara adamlar qara dalğa kimi doluşmuşdu; sındırılan şüşələrin cingiltisi, çərçivələrin çatırtısı, danışıq səsləri aydın eşidilirdi. Çayın qırmızı suyunda sürətlə üzən qayıqlar göründü, avarlar böcək ayağı kimi nəzərə çarpırdı. Mən başa düşdüm ki, şəhər əhli talana gedir.

Mən bütün gecəni səhərə kimi, pəncərənin qabağında gah dayanır, gah da oturdum; adamların qarışqa kimi qaynaşmasına baxırdım. Alov bu adamları yaxşı işıqlandırır. Onlar o tərəf bu tərəfə

ağır şeylər, iri bağlamalar daşıyır, bir-birini itələyirdilər; həm də, deyəsən, dalaşırdılar. Yadımdadır: İki adam ağ bir şeydən yapışdı, hərə öz tərəfinə dartdı, ağ şey birdən cırıldı, onların üstünə qar kimi narın tük səpələndi. Qırmızıya çalan bir at çayın sahilini ilə çapa-çapa keçdi. Narın yağış yağdı, bununla belə alov qırmızı süpürgə kimi, tikintiləri yer üzündən süpürüb aparırdı; tüstü çökmüş qaranlıq getdikcə daha da kəsifləşirdi. Alov qaranlığı qızardırdı, yarırırdı, getdikcə yayılırdı; qaranlıq isə qatılaraq adamların, atların al-qırmızı qaraltılarını yaradırdı; bu qaraltılar bir-iki dəqiqə titrəyə-titrəyə yaşayır, yenə də yox olurdu, qaranlıqda itirdi. Mən uşaqlıqda qaranlıqdan qorxduğumu xatırladım, lakin indi istəyirdim ki, qaranlıq daha da qatılarsın, kəsifləşsin, od-alov da, onu törədən adamlar da bu qaranlıqda boğulub birdəfəlik yox olsunlar. Səhərə yaxın yağış gücləndi, mən alovun torpağa sıxılaraq kiçildiyini, gizləndiyini, bu qara adamların və atların yox olmasını görəndə az qalırdı ki, sevinim.

Günorta vaxtı şəhər meydanında xoşniyyətli adamların yığıncağı təşkil olundu; onlar, deyəsən, ikimi, ya üçümü qiyam tərəfdarını öldürmüşdülər; ikona və kilisə bayraqları ilə şəhəri gəzib dolaşırdılar. Axşamçağı mən yola düşüb gedəndə şəhər boşalmışdı və sanki gecənin yaxınlaşmasından qorxaraq donub qalmışdı.

Mən də öz daxilimdə boşluq hiss edirdim, fikirlərim keyləşmişdi. Xəyalımda od vurub öz əməklərinin məhsulunu məhv edən qara adamların izdihamı qaynaşırdı. Mənim idrakım, heç şübhəsiz, ağılsız nəticəsi olan bu hadisəyə daşa toxunan kimi toxunaraq bütün varlığında güclü bir ağrı törədir, insanlar qarşısında qorxu yaradırdı.

Quberniyaya qayıdanda, yolda piyada qoşun hissəsinə rast gəldim, dəstənin qabağında, at belində sarıbağlı, uzunqıçlı bir poruçik gedirdi. Şən soldatlar palçıqda yeriyyə-yeriyyə dolaşa haqqında sarsaq bir nəğmə oxuyurdular. Poruçik məndən gecikmiş olduğunu eşidəndə sevindi, onun həyasızcasına gülümseməsi məni heyrətə saldı. Şəhərə qayıdanda gördüm ki, qayğılı konstitusiya tərəfdarları da qəzada baş verən hadisələri eşidəndə, gözlərindəki sevinci gizlədə bilmirlər. Onların qayğılı olması mənə qeyri-səmimi, təşvişləri süni görünürdü. Hətta bizim dəftərxanada da eyni, yüngül, zarafatyana və xoşagəlməyən bir əhval-ruhiyyə yaranmışdı. Drodov isə stulun üstündə qurcalanır, kinli-kinli gülürdü; o daha kəskin danışır, adamı daha artıq əsəbiləşdirirdi.

Mən onun haqqında gizli polis rəisi polkovnik Berlə danışmağı lazım bildim; Drozdovu nəzarət altına aldılar, çox keçmədi, onun evində axtarış oldu, duyğum məni yanıltmamışdı. Drozdovun inqilabi təşkilatlardan biri ilə əlaqədə olması müəyyən edildi, həbslər başlandı. Həbs edilənlər arasında ən təhlükəli adam dayımın tərbiyə etdiyi Diakon oldu, mən buna heyrət etdim.

Mən hamıya məlum olan hadisələrdən, hökumətin biabırçı zəifliyindən, onun qiyam atəşini alovlandıran səhvlərindən danışmaq istəmirəm, – bu ağır və cansıxıcı bir şeydir.

Mənim öz gözümle gördüklərim mənfur hadisələr idi. Kibrit fabriki və sabun zavodu fəhlələrinin, bu çirkli, bu vəhşi adamlardan ibarət izdihamın qırmızı bayraqlarla bizim evin pəncərələri qabağından keçdiyini görürdüm; onlar evlərin pəncərələrinə qorxa-qorxa baxaraq gedir, elə bil başlarına qaynar su töküləcəyini gözləyirdilər. Bu qoyun sürüsü içərisində keçi rolunu – inzibati sürgündə olan, radikal qəzetlərin müxbiri axsaq, qoca Baramzin oynayırdı. Bayraqlardan birini provizor Qoldberq aparırdı, – İsanın dövründən indiyə qədər yəhudisiz bədbəxtlik olmamışdır. İzdihamın yan-yörəsində, mənim tanımadığım gənc oğlanlar, çoban iti kimi qaçışır, camaatı cinayətə sövq edirdilər.

Bu da qəzada, çayın o tayında olan qarışqa yürüşü kimi bir yürüşdü, ancaq burada adamlar daha iri və daha dəhşətli görünürdü. Külək əsir, qırmızı bayraqları hiddətlə dalğalandırır, daranmamış saçları və cır-cındır geyimləri yellədir. Adamlar nizamsız yeriyirdilər: bəziləri olduqca yeyin, bəziləri də addımlarını yavaşlıca ehtiyatla gedirdilər. Mənə elə gəlirdi ki, onların hamısı eyni dərəcədə qorxu hiss edirdi: ya təhlükə ilə tezliklə üz-üzə gəlmək, ya da ondan yaxa qurtarmaq istəyirdilər.

Əslində izdihamın özü məni qorxutmurdu, – ona başçılıq edən ağılsız adamlar idi. Mən, bəlkə də elə həmin gün, həmin saat bu cür ağılsız adamların dəhşətli gözübağlı izdihamları bütün rus şəhərləri küçələrində, sarsılmış hakimiyyətin üstünə saldırmaq üçün apar-dıqlarını təsəvvürümə gətirirdim, – bu zaman köksümdə, uşaqlıqda məni son dərəcədə dəhşətə salan qış uğultusunu hiss edirdim.

Meydanda, şəhər dumasının qabağında, qoca Baramzini assenizasiya parkının fəhləsi ağaclarla vurub öldürdü, Qoldberqi arabaçılar parça-parça elədi, izdiham qaçıb dağıldı. Ertəsi gün şəhərin küçələrində

yenə də həm al bayrağı, həm də padşahın şəkillərini gəzdiren adamlar gedirdi. Bomba atdılar. Bomba partlayanda atlı polis nəfərinin ayağını qopartdı, bir neçə adamı yaraladı, gimnaziyada oxuyan yəhudi bir qızı öldürdü. Ümumiyyətlə, o çılğın günlərdə zəruri hesab edilən hər şeyi edirdilər. Mən daxilən sarsılmışdım, xəstələnmişdim, buna görə də küçəyə çıxmırdım.

Müəllim Novakın sözlərini böyük bir qüvvə ilə xatırladım, başa düşdüm ki, o, böyük, çox mühüm bir həqiqətdən danışmış.

“Tarix fərdlərin işi, qəhrəmanların yaradıcılığı nəticəsidir”.

Məsələ aydıdı: insanlara insan rəhbərlik edir. Fəhlə kütləsini axsaq, zəif bir qoca öz dalınca aparırdı. Lakin bu qəhrəmanın miskinliyi izdihamın miskinliyi ilə izah olunurdu; amma mən, insanları bəlkə də ölümə apararkən onların qabağında birinci gedən adamı qəhrəman hesab etməyə bilməzdim.

Mən bu barədə bir xeyli, yaxşı-yaxşı düşünmüşdüm. Buna görə də, təbiidir ki, özüm “qəhrəman” olmadığım üçün, qəhrəmana sədaqətlə qulluq etmək, onun yanında öz həyatımı qoruyub gizlətmək üçün qəhrəman axtarmağa başladım. Lakin bu qəhrəman kim idi, o harada idi?

Mənə elə gəldi ki, bu qəhrəmanı polkovnik Berin simasında tapıb biləcəyəm. Dövlət intizamını qorumaq sahəsində onun gizlin, təhlükəli fəaliyyəti həm mənim əhval-ruhiyyəmə, həm də gənclik illərində cinayət romanlarını oxumaqla məndə inkişaf edən zövqə uyğun gəlirdi. Polkovnik zahiri cəhətdən də cazibədar idi: o ucaboy və qüvvəli idi; üzdən nəcabətli adama oxşayırdı; onun göy gözləri sakit-sakit gülümseyirdi; o, lütfkar bir ahənglə danışdı; həm də onun zarafatlarında qoçaq bir adamın istehzası duyulurdu. Deyilənlərə görə o, fəhlə paltarı geyib qrimlənir, inqilabçıların iclaslarına gedirmiş, həm də fəhlələrin arasında onun məşuqəsi də varmış.

Mən ona qulluq etmək istədiyimi dedim. Ber mənim həyatım, tanışlarım haqqında xeyli sorğu-sual etdi, mənim cavablarım onu təmin etmədi. O mənə təəssüf etmədən dedi ki, “məmurlar arasında sənənin mövqeyin pis olmasa da, mənə elə gəlir ki, sən çox təvazökar adamsan, utancaqsan, kifayət qədər zirək deyilsən”.

– İnkilabçıların içərisinə girmək sizin üçün çətin olar, siz həddindən artıq açıq və düz adamsınız. Siz onların içərisinə girə bilsəniz də onların arasında çox davam gətirə bilməzsəniz, siz ancaq bir-iki dəfəliyə kifayət edərsəniz.

Onun sözləri adamı darıxdırırdı, bu sözlərdə peşəkar bir adamın ifadəsi duyulurdu; məcəə polkovnik, ovçu vəhşi heyvan haqqında danışan kimi danışdı:

– Mən sizə deməliyəm ki, inqilabçılar zirək oğlanlardır! Onlar çox ağıllı oğlanlardır.

Polkovnik bir az fikirləşdi, siqar çəkərək dedi:

– Sizin dairədə tanışlarınız nə düşünürlər? – Bu barədə mənə məlumat verin, bu da kara gələr.

Məni yola salanda o heç gözlənilmədən yorğun halda dedi:

– Sözü açığı, atam, məsələ başqa cürədir! Başqa cürədir! Məsələ çox sadədir: bizi talan etmək, soyundurub lütləşdirmək istəyirlər, biz isə təklif edirik ki, penceyimizi çıxarın, amma köynəyimizi saxlayın. Bir də ki, əgər biz yaşadığımız kimi yaşamaq istəyiriksə, bizə möcüzə, heç olmazsa qəddarlıq möcüzəsi yaratmağa qabiliyyəti olan cəsəətli bir adam lazımdır. Bu qədər – vəssalam!

Mən onun yanından çıxıb gedəndə başa düşdüm ki, Ber mənə lazım olan adam deyil. Çox keçmədi, Novaka məktub yazıb, öz əhval-ruhiyyəmi, arzularımı şərh etdim. Liberal qəzetlərdə çap olunan məqalələrdən bildirdim ki, Novak monarxistlər arasında görkəmli rol oynayır; həm də əmin idim ki, ondan yaxşı məsləhət alaçağam. Mən üç kəlmədən ibarət bir teleqram aldım: “Durmayın gəlin, gözləyirəm”.

Mən yenə də onun qarşısında oturmuşdum. Onu beş ildə görməmişdim, bu beş ildə o dəyişməmişdi: əvvəlki kimi yenə də onun uşaq üzü kimi xırda sifətinin üçdə bir hissəsini qara gözlük örtürdü; qalstuku yenə də səliqəsiz bağlanmışdı; həm də elə bil ki, bütün bu beş ildə o bir dəfə də olsun sürtükünü əynindən çıxarmamışdı, şalvarını dəyişməmişdi. O xeyli arıqlamışdı, yanaqlarının və alınının dərisi qaralmışdı; heç gözə çarpmayan seyrəkləşmiş saçı kül rəngi almışdı. Onun otağı da, bizim şəhərdə yaşayarkən tutduğu balaca, ala qaralıq daxmadan fərqlənmirdi. Bu otaq da qaranlıq idi, kitabla dolu idi; otağın ortasında masa vardı. Ancaq otağın pəncərələri bağa deyil, daş çuxurun divarına baxırdı; divar tağlı idi; buradan başqa bir həyətə minik yolu vardı; tağın üstündə çirkli şüşələri olan pəncərə görünürdü. Çox xəfə və dəhşətli bir yer idi.

Mən bu böyük şəhərin çılğın uğultusundan keyləşmişdim, onun dumanından gözlərim qamaşmışdı, masanın arxasında oturub mənə

tanış olan sakit səsi dinləyərək ruhən dincəlirdim. Gündüz saat üç idi, lakin masanın üstündə, kitabların ortasında lampa yanırdı; Novak əllərini cibinə qoyub yırğalana–yırğalana, geyilib köhnəlmiş tuflilərini yerə sürte–sürte otaqda gəzişərək məndən soruşdu:

– Siz nə istəyirsiniz, nəyi müdafiə edirsiniz?

Mən fikirləşmədən, heç gözləmədiyim halda suala düzgün cavab verdim:

– Mən özümü mənə düşmən olan hər şeydən müdafiə edirəm!

O mənim qabağında dayanıb başını əyərək dedi:

– Elədir! Doğrudan da elədir! Bu – insan cavabıdır.

O, mənə tanış olan, mənim son zamanlar üzərində təkidlə və xeyli düşündüyüm bütün şeyləri qəti bir ifadə ilə təkrar etdi. Sonra masanın qırağında oturdu, mənə tərəf əyildi, ayağını danışıqının ahənginə uyğun surətdə, tiqqıldada–tiqqıldada, mənə təqribən bu sözləri dedi: idrak qüvvəsinə hədsiz dərəcədə inanan və həyatın idraksızlığını unudan ağıllı, şöhrətpərəst adamlar həyatda özlərinə layiq bir yer tapa bilmədiklərindən hakimiyyətə can atırlar, bu isə – özünü adi insanlardan daha mühüm, daha güclü hesab edən hər bir adamın qanuni səyidir. Ancaq onlar səhv edirlər, bu səhvin, mütləq, – dövlətləri sarsılmaz qarşılıqlı yardım əsasları üzərində inamla təşkil edən bəşəriyyət rəhbərlərinin bütün ağır və çətin işi üçün faciəli nəticələri olacaqdır. Səhv orasındadır ki, sosialistlər, inqilabçılar kütlələrdə hakimiyyəti ələ almaq hissini oyadaraq elə düşünürlər ki, onlar idrak qüvvəsini oyadırlar, halbuki onlar ancaq həsəd, kin, intiqam instinktlərini qızıqdırırlar. Novak:

– Bütün instinktləri! – deyərək əllərini cibindən çıxarıb, on qarmaq kimi barmağını mənim üzümə yaxınlaşdırdı.

– Kütlələrdə, xalqda sosial məqsəd instinkti yoxdur, bu instinkt hələ inkişaf etməmişdir. Kütlə adamına dövlət lazım deyil, mənə və sizə lazım olmadığı kimi, ona da lazım deyil. Lakin biz – mən və siz dövlət təşkilatı zərurəti ilə şüurlu surətdə razılaşıyıq, xalqa isə bu şüur yaddır. Bütün insanlar öz təbiətlərinə görə anarxistdirlər; getdikcə də daha artıq anarxist olurlar, – bu belədir! Lakin insan bilir ki, hakimiyyətsizlik vaxtı hələ gəlib çatmamışdır. Kütlələrin, – öz qüvvəsinin, öz əhəmiyyətinin, öz ruhunun qanunu ilə yaşamağa ixtiyarı olduğunu dərk edən fərdlərə parçalandığı zaman, belə bir vaxt gəlib çatacaqdır.

O mənə tərəf bir az da əyilərək soruşdu:

– Sosialistlərin səhvinin nəyə görə məhz cinayətkarcasına səhv olduğunu siz başa düşürsünüzmü, nə üçün bizi hər şeydən tez məhz monarxiya, amansız, cəsarətli, bir hakimiyyət anarxiyaya, hakimiyyətsizliyə, absolyut şəxsiyyət azadlığına gətirib çıxara bilər. – Siz bunu başa düşürsünüzmü? Siz fikirləşin, onda sizin üçün aydın olar ki, bu paradoks deyil. Bütün yeni yaranan həqiqətlər paradoks kimi görünür; bunlardan ən qəribəsi budur ki, insan kütlələri milyonlarla müstəqil şəxsiyyətlərə ayrılana qədər adam insanların düşməni olacaqdır.

Novak sürüşüb stoldan düşdü, uzun, yastı bir kölgə kimi gəzinməyə başladı, o, otağın alaqranlılığında bu dünyanın məxluquna oxşamırdı. Onda xəyala bənzər bir cəhət vardı; o, oxuduğum kitablarda surətləri gözümlün qarşısında tutqun bir şəkildə canlanan, ömrü həmişə tənhalıqda keçən, insanlar üçün anlaşılmayan, taleləri rəhmsiz olan, hər şeydən əl çəkən dəhşətli adamlardan birini xatırladı.

O mənə Dostoyevskini, Konstantin Leontyevi, Nitseni oxumağı məsləhət görürdü, daha doğrusu əmr edirdi.

O deyirdi:

– Belə. Mütləq bunları! Onlar ruhən anarxistdir, monarxist olmaq zərurətini dərk etmək cəhətdən monarxistdirlər.

Sonra dedi ki, bir adam var, ona təvazökar və sədaqətli bir katib lazımdır.

– İndi onun yanında Rudomyotov işləyir, yadıncdadırmı – izim Rudomyotov?

– Rudomyotov?

– Belə. Rudomyotov. Ancaq o huşsuz, səliqəsiz adamdır. Həm də ki, evlənmək istəyir... Amma o istedadlı adamdır.

Mən elektrik fənərlərinin əlvən qovuqlarının zəif işıq saldığı duman içində yeriye-yeriye düşünürdüm:

“Rudomyotov! Rudomyotov bir zaman mənə demişdi ki, sənın başın pis başdır. İndi “kim isə” inanmalıdır ki, mənım başım Rudomyotovun başından yaxşı başdır”.

Bu “kim isə” enlisifət, qarasaqqal və ayı kimi yöndəmsiz bir adamdı. Onun sıx saqqalının içində qalın, çox ətli alt dodağı qabarırdı, üst dodağını lopa bıqları örtürdü; çox iri qulaqları iyrenc idi, elə bil ki, onları ehtiyatla şəkləmişdi, mənım dediklərimi deyil,

düşündüklerimi dinləyirdi. Uzağa zillənmiş gözləri acıqlı-acıqlı baxırdı; bu cür baxışı bəzən mən dəmir yolunun parovoz maşınistlərində görürdüm. Onun əlləri isə zərif və elə təmizdi ki, layka əlcək kimi parıldayırdı.

O, dirnaqlarını yona-yona mənə aydın və sakit ahənglə dedi:

– Sizin haqqınızda çox gözəl bir zəmanət verilmişdir, siz bunu doğrultmalısınız. Mən sizdən icraçılıq və təvazökarlıq tələb edirəm: bundan artıq heç bir şey istəmirəm, xahiş edirəm yadınızda saxlayasınız: mən tələbkar adamam.

O, elektrik zənginin düyməsini diqqətlə basdı, mənə elə gəldi ki, o bunu uşaqlar zəng çalan kimi, məmnuniyyətlə etdi.

İdarənin başçısı başının hərəkəti ilə mənə göstərərək:

– Sizin müavininiz, – dedi. – Deyəsən, siz indicə gəlibsiniz?

– Bəli, – deyə Rudomyotov cavab verdi.

Rudomyotov bir pəncərəsi meydana baxan, bir neçə şkaf qoyulmuş kiçik bir otaqda heyrətlə soruşdu:

– Sizsiniz?

Mən ondan:

– Necəsiniz? – deyə soruşdum.

O mənə açıqdan-açığa kinayə ilə süzərək təkrar etdi:

– Sizsiniz? Qəribədir!

Nə üçün qəribə olduğunu mən ondan soruşmadım, o da mənim sualıma cavab vermədi. Sonra bildim ki, o da təhsilini bitirməmiş universiteti tərk etmişdir; özü də nə üçünsə İrana gedib iki il orada yaşamışdır. O mənim qabağıma bir neçə dəstə kağız qoyub fikirli-fikirli dedi:

– Ola bilsin, burada, sarı paketin içində mənim şəxsi kağızlarım olsun, siz onları tapsanız, mənə zəng edin, gəlib götürüm.

Rudomyotov papiros yandırdı, əlcəklərini əlinə taxa-taxa, etinasız və əlbəttə, qeyri-səmimi mənə müvəffəqiyyət arzuladı... Bəli. Qorxaq və utancaq adamlar çox müşahidəçi olurlar.

Mən pəncərəyə yaxınlaşıb aşağıya, meydana baxdım, meydana hər tərəfə adam gedib-gəlirdi; bəziləri qurbağa kimi atıla-atıla yeri yirdi. Dumanın içində onlar enli və girdə görünürdülər; elə bil ki, şişmişdilər. Mənim onların arasında deyil, onlardan yuxarıda, ciddi iş aparılan, əcaib şəhərin uğultusu, demək olar, eşidilməyən, təmiz, quru bir otaqda tənha olmağım özümün xoşuma gəlirdi.

Sonra mən kağızları seçib araşdırmağa, onlarla tanış olmağa başladım, çox istəyirdim ki, Rudomyotovun paketini tapım. Tapmadım. Az qala iki il mən ümidvar idim ki, bu sarı paket mənim əlimə keçəcək və mən Rudomyotovun o paket haqqında nə üçün belə narahat olduğunu, onun nədən qorxdığını biləcəyəm. Lakin Rudomyotov yelkənli qayıqda gəzərkən suya düşüb boğuldu. Mən onun aqibətinin daha pis olacağını gözləyirdim.

Kağızları seçib araşdıranda bəzilərini oxuyurdum, bu mənim xoşuma gəlirdi. Birisinin – dövləti yenidən qurmaq layihəsi məni çox maraqlandırır: layihədə Rusiyanı vilayətlərə bölmək, hər vilayətə, kral müavini hüququ ilə, böyük knyaz başçı qoymaq təklif olunurdu. Bu, romantizmlə dolu knyazlıqlar dövrünü xatırladırdı.

Başım bu maraqlı kağızlara qarışdığından müdirin qapını açıb içəri girdiyini eşitmədim; otağın sükutu içərisində onun aydın sözlərini eşidəndə diksindim:

– Sənədləri oxumağa ehtiyac yoxdur. Qovluqlarda hər sənədin məzmununu müfəssəl surətdə göstərən siyahılar olmalıdır. Siz ancaq bunu bilməlisiniz. Bundan artıq bilməyiniz yersizdir və hələ tezdir.

O, dirnaqlarına baxa-baxa, bir əlini o biri əli ilə sıgallaya-sıgallaya, beş dəqiqə yeni ahənglə, sakit və ciddi danışdı. Onun öz əlindən xoşu gəlirdi.

– Fəaliyyətləri məni xüsusilə maraqlandıran adamların siyahısı həmişə sizin gözünüzün qabağında olmalıdır. Onların dediyini və yazdığını, həm də onlar haqqında deyiləni və yazılanı izləmək lazımdır.

Mən onu ayaq üstə durub dinləyirdim. O mənə başı ilə xudaha-fiz etmədən, əl vermədən otaqdan çıxdı. Lakin bu mənə toxunmadı. Onun sakitliyi, nitqinin mexaniki dəqiqliyi mənim çox xoşuma gəlirdi. Mən onun köntöy bədənində, ağır hərəkətlərində qüvvə olduğunu güman edirdim, buna görə də onu əhatə edən sirlər məndə xoş həyəcan oyadırdı.

Mən onun kabinetinin yanındakı otaqda altı il sakitcə oturdum. Mənim otağım ildən-ilə kağızla dolaraq darısqallaşırdı. Şübhəsiz ki, bu müddətdə Rusiyada sakitlik əmələ gəlmişdi; belə düşünməyə haqqım var idi ki, rəhbərimin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və mənim ona olan cüzi köməyim Rusiyanın əl-ayağını bir yerə yığmışdı.

Həyat, sanki köhnə, həmişəki yoluna qayıdaraq daha sakit, daha azad keçirdi. Axı azadlıq – sakitlik deməkdir. Gecələr şəhərin

küçələrində gündüzdən daha artıq sərbəstlik olur. Mən zarafat etmirəm, istehza da etmirəm, yox! Mən insanın uydurulmuş mənafeyinə deyil, həqiqi, üzvi mənafeyinə əsaslanaraq mühakimə yürüdürem: insan azad yaşamaq istəyir, qeylü-qal ona mane olur. Adam camaatdan nə qədər uzaq olsa, bir qədər azad və sərbəst olur.

Heç şübhəsiz, mənim rəhbərim mütləqiyyət dairələrində olduqca mühüm və yəqin ki, müstəqil bir rol oynayırdı. O kiçik bir qəza şəhərinin əhalisi qədər camaat yerləşdirilmiş beşmərtəbəli, çox böyük bir evdə, dördotaqlı mənzildə yaşayırdı. Onun mənzilini qapıçının qızı, Saşa adlı kürən, arıq və çevik bir qız süpürüb yığışdırırdı. O öz mənzilində adam qəbul etmirdi, ancaq gündüzlər onun evinə, çox nadir hallarda, gələn olurdu; bu gələnlər də məşhur adamlar idi.

Qaradiməz rəhbərim tək yaşayırdı; səhər saat ondan öz kabinetində səssiz-səmirsiz oturub yazırdı, oxuyurdu; poçt ilə gələn məktubları yoxlayırdı; məktub da ona həmişə çox gəlirdi. Məktublarnın, görünür, çox mühüm hissəsini masasında və qədim, iri bir dolabda gizlədirdi. Ona qubernatorlar, arxiyereylər məktub yazır, nazirlərin katibləri, polis departamentinin böyük məmurları onu telefona çağırırdılar; o hamı ilə eyni tərzdə, mənimlə danışdığı kimi, amirənə danışdı. Saat üçdə restorana nahar etməyə gedirdi. Axşam poçtu gələndə həmişə, müntəzəm surətdə, evinə qayıdırdı. Mən də saat üçdə gedir, axşam işinə saat altıda qayıdırdım. Saat səkkizə qədər oturur, mütləqiyyətin sarsılmaz tərəfdarı olan, onun ideyasının gücünə, ehtirassız da olsa, möhkəm surətdə inanan bu adamın uzun məktublarını yazı makinasında çap edirdim. O ağır bir dildə, uzun cümlələrlə yazır, qədim kilsə-slavyan sözlərini məmnuniyyətlə işlədirdi.

“Dərsureti ki, qiyamın ruhu aydın bir ağılsızlıq ruhundan ibarətdir, mənbəyi də müqəddəs qayda-qanunun düşmənlər tərəfindən həyatın zahiri dincliyinə, onun maddi cəhətinə acgözlük və həsəd duyğusunu qəsdən qızışdırmaqdan ibarət olduğu üçün, hərəgah Siz, möhtərəm Baş yepiskop, yeparxiyaya göstəriş vermiş olsaydınız, mühüm dərəcədə faydalı olardı...”

O, məktub və məruzələrinin çoxunu yoxlamaq üçün Novaka göndərirdi; məktublar və məruzələr ondan bir çox düzəlişlərlə, zəngin tarixi dəlillər və qeydlərlə geri qayıdırdı.

Mən onun işini – inqilabi fikrin cərəyanını könüllü və müstəqil surətdə müşahidə edən bir adamın işi kimi başa düşürdüm. O, müxalifətin nümayəndələri tərəfindən çox məharətlə gizlədilən inqilabi fikrin gedişini sayıqlıqla izləyirdi; onlardan onlarca adamın adını ayrıca cədvələ yazmışdı. Mən onların Dövlət Dumasında, mətbuatda olan çıxışlarını, mühazirələrini izləməli idim. O, inqilabla mübarizə aparan hökumət orqanlarına inanmırdı, onlara etinasız yanaşırdı. Bir dəfə o, Novakı yola salanda dedi:

– Polis departamentində ən qaba cahillər yuva salmışlar.

Mən onunla yanaşı çox rahat yaşayırdım; mənim işim xoşuma gəlirdi; mən ayrı-ayrı fikirləri və sözləri qeyd etməklə, qəzəbli və riyakar, lakin sancan və dağıdıcı fikirləri məharətlə seçib ayırırdım.

Rəhbərin yanına hamıdan çox gələn Novak idi. Mənə elə gəlirdi ki, o həmişə yağışlı, dumanlı ya çovğunlu günlərdə gəlir. Bu kölgəyə oxşayan arıq adam son dərəcə səssiz gəzirdi. O arıq, soyuq əllərini şalvarının cibinə qoyardı, onun bu adəti mənə əlamətdar və simvolik görünürdü. Mən bu adətdə – həyatdan iyrenmək, buna görə də həyata toxunmamaq meyilini görürdüm. Mən onun həyata olan mənəvi təsir qüvvəsini daha artıq duyur, bunun əhəmiyyətini daha artıq hiss edirdim. Mən bu qüvvəni mütləqiyyətin əsaslarını və prinsiplərini müdafiə edən bütün mətbuatda da hiss edirdim: həm də mənə aydın idi ki, mənim rəhbərim bu qüvvə ilə işləyir və nəfəs alır: o, Novakın enerjisi ilə işləyən bir maşındır.

Bir dəfə Novak mənim otağında rəhbərlə xudahafizləşəndə, həmişəki kimi, astadan dedi:

– Bir də göstərmək lazımdır ki, bütün əsrlərdə, bütün xalqlar arasında fikrin ən şiddətli azğınlığı ağıllı surətdə ölüm cəzasına məhkum edilirdi. Mütləq – ölüm.

Rəhbər dedi:

– Bunu edirlər.

– Belə. Lakin bunu gizli, xəlvətcə edirlər, buna görə də vəhi-məli səciyyə dəşimır. Camaat qarşısında edam etməyi bərpa etmək lazımdır. Onlar camaat qarşısında edam edirlər, onların cəlladları qorxmurlar. Qorxmamaq – əməlin ədalətli olduğunu təsdiq edir. Mütləq belədir. sayca az və zəif olanlar açıq hərəkət edirlər, bununla da edama igidlik şöhrəti, qəhrəmanlıq şənı verirlər. Sayca çox və güclü olanların edam etməyə ixtiyarı vardır, çünki onlar

çoxluğu təşkil edirlər, lakin onlar gizlənə-gizlənə, xəlvəti edam edirlər, bununla da özünü müdafiə etmək kimi təbii və qanuni bir işi cinayətə çevirirlər. Başa düşürsünüzmü? Burada bir mənasızlıq, giclik gizlənir! Həm də bu qorxaqlıq deyilmi?

Novak pilləkənə çıxan qapının qabağında dayanıb əlavə etdi:

– İşgəncə də! Camaat qarşısında işgəncə! Bütün xalq qarşısında, günün günorta çağında. Belədir.

Mənim rəhbərim əlini sığallayır, başını tərpedə-tərpedə onun fikrini təsdiq edirdi. Novak gedəndən sonra, o mənim yanımdan keçəndə dedi:

– Sizin müəlliminiz fəvqəladə bir insandır.

Əlbəttə! Mən bunu bilirdim. Mən Novakı görəndə insanlar qarşısında olan qorxum yox olurdu. Bu qorxu müəllimin qarşısında olan dərin bir hörmət qorxusuna çevrilirdi; elə bir müəllim ki, mən yenə də deyirəm, getdikcə daha artıq qeyri-cismani bir şəkil alırdı, kölgəyə oxşayırdı.

Mən rəhbərimə hörmət bəsləyirdim. Onun həyatı mənim nəzərimdə mömin bir adamın qəhrəmanlığı kimi canlanırdı, elə bir adam ki, o bütün gücünü insanları sakitləşdirmək kimi böyük bir işə həsr etmişdir. Mən inanırdım ki, o, iki küçənin tinindəki evin üçüncü mərtəbəsində, pəncərələri lap aşağıdakı geniş meydana açılan kabinetdə tək-tənha əyləşib, həyatın idarə olunmasına çox kömək edir. Onun pəncərəsi qabağında, xeyli aşağıda meydan görünürdü. Bu meydan öz güzəranı qeydinə qalan adamlarla dolu olardı. Yuxarıdan baxanda bu adamlar xırda və yerə sıxılmış kimi görünürdü. Bəli, o maşın idi, Novakın qüvvəsi ilə işləyirdi, lakin onun sarsılmaz, çuqun kimi ağır sakitliyi məni valeh edirdi. Onun eyni sözləri rəvan və aydın ifadə ilə tələffüz etməsi, eyni fikirləri bu sözlərlə həmişə möhkəmcə əlaqələndirməsi mənim xoşuma gəlirdi.

O, heç gözlənilmədiyi halda mənim gözümdən düşdü, həm də mən bunu qəlbimə vurulan bir zərbə kimi qəbul etdim.

O, Kiyevdə, Dövlət asayişini mühafizə idarəsi agentinin naziri güllə ilə vurub öldürdüyünü eşidəndə tələsə-tələsə mənim otağıma gəldi, rəngi elə ağarmışdı ki, göyə çalırdı, gözlərini yumaraq, iyrənc bir şəkildə parıldayan əllərini yellədə-yellədə, ayaqlarını yerə vura-vura vəhşicəsinə və xırıltılı səslə qışqırırdı:

– Öldürdülər, lənətə gəlmişlər... Mən demişdim, axı, mən yazmışdım! Siz eşidirsinizmi? Öldürüblər, hə? Onlar, bax, belədir, hə? Mühafizə? Hamısı məhkəməyə verilməlidir! Hamısı!

Qorxu hissinə mən çox yaxşı bələdəm; mən o saat başa düşdüm ki, bu qəzəb qorxudan əmələ gəlmişdir. O öz kabinetinə qaçaraq qapını elə çırpdı ki, mənim otağında Rusiyanın xəritəsi qopub yerə düşdü. Sonra da əl ağacını götürməyi unudaraq evdən çıxıb getdi.

Əlbəttə, mənim ona olan münasibətim dəyişmişdi. Mən onun qorxu qəzəbindən göyərmiş sifətini yaddan çıxara bilmirdim. İndi daha mən onunla, əvvəllər rəftar etdiyim kimi, acizənə bir itaətkarlıqla rəftar etmirdim. İki dəfə onun uzun məktubunun dilini düzəltməli oldum, o sanki bunu hiss etməmişdi. Bundan sonra mən onunla gündəlik məsələlərdən söhbət etməyə başladım, bu onu heyrətə saldı; o, kalmık gözlərini qırpa-qırpa mənim üzümə baxır və mənə cavab olaraq nərildəyirdi.

O, Dövlət Dumasının bağlanması zərurəti haqqında rəyini nazirə yazanda mən dedim ki, siz, yəqin bu yeni nazirin müxalifətlə necə naz-qəmzə ilə rəftar etdiyini görmürsünüz. Onun qulaqları qıp-qırmızı qızardı, sonra acıqlı-acıqlı qışqırdı:

– Siz deyəsən məni öyrətmək fikrindəsiniz?

Lakin o öz kabinetinə gedəndən beş dəqiqə sonra qapını açdı, kənarda dayanıb zəhmlə, lakin mülayim səslə dedi:

– Nazirin əsl niyyəti mənə çox düzgün məlumdur!

Mən ona dinməz-söyləməz baş əydim.

– Ümumiyyətlə, Makarov, sizin işiniz məni tamamilə təmin edir. Sizin işiniz getdikcə daha şüurlu şəkil alır. Sizə təşəkkür edirəm.

Mən sevinirdim, həm də qeyri-iradi düşünürdüm ki, o məni öz bağirtısı ilə incitdiyindən qorxmışdır. Bu gündən sonra o daha mənə əvvəlki kimi mexaniki münasibət göstərmirdi; o öz qarşısında insan olduğunu hiss etmişdi.

Bir az sonra o hətta: “Siz xəstə deyilsiniz ki?” ahəngi ilə məndən soruşdu:

– Siz evlisiniz?

– Xeyr.

O dedi:

– Bu yaxşıdır. Bizim dövrümüzdə arvad ciddi adam üçün artıq şeydir!

Sonra da bir az fikirləşib əlavə etdi:

– Biz yürüşdəyik. Bəli, biz əsgər kimi yürüşdəyik, həm də biz keşikdəyik...

Bu gün səhər o, əlimi sıxanda fikirli-fikirli mənim hərbi mükəlləfiyyətə münasibətimi soruşdu.

– Çox mümkündür ki, biz müharibə etməli olacağıq.

Mən buna heyrət etdim, sevindim, ona təşəkkür etdim: müharibə cərrahlıq əməliyyatıdır, o, dövlətin dərisindəki yaraları kəsib ata bilərdi. Mən dedim ki, biz müharibədə qələbə çalsaq, onda inqilabı da məğlub etmiş olarıq.

O, əllərini sıgallaya-sıgallaya dedi:

– Əlbəttə. Belə düşünmək lazımdır: qələbə çalacayıq! Buna inanmaq lazımdır! İndiki vəziyyətdə müharibə – mütləqiyyət üçün *şübhəsiz xoşbəxtlikdir*.

Onda mən ümidvar olduğumu bildirdim ki, cəbhəyə ilk əvvəl siyasi cəhətdən etibarsız adamlar, – tələbələr, təbliğata cəlb edilmiş fəhlələr göndəriləcəklər, deyilmi?

O, gözlərini qırparaq əlini möhkəm stoluma dayayıb dedi:

– Bu ideyadır. Bu ağıllı sözdür! Əgər biz mühafizə şöbəsinin, polis departamentinin məlumatından, fabrik və zavod müdiriyyətinin siyahularından istifadə etsək... A-a-a-a...

Mən bu zaman onun necə gülümsədiyini ilk dəfə gördüm: onun qalın alt dodağı ağır-ağır sallandı, bıqları qabardı, xırda, sıx dişləri göründü; o gözlərini yumdu, lakin tülkü sifəti dəyişmədi, yalnız alnundakı qırıqlar iki-üç saniyə titrədi.

Mərr bu müdhiş müharibənin dəhşətindən, mütləqiyyətin bu böyük və fəlakətli səhvindən danışmaq istəmirəm. Ah, əgər biz Almaniya ilə əlbir olub Avropaya qarşı getmiş olsaydıq! Onda biz inqilabı, lax yumurta qoyulmuş çirkli zənbil kimi əzərdik, həm də bütün dünya bizim əlimizdə olardı, bütün dünya! Dünya bundan da fəlakətli bir səhv görməmişdir. Bu səhv haqqında düşünmək *adama əzab verir, o barədə fikirləşmək adamın ürəyini yandırır*.

Müharibə mənim qarşımda ölkənin kədərli və bəlkə də üzvi eybəcərliyini dəhşətli bir aydınlıqla açıb göstərdi. Bu ölkədə milyonlarla insan içərisində, yaramaz adamların yarısını qırmaq bahasına da olsa, bu hərə-mərcliyin qabağını ala bilən bircə adam da tapılmadı. Mən o yaramaz adamları deyirəm ki, onlar ancaq yemə-

yi, içməyi, yatmağı, özləri kimi gərəksiz adamlar doğub törətməyi bacarırlar, onlar bu heyvani məqsəd xatirinə – doymaq bilməyən zağarlarına girməyən hər şeyi məhv etməyə hazırdırlar.

Sonra mən iğtişəsin artdığını müşahidə etməyə başladım; bu barədə bütün partiyaların qəzetləri, bəziləri məyusluqla, bəziləri şadlıqla bağırırdı. Müxalifətin mətbuatda və Dumada irticadan şikayətləndiyi sözlərdə də iğtişəş zəfərlə səslənməkdə idi. Bu şikayətlər həmişəkindən daha da saxta idi, getdikcə daha artıq zəhlə töküdü, həyasızlaşırdı. Hər yerdə və hər tərəfdə artmaqda olan qiyamın zəhərli dumanı və tüstüsü hiss olunurdu. Mən başa düşürdüm ki, bunu mənim rəhbərimin arxiyereylərə, qubernatorlara, nazirlərə göndərdiyi məktublarla dağıtmaq olmaz.

“İctimai təşkilatlar” – şəhərlərin, zemstvolaların quldurcasına ittifaqları əmələ gəldi: bunlar, aqgöz güvə kimi mütləqiyyətin sinqab xəzindən tikilmiş mantiyasını dağıdırdı.

Mən otağımın pəncərəsindən aşağı, meydana baxaraq kiçilmiş adamları əvvəlkindən başqa cür görürdüm: onlar yenə də balaca, alçaq idilər, duman içində şişmiş kimi görünürdülər, lakin əvvəlkindən daha iti, daha gümrah yeriyirdilər. Mənim nahar etdiyim restoranda dövlət işləri haqqında get-gedə daha cəsərlə mühəkimə yürüdürdülər, həm də aydın görünürdü ki, bu cəsərlətin mənbəyi – düşüncələri sürətlə pozan, onlara axmaqcasına tənqid cürəti yoluxdurən Dövlət Dumasıdır.

Mən axşamlar kinematoqraflarda oturur, qaranlıqda boz kölgələrin dilsiz-ağılsız həyatını, – uydurulmuş təhlükələrdən ya misilsiz sarsaqlıqdan çox maraqlı şəkil almış, özü haqqında düşünməyi tələb etməyən xəyali həyatı müşahidə etməyi xoşlayırdım. Kinematoqraf qəlbədən real həyat təəssüratını, toz cındırla silinən kimi silərək mənə gözəl təsir bağışlayırdı.

Lakin burada da qəsdən təhrif edilmiş, ədavətli şeylər görürdüm; bizim şəhərlərdən daha abad şəhərləri göstərməyə başladılar; bu şəhərləri ona görə göstərirdilər ki, ruslar kiçik bir dövlətin tər-təmiz, qəşəng, xırda şəhərinə baxaraq müqayisə və tənqid etməyi öyrənsinlər. Həyatdan narazılıq hissini hər yerdə, hər vasitə ilə artırırtdılar. Mən polkovnik Berin dediyi sözləri xatırladım; o deyirdi ki, bunu ancaq möcüzə ilə, heç olmazsa qəddarlıq möcüzəsi, lakin göz – qamaşdırıcı bir möcüzə ilə ləğv etmək olar.

Mənim rəhbərim insanların gözünü qamaşdırma bilən adam deyildi; yox, o elə adam deyildi! Mən bunu getdikcə daha artıq başa düşürdüm, buna görə də özümü aldanmış, təhqir olunmuş hiss edərək, fikirlərimi söyləmək üçün Novakın yanına getdim.

Bu arıq, caydaq adam pəncərənin qabağında dayanıb dedi:

– Bəli. Siz ancaq belə hiss edirsiniz. Adam yoxdur! Yoxdur adam! Hər yerdə nəzəriyyəçilər, tənqidçilər var, həqiqi, iradəli adam yoxdur!

Pəncərənin tutqun şüşələri otağı bozumtul-yaşıl torana bürüyürdü; bu toran içində Novak daha az seçilirdi. Onun üzü həmişəkindən solğun idi, səsində kədər duyulurdu. O məni ruhlandırma biləcək heç bir şey deyə bilmədi. Mən qəmgin halda çıxıb getdim. Küçədə kəskin, dəlicəsinə bir qəddarlıq hissəyə qapıldım, məni qəflətən sarsıdıcı bir əsmə tutdu, mən yoldan keçənlərin üstünə, it üstünə çığır kimi çığırmaq istəyirdim: “Susun!”

Sonra mən Nevanın sahilində, yarımdayrə şəklində qranit skamyada xeyli oturdum; fikirləşirdim ki, hakimiyyət mənim əlimdə olsaydı, mən bilərdim insanlarla necə rəftar etmək lazımdır. Axı bütün insanlar yoxsulluq, aclıq, məhv olmaq qorxusu ilə, ölüm qorxusu ilə yaşayırlar, qalan şeylər isə “ideya” uyduranlar tərəfindən onlara isnad edilir, mütləq isnad edilir; ona görə isnad edilir ki, onlara təskinlik versinlər, onları aldatsınlar, ona görə aldatsınlar ki, onlar qorxudan ağıllarını itirməsinlər, qəzəblənib coşmasınlar, həyatlarının mənasız və dəhşətli olduğunu başa düşərək adam üçün işləməkdən əl çəkməsinlər.

Yəqin, əvvəllər mənə tanış olmayan fikirlər ağıma bu axşam gəlmişdi. Mən fikirləşirdim ki, axı, əslində, adam özü də, kim olursa olsun, qorxaqdır. Bəlkə də adam insanların qorxdığı şeydən qorxmur, insanlardan qorxur. Axı insanlar çoxdur, özü də adama olduqca yabançıdırlar. İnsanlar qarşısındakı qorxu özü adamba həyat instinktinə insanlarla amansızcasına qəddar olmaq hüququ verir; danışıqsız qəti hüquq; çünki bunun kökü – özünü qorumaq instinktidir. İvan Qroznı da, yəqin, bütün müstəbid deyilən hökmdarlar kimi, qorxaq imiş. Qorxaqların siyasəti həmişə qəddarlıq siyasəti olmuşdur; bütün siyasətçilər amansızdırlar! Bu – qanundur, başqa cür də ola bilməz! Ancaq həyatın təhlükəsini həmişə duyan və yaxşı qorxmağı bacaran adam qətiyyətlə hərəkət edə

bilər. Bəlkə də “qəhrəmanların” qəhrəmanlığı, sadəcə olaraq, insan məyusluğunun ifrat ifadəsidir? Hətta, yəqin: qəhrəmanlıq – qorxmuş adamın cəsurluğudur.

Bəli, hakimiyyət mənim ixtiyarımda olsaydı, mən dünyada özüm haqqında dəhşətli, sarsıdıcı bir xatirə qoyub gedərdim; mən dünyanın bütün zalım hökmdarlarını ötüb keçərdim; mən insanları cib dəsmalı kimi yuyub ütüləyərdim.

Mənə elə gəlir ki, həyat bu axşamdan sonra daha sürətlə dəyişməyə başlayır, daha üsyankar şəkil alırdı. İnsanların adı, əslində bir-birinə son dərəcə bənzəri olan sifətlərində nəsə istehza, cinayətçilik, həm də inamla bir şey gözlədikləri ifadə olunurdu. Nə gözləyirdilər? Onların üst beyinlərində nə kimi cəlbədicə xəyallar yaranmışdı? Bəlkə də yuxuda görmüşdülər ki, qüvvətlənmişlər, cəsarətli olmuşlar, adi yoldan kənara bir addım ata bilərlər? Bəlkə də onlar elə bir adam axtarırdı ki, bu adam onlara bu yeni addımı göstərə bilsin; elə bir rəhbər axtarırlar ki, bu rəhbər onları öz qüvvəsinə tabe eləyərək arxasınca aparsın?

Sonra mən rəhbərimin insanlar üzərində hakimiyyəti öz əlinə alacağını bir neçə ay inamla gözlədim. Onun özündə də belə bir inam var idi. O özünü elə almış, arıqlamışdı; əllərini daha tez-tez və daha möhkəm sığallamağa başlamışdı; onun kalmık gözüne bənzəyən xırdaca gözlərində dəhşətli, göy bir parıltı əmələ gəlmişdi. Mən onun ağaran dişlərinin şən və hərəslə işıqlandığını daha tez-tez görürdüm. Gecələr düşünürdüm ki, görəsən mənim başıma nələr gələcək; eyni zamanda qəhrəmanlar yaradan, milyonlarla insana komanda verən ümitsizlik, qorxaqlıq qüvvəsinin artdığını köksümdə duyurdum. Mənim gözlədiyim şey baş vermiş olsaydı, yenə də deyərdim, insanlar həqiqətən dəhşətli bir adam görmüş olardı.

Lakin ayrı bir hadisə baş verdi. Bütün camaat şəhərin evlərindən küçələrə tökülmüşdü. Meydana canlı, ac, hərəslə, acıqlı qara ət kütləsi axışdı. Çoxlu qırmızı bayraq göründü, güllə səsləri eşidildi; sonra yenə çoxlu bayraq göründü. Onlar mənə qəssab dükənini xatırladırdı.

Sonra Novak əzgin və beli bükülmüş halda tələsə-tələsə mənim otağıma girdi; sözlər onun ağızından tökülə-tökülə, fişıldaya-fişıldaya, nərildəyə-nərildəyə danışaraq məni rəhbərin otağına itələdi.

– Siz niyə oturubsunuz? Çıxın yandırın... Siz dəli olubsunuz? İnkılab! Onu həbs ediblər! Hanı mənim məktublarım? C-cırın-up-up-yan-dırın... Buxarıya atın...

O, taqətsiz halda buxarının yanındakı kresloda oturdu, gözlüyünü çıxarıb, şüşələrini dizinə silə-silə inildədi:

– Bəs siz nə üçün dayanıbsınız? Məhv edin, cırın, yandırın...

Mən onun gözlərini ilk dəfə görürdüm: bu gözlər xırda idi, sönükdü, kirpiksiz və iltihablı idi, onun qırmızı, şişkin göz qapaqları yəqin ki, irinlə dolu idi. Mən onun gözlərinə bir xeyli diqqətlə baxdım, sonra yaxasından tutub kreslodan qaldırdım, gözünün içinə dedim:

– Əclaf! – dedim. – Qəhrəmanlar tərbiyə edən sən sən? Alçaq, hanı sən qəhrəmanların?

O atılıb-düşür, əyri barmaqları ilə əllərini cırmaqlayıb xırılda-yırdı.

– Nə edirsən... mən günahkar deyiləm... inkılabçı... Əlini çək... xain...

Mən bu vaxta qədər duymadığım bir nəşə ilə deyirdim:

– Əclaf! Mən səndən qorxurdum, mən sənə inanırdım, inanırdım ki, sən güclüsən, dəhşətlisən. Bəs indi mən nəyə inanım, nədən qorxum? Sən mənim qorxumu öldürdün, sən məndəki insanlığı öldürdün, əclaf!

Sonra da onu itələyib otaqdan çıxdım.

... Məni həbs etdilər; bir ilə yaxın həbsxanada qaldım. Orada bir dəstə quldurla tanış oldum, bu məni həbsxanadan xilas etdi, mənə cinayət axtaran idarədə agent yeri verdi. Adamları öldürürdüm, – bu çox sadə bir işdir. İndi mən özüm qulduram. Cəllad da ola bilərəm. Fərqi yoxdur.

PADŞAHPƏRƏST

Səksəninci illərdə Nijni-Novqorodun küçələrində, itigözlü bir oğlan, döşündə qutu, yavaşdan, sualedici tərzdə və çox zəhlətökənliklə deyirdi:

– Can xaçı, rəhmət duası kitabçası, sancaq, baş sancağı!

Çox vaxt mən ona rast gələndə görürdüm ki, bu oğlan qalmaqalçı adama oxşayır: yoldan keçənlərdən birini seçib dalına düşür, yan tərəfinə keçir və zəhlətökən səsle deyirdi:

– Can xaçı, rəhmət duası kitabçası?

Yoldan keçən adam acıqlı-acıqlı onu qovurdu, bəzən də söyürdü; alverçi isə ondan qabağa keçirdi; bu dəfə onun qabağına çıxırdı, əsəbiləşmiş adamın gözlərinə yaltaqlıqla baxa-baxa yenə xaç almağı təklif edirdi. Mən elə düşünürdüm ki, bu oğlan dava axtarır, istəyir ki, onu itələsinlər, vursunlar; həm də nə üçünsə mən elə təsəvvür edirdim ki, alver onun üreyinə yatan iş deyil, o yəqin ki, bundan daha maraqlı, bəlkə də, daha təhlükəli bir işlə məşğul olur.

Bu oğlan izdihamlı Rojdestvo küçəsində, kilsə divarının ləməsində “qutu” qoyub Sıtin salnamələri və “vərəqələri” satmağa başlayanda mən azca məyus oldum, bir az, sonra onun qutusu dükan oldu, dükanın üstünə:

“V.Breyevin kitab ticarəti” sözləri yazılmış lövhə vuruldu.

Sonra Nijnidə “Rahib Fyodor Kuzmiçin həyat və yaşayışı” adlı qırmızı bir kitabça meydana çıxdı. Kitabçanın cildi üzərində yekəsəqqal, çox hündür, dazbaş bir qocanın şəklində vardı, şəklində bu sözlər yazılmışdı:

A.İ. Breyevin nəşri.

Sonra mən öyrəndim ki, kitab hansı şəraitdə yaranmışdır: “Qraçi” yeməxanasında bir sərsəri əsrarəngiz sibirli zahid haqqında əfsanə söyləyirmiş, Breyev o saat, əvvəllər müəllim olan “səfil” Terentyevə “bir manat pula” rahibin həyatını qələmə almağı təklif edir. Heç demə Terentyev Fyodor Kuzmiç haqqında bəzi şeylər eşi-

dibmiş, buna görə də o çox maraqlı bir şey yazır, kitabça bütün Volqa boyunca və Oka ətrafında on minlərlə yayılır, Breyev də yaxşı pul qazanır.

Mənim hekayələrimdən ibarət ilk kitabçalarım çapdan çıxanda Breyev yanıma gəldi, abırlı geyinmişdi, əynində tüklü göy pencək, jiletinin cibində iri gümüş saat, döşündə “qəlp qızıldan” saat zənciri vardı, ayağına cırıldayan təzə, uzunboğaz çəkmə geymişdi, çəkmə yağı qoxusu, ətirli sabun iyi gəlirdi; sifəti gülüdü, fərəhlə, yavaşdan danışdı:

İcazə verin ürəyimin arzusunu açıb söyləyim. Bizim qədim şəhərimizi şöhrətləndirmək və dövlət tarixinə bacardığım qədər fayda yetirmək məqsədilə mən bizim məşhur həmyerlilərimiz olan Kozma Minin, patriarx Nikon, protopop Avvakum, Kulibin, Mili Balakiryev, cənab Boborikin, Dobrolyubov haqqında, əlbəttə, habelə Melnikov, Peçorski və Nijni Novqorod torpağının bütün başqa istedadlı adamları haqqında kiçik həcmli əsərlər çap etmək fikrinə, düşmüşəm. Siz bu işə ədəbi yardım göstərin...

Breyev astadan, məxfi söz deyirmiş kimi rəvan, süni danışır və bütün bədəni titrəyirdi, ayaqlarını tərpedir, köhnə yaylığını yellədir, mənim dizlərimdən tutur və birdən əllərini ciblərinə soxur, orada at qoşqusunun mis ləvazimatı kimi nəyi isə cingildədir; sonra da, müsəlman dua oxuyanda salavat çəkən kimi, o da əlini üzünə çəkirdi. Sanki yara tökdüyü üçün əndamı bərk qaşınırdı.

Onun görünüşündə bir mülayimlik, məzəlilik, xoşagələn bir xüsusiyyət, hər şeyə hazır olan rus diribaşlığı vardı. Çənəsindəki bir çəngə naməlum rəngli saqqal enli sifətini sanki bəzəyirdi; bu bir çəngə tük boğazına sarı əyilir, elə bil ki, ucları xirtdəyinə girmək istəyirdi. Bığlarının tükü, arpa sünbülünün qılçığı kimi biz-biz dururdu; qaşlarının da tükleri elə bu cür biz-bizdi. Mən Breyevə baxdıqca düşünürdüm: “Bax, belə adamları “möhkəm kəllə” adlandırırırlar”.

Onun çox qəribə gözləri vardı, bu gözlər yaşıla çalır, girdə idi, ilhamla parlayırdı, qıcıqlandırıcı xırda şüalar, daha doğrusu, xırda qığılcım tozu saçır. Elə bil ki, bu saat alovlanıb, yanacaq, yerində qara çuxurlar qalacaqdı.

Mən ona “ədəbi yardım göstərməkdən” imtina edəndə Breyev burnunu bərk sildi, köksünü ötürdü, ilhamını söndürmədən sözüne davam etdi:

– Onda icazə verin, sizin üçün daha asan olan bir təklif edim.

Ayağa qalxıb, şeir oxuyurmuş kimi birnəfəsə dedi:

– Sizin fəvqəladə həyatınızın maraqlı olması və onun başlanğıcı – təmizcə qazandır! Siz öz həyatınızın tarixini əlli manata yazmağa razısınızsa onda mən – budur o! – sizin nəşiriniz!

Mən “həyatımın tarixini” də yazmaqdan imtina etdim. Lakin bu, Breyevin, mənim tərcümeyi-halıma bənzər bir şeyi kiminsə tərəfindən tərtib olunmuş sarsaq bir kitabça şəklində çap etməsinə mane olmadı. Nəşriyyatçımı, məhkəməyə cəlb etmək qorxusu altında vadar etdilər ki, bu kitabçanı məhv etsin.

Breyev gülünc bir tərzdə atdana-atdana özünü təmizə çıxarmağa çalışırdı:

– Siz öz həmyerlinizin qəlbinə inanın, mən bunu pula həris olduğum üçün etmədim, – pul nədir axı? – mən ancaq coşqun və tən-pərvərlik hissi nəticəsində sizin təvazökarlığınızı nəzərə almadım.

905-ci ildə mənə məlumat verdilər ki, B.İ.Breyev “Rus xalqı ittifaqı”nın Nijeqorodsk şöbəsinin sədri seçilmişdir, inqilabi fəaliyyətlə möhkəm mübarizə apararaq mütləqiyyəti möhkəmləndirir.

Sonra Breyev, gerek ki, 910-cu ildə Kapri adasına, mənə bir məktub göndərdi; bu məktubda o, çar Nikolayın mehribanlığını və alicənablığını tərifləyirdi, məni inandırır ki, öz günahlarımı boy-numa alıb tövbə edim, Rusiyaya qayıtmaq üçün icazə verilməsini xahiş edim. Məktub çox məzəli yazılmışdı və məni acıqlandırmadı. Hətta Breyevə cavab yazdım ki, mən özümü mühacir hesab etmirəm, heç bir icazə almadan nə vaxt istəsəm Rusiyaya qayıda bilərəm; buna mütləqiyyətin xarakteristikasını da əlavə etdim; mənim cavabımı kim isə “Mançester qardien”də “Monarxistə məktub” sərlövhəsi ilə çap etdirmişdi.

14-cü ildə Rusiyaya qayıdanda eşitdim ki, Breyev Nijnidən harasa getmişdir; 17-ci ildə, təşvişli may günündə məni telefona çağırdılar, mən telefonda həyəcanlı bir səs eşitdim:

– Danışan Breyevdir, Vasili İvanoviç Breyev, yadınızdadırmı? Nijeqorodsk xəyalpərəsti?

Bir saatdan sonra Breyev mənim qarşımda, stulda fırlanır, yeyin-yeyin danışır, yenə də iyirmi il əvvəlki kimi, mülki və məzəli idi. Ancaq kirpi tikanına bənzəyən saçları yumşalmışdı; daha biz-biz dayanmırdı, o, əyilən saqqalını və pırlaşmış bıqlarını qısa

vurdurmuşdu; yalnız qaşları əvvəlki kimi, xanı balığı üzgəclərini xatırladırdı. Yenə əvvəlki kimi, yaşıla çalan gözləri gənclik zirəkliyi ilə parlayır, iti qığılımlar saçırdı. O, tüstü rəngli qalın parçadan paltar geymişdi; qalstukunda brilyant parıldayırdı; sol əlinin barmağında – iri yaqut qaşlı qızıl üzük vardı; ümumiyyətlə, yenə də ele bil ki, həmin qotur tutmuş həyəcanlı adam idi.

Breyev əllərini yellədə-yellədə şalvarının, pencəyinin, jiletinin ciblərinə soxur, oradan müxtəlif filiz parçaları çıxarır, masanın üstündə diyirlədə-diyirlədə deyirdi:

– Qızıllı kvardsdır! Volframdır! Ən nadir keyfiyyətli litoqrafiya daşı! Naməlum metal, heç kim deyə bilmir ki, necə metaldır! Hamısı mənimdir. Sifarişlər verilib! Sizin yanınıza bir eloğlu kimi gəlmişəm, kömək edin həyata keçirək, çünki siz bizim müqəddəratımızın yeni sahibləri ilə yaxından tanışsınız.

Bu işdə ona yardım göstərməkdən imtina etməyim Breyevi qətiyyətlə ruhdan salmadı, o ancaq bir qədər təəccüb edərək dedi:

– Siz mənə dördüncü dəfədir ki, rədd cavabı verirsiniz.

– Axı mən bu işdə heç bir şey başa düşmürəm.

Breyev çiyinlərini çəkdi:

– Əşi, qızılda başa düşməli nə var ki? Onu hasil etmək lazımdır ki, bizim həyatımız varlansın!

Gözlərini qıyıb başını yırğalaya-yırğalaya lirik ahənglə sözüne davam etdi:

– Heç bilirsiniz Sibirdə necə fəvqəladə bir sərvət var? Bu, vAllah, torpaq deyil, Simmental inəyin yelinidir! Buyurun sağın! Amma sağan yoxdur. Bacarmırıq. Orada yeganə məharətli sağıcılar – Lenadakı ingilislərdir...

Mən ondan soruşdum ki, Sibirdə çoxdanmı yaşayırsınız?

– Üç ildir, üç. Bu mənasız müharibə başlanan kimi mən oraya yola düşdüm. Öz həmyerlimizin müvəffəqiyyətləri tarixini dinləməyin sizə, nişəqorodlu bir adama xoş olduğuna inandığım üçün mən öz həyatımın fəvqəladə karyerasını söyləməyi səmimi qəlbədən arzu edirəm. Rusun qəribə həyatını sizdən başqa kim bilməlidir? Axı siz, eloğlu olmaqdan başqa, necə deyərlər bir də rus ruhunun qanadlanıb yüksəklərə uçmasını qələmə alan qanuni qeydçisiniz və öz taleyiniz tərəfindən bizə, qədim şəhərin, üç yüz il bundan əvvəl bütün Rusiyanın vaxtından qabaq məhv olmaqdan

xilas edilməsi ilə minnətdar olduğu şəhərin insanlarına söz abidələri yaratmaq üçün müəyyən edilmişsiniz...

Gedəndə Breyev məndən soruşdu:

– Eşitmişəm ki, sizi də nazir olmağa dəvət edirlər? Yox? Çox təəssüf! Çox təəssüf! Biz niyəqorodlulara öz adamımızı nazir görmək çox xoş olardı.

O mənə diqqətlə baxıb əlavə etdi:

– Heç olmasa maarif naziri olaydınız!

Ertəsi gün axşam Breyev mənim mənzilimə gəldi, həyəcanlı idi, tərləmişdi, açıq-sarışın saçını qabarda-qabarda, əllərini, xəmir yoğurmuş kimi, tərpedə-tərpedə deyirdi:

– Mənim həyatımda dönüş – ən acınacaqlı yapon müharibəsi illərində başladı. O vaxta qədər mən ancaq bizim gözəl şəhərimizə olan məhəbbət duyğusu ilə yaşayırdım, siyasət heç yuxuma da girmirdi, mən başqa yuxular görürdüm, hətta bu yuxuları ayıq vaxtında da görürdüm. Mən belə xəyal edirdim: çalışıb varlanaram, Nijni-Novqorodda elə bir gözəl ev tikərəm ki, ona baxanda nəinki yalnız öz adamlarımız, hətta xaricilər heyrət edərlər. Elə bir ev tikərəm ki, Parisdən, Londondan Breyevin evinin tamaşasına gəlsinlər! Qoy qəzetlərdə də çap etsinlər: Rusiyanın hətta əyalət şəhərlərində də elə evlər tikilir ki, beləsi heç bizdə yoxdur.

Aşağıdan, küçədən gurultu səsi gəlirdi, avtomobillər uğultu ilə keçir, saqqallı əsgərlər bitib-tükənməyən, boz axın kimi gedirdilər, ağır ayaq tappılması yeri titrədirdi, kim isə qışqırırdı: Rusiya dövləti sarsılırdı, uçub dağılırdı.

Mən axmaq deyiləm, öz qüvvəmi bilirəm. Hərgah mən, rus torpağının birəsi olan Vasyutka Breyev, naməlum bir xalqın mənim böyük dövlətim, dahi insanların ana yurdunu kötəkləməsini görürəmsə, bu biabırçılığı, bu həqarəti belə kədərlə duyuramsa, hərgah bu həqarət mənim balaca qəlbimi belə dözülməz dərəcədə incidirsə, düşünürəm ki, məndən daha böyük, daha ağıllı olan ruslara bu necə təsir bağışlayar? Mənim bütün ziyalılara, elmlilərə qəzəbim də elə bundan başladı, çünki mən onlarda Rusiyanın müqəddəratına qarşı anlaya bilmədiyim qəlb və ağıl laqeydliyi gördüm. Qəzəb isə hər cür siyasətin mənbəyidir: siyasət qəzəb deməkdir.

Fikirləşirəm ki, axı bu necə olan işdir? Bizim xalqımızı, bizim qoşunlarımızı döyürlər, siz buna acınırsınız – mən bunun səbəbini

başə düşmürəm: xalqa heç kim acımır, o hətta özü də özünə acıma-
ğı bacarmır, mən xalqı tanıyıram. Siz mənə bağışlayın, lakin mən
belə hesab edirəm ki, ümumiyyətlə heç bir xalq yoxdur, nə qədər
ki, adamları bir yerə yığıb onların üstünə bağırırlar, onları qorxut-
murlar, onlara əmr etmirlər, o vaxta qədər xalq mövcud olmaya-
caqdır. Yeganə bir mənafeyi olan xalq mövcud olmayacaqdır. Xalq
qumdur, gildir. Bu xalqın dövlət qurmaqdan ötrü yararlı olması
üçün onu çox tapdayıb əzmək, odda yandırmaq lazımdır.

Deməli, sizin xalqa rəhminiz gəlmi? Yaxşı, razıyam. Bəs xəya-
la və arzuyadamı heyifiniz gəlmi? İnsan xəyal ilə yaşayır, onun
yaşaması üçün ayrı bir şey yoxdur. Bizim hər birimiz ən gözəl şeyi
əldə etmək üçün inadla çalışırıq, insanları hərəkətə gətirən elektrik
qüvvəsi də elə bunun özüdür. Gözəl bir dövlət yaratmaq arzusu kimi
bir arzu heç yerdə yoxdur. Əlbəttə, yəhudilərdən başqa bütün insan-
ların arzusu vardır; yəhudilər öz ayaqları altında zəmini itirdikləri
üçün ancaq tamahkarlıq arzusu ilə yaşaya bilərlər. Yəhudi də qara-
çı və başqa köçəri adam kimi, ümumxalq həyatını zinətləndirmək
arzusunu dərk edə bilməz. Mən bilərəm ki, siz bununla razı deyilsiz-
niz, sizin yəhudilərə qarşı sədaqətli olmanızı heç kim başə düşə bil-
mir: bağışlayın, mən elə güman edirəm ki, bu səmimi bir hərəkət
deyil, xəstəlik kimi bir şeydir. Mən burada bir az kənara çıxdım.

– Deməli, 905-ci ildir. Bütün dünyaya səs-küy düşüb, hamı inqilab
edir, hətta öz şalvarına düymə tikməyi bacarmayan adamlar da
inqilab edirlər. Hamı küçələrdə adaxlı oğlan kimi gəzir, amma bəzi-
lərinin, hətta bir çoxlarının üreyi qan ağlayır. Buna görə də qızgın bir
arzu baş qaldırdı: üç yüz il bundan əvvəl Nijni-Novqorod şəhəri
Rusiyanı dağılmaqdan xilas etdi – onun indi öz igidliyini xatırlamaq
vaxtı deyilmi? İnkilab nə deməkdir? Mənim Leonidka adlı bir prikaz-
çikim var idi, ağıllı oğlan idi, o da inkilabçılara qoşuldu: hər gün küçə-
lərdə bar-bar bağırırdı. Deyirəm ki: “Yaxşı, Leonid, sən deyək ki,
inqilab elədin, bəs sonra nə edəcəksən?” – Deyir ki: “Hər şey qurta-
randan sonra, yeni bir yola düşəndən sonra mən göbələklə məşğul
olacağam, göbələk əkib duza qoyacağam; mən elə bir üsul bilərəm ki,
əkdiyim hər bir göbələk qırx faiz məhsul verəcək!” – Dedim ki: “Sən
gicsən, göbələkdən ötrü də dövlət quruluşunu dağıtmaq olar?” Hər
yerdə də elə bu cür: kimdən inkilabın məqsədini soruşursan, məlum
olur ki, nəticədə hamının göbələk kimi çox cüzi bir arzusu vardır.

Hə, biz “qaragüruhlər”, mənı bağışlayın, sizin ağılsızlığınıza ləyaqətli müqavimət göstərdik, hətta bəzilərini də əzdik. Etiraf edirəm ki, bəzilərini, məsələn, sizin tanışınız olan aptekçi Heyntsi əbəs yerə əzdik. Nə etməli? Vuruşanda ağına-bozuna baxmazlar. Atın ölümü itin bayramıdır.

Biz iğtişasa qələbə çaldıq, əlbəttə, şadyanalıq etdik, həyatı möhkəmləndirmək işinə başladık. Mühüm tarixi günlər – 912, 13-cü illər, ən böyük hadisələrin yüz illiyi, üç yüz illiyi yaxınlaşdı. Mən hazırlaşmağa başladım...

Sizə açıq deyirəm: mən bura elə onun üçün gəlmişəm ki, açıq danışım: mənım məktubuma göndərdiyimiz cavabdakı cəsərətə mən valeh oldum: niyəqorodlular belə məktub yazırlar. Lakin sizin fikrinizlə razılaşa bilmədim, indi də, imperiyanın əsası sarsıldığı və çar öz rəiyyətlərinin əsiri olduğu bir zamanda da razılaşa bilmirəm. Fransızlar bağlanmış bu mənhus ittifaq bizim ağılımızı necə asanlıqla çəşdırdı – bunu düşünmək də dəhşətlidir, axırda da padşahu taxtdan saldıq.

– Bəli, mən sizinlə heç razılaşa bilmirəm. Mən xalqı tanıyırım. Taxtda kim oturmuşdur – xalq üçün bunun qətiyyən heç bir əhəmiyyəti yoxdur, qoy oturan lap tatar olsun, ancaq ki, bir adam otursun, xalq öz xəyal və arzusunu bağladığı bir şey mövcud olsun. Xalq xəyal ilə yaşayır. Xalqın öz həyatı ilə razılaşması üçün onun çox böyük bir xəyalı olmalıdır; çünki bu həyat ona həmişəlik verilmişdir...

Mən Breyevin sözünü kəsərək dedim ki, biz yenə də inqilab günlərində yaşayırıq; Breyev cəld ayağa qalxdı; onun sifəti həyəcandan bozardı, boğuq səslə danışmağa başladı.

– İnqilab? Azadlıq? Kifayətdir! Günü sabah birisi ortaya çıxıb qışqıracaq: “Səsini kəs! Mən sizə göstərərəm necə yaşamaq lazımdır!” Onun dalına düşüb gedəcəklər, o da çəkib aparacaq onları, yenə gedib öz katorqa məntəqələrinə çatacaqlar. İnanın mənə, hörmətli həmyerlim, həqiqi xalq azadlığı ancaq xəyal azadlığından ibarətdir. Həyat onun üçün xoşbəxtlik deyil, heç olmayacaq da, lakin həmişə, indi də, həmişə də xoşbəxtlik intizarıdır. Xalq üçün qəhrəman, zahid, general Skobelyev Fyodor Kuzmiç, İvan Qroznı lazımdır, fərqi yoxdur, kim olur-olsun! Qəhrəman nə qədər uzaq, əlçatmaz, dumanlı olsa, xəyal da bir o qədər azad və yaşamaq asan

olar. Nağıl lazımdır: biri varmış, biri yoxmuş... Allah lazım deyil. Bizim bu qaranlıq dünyamıza böyük zəkaya, nəhəng qüvvəyə malik bir adam lazımdır. Özü də hər şeyi bacaran adam! İstəsə – hamı xoşbəxt olacaq, bax, belə bir adam təsəvvür etmək lazımdır.

Romanovların guya alman olduqlarını xalqa sübut etmək faydasız işdir. İstəyir lap mordvin olsun; mən sizə deyirəm, axı mən xalqı tanıyıram! Ona çox hökumətli bir dövlət, ingilis parlamenti lazım deyil, o mexanikanı, maşını xoşlamır, o sirli şeyi sevir. Ona böyük bir vahidin hakimiyyəti lazımdır, bu vahid girdə bir sıfırdan ibarət olsa da, böyük bir vahid lazımdır, xalq sıfırı öz xəyalı ilə dolduracaq – bəli, bəli!

Sizin məktubunuz haqqında sözümlün dalısını deyim: mən hər halda, o məktubun beş nüsxə surətini çıxarıb, həmyerlilərdən bəzisinə ötürdüm; məktubun özünü aparıb qubernator Xvostova verdim: “Budur, dedim, buyurun, görün Qorki nə yazır!” Mən bunu nə üçün etdim? Sizin fikirləriniz zərərli də olsa – niyəqorodluları sizin fikrinizlə tanış etmək lazım idi. Mənim vətənpərvərliyim zarafat iş deyil; siz öz sürünüzdən ayrılmış da olsanız – yenə də öz adamımızsınız. Məktubu qubernatora ona görə verdim ki, surətini yaymaq şübhəsini öz üzərimdən götürüm.

Mən çox istəyirdim ki, bizim qorxunc dövlətimizin böyük tarixi günlərini təntənəli surətdə bayram etdikdə – 12-ci, 13-cü illərdə sizi vətən torpağına qaytarım!

Breyev əlləri ilə qulaqlarını sıxdı, başını yırğalaya-yırğalaya, iti gözlərini qırpa-qırpa mızıldadı:

– Bu geriye hesablama: 13-12, sonra isə 14 rəqəmləri mənim fikrimi qarışdırır, rəqəmlərin yerini bu cür dəyişdirmək doğru deyil! Əgər Romanovların seçilməsi 11-ci ildə on iki millətin dar-madağın edilməsi isə – baş verdiyi kimi 12-ci ildə olsaydı, onda, bəlkə də, 14-cü heç olmazdı da...

O, əllərini başından çəkib, köksünü ötürdü, yenə də danışmağa başladı:

– Biz, mütləqiyyət qanununa inananlar, iğtişanın ləğv olunmasını, Avropa üzərindəki qələbəni bütün dünyaya səs salan sarsıdıcı bir təntənə ilə bayram etməyə hazırlaşırıq, həm də göstərmək istəyirdik ki, budur, baxın, – bütün Avropaya qarşı Vətən müharibəsini, Parisin alınmasını bayram edirik, bunu nə üçün edirdik? Ona

görə ki, üç yüz il bundan əvvəl Rusiya Romanovların uğurlu əli ilə fəth edilmişdi! Başa düşürsünüzmü? Bu plan mənim başımda yaranmışdı, müxtəlif fikirlərdən hamilə qadın kimi ağırlaşmışdım. Elə təşkil etmək lazımdır ki, bayramların parlaqlığı uğursuz yapon müharibəsinin müvəffəqiyyətsizliyini də, keşiş Qapoşkanın – o Mazepanın başladığı biabırçı ağılsızlığı da, ümumiyyətlə keçmişin bütün mənhus hadisələrini xalqın yadından çıxarsın, bizim tariximizin işıqlı günlərini bütün parlaq gözəlliyi ilə göstərmək lazım idi.

Breyev, iynə batırılmış kimi, kreslodan dik qalxdı, əllərini kreslonun dəstəklərinə dayayıb qabağa əyildi. Onun gözlərində yaşıl maye göründü; tərlənmiş, pörtmüş sifəti bozarıb enləndi; almacaq sümüklərindəki şişlər qabardı; burun pərələri şişdi. Xirdəyi tərpenirdi, elə bil ki, bir şey udmaq istəyirdi, uda bilmirdi. Öz həyəcanını saxlaya bilmədi; sonra əli ilə göz yaşını yanaqlarından sildi, acı-acı gülümsədi, yenə əvvəlki kimi qızgın səslə, astadan sözüne davam etdi:

– Birdən mənə dedilər: “Vasili İvaniç, bizim Fransa ilə dostluq ittifaqımız Vətən müharibəsi münasibəti ilə hay-küy qaldırmağa imkan vermir, belə olsa müttəfiqlər inciyərlər”. Bəli, elə bu cür də dedilər! Mən etiraz etdim: “Müsaidə edin! Hərgah mənim ağıllı sifətim ortağıma xoş gəlmirsə, demək, onda mən üzümə axmaqlıq maskası taxmalıyam?” Biz bu axmaqlıq maskasını çoxdan üzümüzə taxmışıq; həm də bizi lağa qoyub, mütləqiyyət monarxi respublika ilə rəqs edəndə birinci olaraq monarxin başı gicəllənməyə başlar – fikrini söyləyənlər əlbəttə tamamilə haqlıdırlar. Elə hər-lənməyə də başlamışdır: budur, indi bizim parlamentciğazımız hay-küy qaldırır, həm də cənab Milyukov prezidentliyə can atır.

– Siz, əlbəttə, bilirsiniz ki, bu fransız rus alyansını “Rus xalqı ittifaqı” məşum bir səhv, çalağanla ayının dostluğu kimi başa düşürdü: bunlardan biri göylərdə uçur, o birisi meşələrdə gəzirdi; heç biri də bir-birinə qətiyyət lazım deyildi. Biz haqlı olaraq düşündük ki, bizim üçün almanlarla dostluq etmək, daş kimi, dəmir kimi, son dərəcə güclü və sarsılmaz bir dostluq daha faydalı olardı!

Bir sözlə: ibrətli Vətən müharibəsini bayram etmək baş tutmadı; bəzi yerdə, meydanlarda Çaykovskinin “12-ci il” musiqisini çaldılar, bununla da kifayətlənərək yatdılar.

Bununla belə mən Romanovlar çarlarının üç yüz illik yubiley bayramına daha can-başla hazırlaşmağa başladım. Rəssamlar akademiya-

sının şagirdlərini dəvət edib dedim: “Uşaqlar, Nijni-Novqorodun 613-ci ildəki həyatına dair şəkillər çəkin, Mininin məqbərəsini təsvir edin, bütün varlığınıza işləyib yaradın!” Bəli, onlar doğrudan da çalışdılar, gözəl şəkillər çəkdilər, mən sonra bu şəkillərdən açıq məktublar çap etdirib on min nüsxələrlə satdım. Volqa ilə yuxarı apardım: tamaşa elə, camaat, gör sən nələr etmişən! Camaat minlərlə gəlib baxırdı. Baxdıqca da nərildəyirdi... Eh, xalq!.. Çuqun tayfası.

Breyev əllərini dala apardı, barmaqlarını ənsəsində çarpazlayaraq üzünü tavana tərəf qaldırdı, gözlərini yumub xeyli susdu.

– Bu günlər mənim həyatımda böyük günlər idi, mən özümü yüksəklərdə hiss edirdim. Hər şey tənənəli, bayram şənliyi şəraitində keçirdi. Bütün Volqa şəhərlərində kilsə zənglərinin səsi, musiqi sədaları eşidilirdi, elə bil ki, bizim çirkin həyatımız birdən imperator operasına çevrilmişdi. Fövqəladə günlər idi...

Masanın üstündən çay qaşığını götürüb diqqətlə baxdı, tələmədən, fikirli-fikirli qaşığı əyib üzük kimi barmağına doladı. Sonra qaşığı masanın üstünə qoydu, köksünü ötürüb dodaqlarını yaladı.

Onda mənim bütün hissələrim sanki məst olmuşdu, lakin birdən mənə sarsıdıcı zərbə dəydi. Məni Nikolay padşaha təqdim etdilər, o mənə çox böyük mehribanlıq göstərdi, hətta budur, mənə yaqut qaşılı üzük də bağışladı. Lakin, məşhur sirkə sahibisi Akim Nikitin də padşahın üzüyünü mənə göstərərək lovğalanırdı.

Padşahla mənim tanışlığım və aldığı təəssürat təqribən belə oldu: təəvvür edin ki, siz, yanına getmək mümkün olmayan bir adama inanırsınız, düşünürsünüz ki, bu adamda bütün insani ləyaqətlər, Rusiyanın bütün qüvvəsi, müdrikliyi və müqəddəsliyi mövcuddur; o hər şeyin içərisindən keçən bir növ mənəvi mil, xalq həyatının oxudur. Sonra da, qəflətən, qəzavü-qədər sizi bu adamla üz-üzə gətirir, siz birdən kədərlə, qorxu ilə görürsünüz ki, bu, o adam deyil! Sizin eşqi ilə yaşadığınız insan deyil, sizin xəyal və arzunuz deyil! Onun ətrafında dəb-dəbə, zahiri təmtəraq var, ancaq hamısı – zərvərəkdir! Bax, mən də öz qarşımda – xəyalımda canlandırdığım padşahı, arzumun hökmdarını, böyük bir adam deyil, adicə bir insan gördüm. Hətta o elə bil ki, gənc yaşlarından öz-özünün başçısı olan Vasili Breyevdən də ağıllı deyildi. Adi bir şəxs idi. Mehribandı, xoşrəftar idi, vəssalam!

Breyev ayağa qalxdı, hirsləndi, əlini yellədi, dəhşətli bir qəzəblə astadan dedi: R-rus çarı qorxunc, amansız olmalıdır! Yalnız

xasiyyətə deyil, görkəmcə də qorxunc olmalıdır! Əfsanəvi bir gözəl, ya da əfsanəvi bir eybəcər olmalıdır! Rus çarı dəhşətli və qəddar olmalıdır!

Breyev boğazını ovuşdura-ovuşdura pəncərəyə yanaşdı, ucadan boğazını aradıb küçəyə, küçənin sakitləşmək bilməyən hay-küyünə tüpürdü, sonra da boğuq səsle soruşdu:

– Rəssam Vasnetsovun çəkmiş olduğu çar İvan Qroznının şəklini görübsünüzmü? Çar elə olar! Rus xalqına elə bir çar lazımdır! Onun bir gözü – xatırınızdadır – azca çəpdir. Bu – çar gözüdür! Hər şeyi görəndə gözdür. Belə çar hər şeyi görür, heç kimə də inanmır! Hər şeydə özü dayanır! Hər barmağı da mənəm deyir. Onun qabağında dərhal şax dayanarsan, özünü yığışdırarsan, üst-başını sahmana salarsan. Bax, bu şahlar şahıdır, hökmdarlar hökmdarıdır!..

Breyev yenə oturdu, masaya dirsəklənib, daha sakit halda sözü-nə davam etdi:

– Dəhsini söyləmək cansıxıcı olar. Məni vurub atdan yerə saldılar! Hamı kimi yaşayırdım, hamı kimi şapka qoyurdum, bir gün gözümü açıb gördüm ki, heç başım yoxdur.

Bu zaman on dördüncü il başlandı, bu lənətə gəlmiş müharibə baş verdi. Mən fikirləşdim ki, daha Rusiyanın sonudur, indi çox ucqar bir yerə çəkilmək lazımdır, görək bu işlərin axırı nə olur. Sibirə getdim, orada qoca Fyodor Kuzmiçin sayəsində xoşbəxt oldum. O zaman çox adam belə düşünürdü ki, almanlar bizi Uraldan o tərəfə qovacaqlar. Mən elə düşünürdüm. Biz xalqı tanıyırdıq. Onun dözməyə qabiliyyəti var, amma müqavimət göstərməyə yox. Bundan başqa məni Sibirə getməyə həvələndirən bir məsələ də oldu: mənim gözümə sibirli bir qız dəydi, o, Kazanda oxuyurdu; Kazanda mənim evim, kitab dükanim, ailəm vardı. Məlumdur ki, sevgi yaşa baxmır. Mənim yaşım əllini ötmüşdü, amma onunku iyirmi idi, buna baxmayaraq biz bir-birimizi sevdik. Mən arvadıma, uşaqlarıma dedim: “Bu vaxta qədər mən sizə qulluq eləmişəm, daha bəsdir! İndi özüm yaşamaq istəyirəm. Əlli min götürürəm, burada da Nijnidə nə varsa hamısı sizin olsun! Yaşayın! Əlvida!” Çıxıb getdim.

Sibirde, təsadüfən, oranın təbii sərvəti ilə tanış olan bir adama rast gəldim, mənə işi ilə məşğul olmağa başladım. Axı bir şey qurub tikmək lazımdır; mən torpağı boş-bekar tapdamağa adət eləmişəm. Mən öz xəyal və arzumu itirdim. Rusiyanı mən iğtişaş və

ağılsızlıq içində görürəm, bağışlayın! Öz xalqımı tanıya bilmirəm. Əlbəttə, mən onun uzun zaman mərəkə qoparıb avaralıq edəcəyinə, tum çırtlayacağına inanmıram... Onu basıb əzəcəklər...

Breyev könülsüz danışdı, görünür, düşündüyü şeyi söyləmirdi. Onun yaşıla çalan gözləri qıyılır, parıldayırdı; mən onun tutqun göz bəbəklərində yenə də xırda, iti şüalar görürdüm. O, ağızını balıq kimi açır, qurumuş qara dodaqlarını dili ilə cəld yalayır. Birdən o, boğazında söz qalmış kimi, əlini yellətdi, sözünü kəsdi, ayağa qalxıb əli ilə kreslonun söykənəcəyindən yapışdı. Aydın görünürdü ki, onun ağına qızgın, həyəcanlandırıcı bir fikir gəlmişdir. Breylev gözlərini qıydı, qaşlarının tükü biz-biz olub titrədi, öskürdü, yenə də lap astadan sözüne davam etdi:

– Mən deyirəm ki, insan xəyal ilə yaşayır. Deyirəm ki, həyatı səadət hesab etmək, ədavətsiz, təzadsız, idrak üçün bir material kimi qəbul etməkdən ötrü böyük bir təsəvvür və xəyala malik olmaq lazımdır. Xəyalsız insan və xalq – anadangəlmə kor kimidir... Buna görə də...

Breyev öskürməyə başladı, əli ilə sinəsini ovuşdurdu, onun gözləri getdikcə daha çox parıldayırdı.

– İnsan qəlbinin bu cür meyilindən istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. İnsanların başa düşdüyü bir gözəlliyi onların qarşısında canlandırma bilsəniz – onlar sizin arxanızca hara desən gedərlər. Hər şeyi əfv edərlər, bütün günahları və səhvləri unudurlar. Buna görə də...

Breyev ikiəlli mənim əlimi tutub bərk-bərk sıxdı.

– Axı siz də xəyalpərəst adamsınız! Görün sizin qarşınızda bu saat necə necib bir vəzifə durmuşdur! Sizin istedadınız bir saatın içində hər şeyi düzəldə bilər...

O elə bil sayıqlayırdı, bütün bədəni əsirdi, ağılı itirmiş adama oxşayırdı. O mənim əlimi dartışdırırdı-dartışdırırdı bu sözləri pıçıldayanda, mən onun dediklərinə çox da təəccüb etmədim.

– Soruşun, necə? Lap sadəcə. Xalq içərisində belə bir rəvayət vardır: deyirlər ki, naməlum rahib Fyodor Kuzmiç – Aleksandr Blaqaoslavennidir, Qriqori Rasputin – rus çarının adi kəndli qızından doğulmuş oğludur; şahzadə Aleksey isə Rasputinin oğludur; Aleksandr Blaqaoslavenninin nəvəsidir, qanı xalq qanından olan şahzadədir! Başa düşürsünüz mü? Bağışlanma! Keçmişin bütün

günahları, bütün səhvləri həqiqi rus qanı, saf xalq qanı ilə yuyulmuş olur. Qanı mujik qanından olan padşah, hə?

– Yaxşı, tutaq ki, bu belə deyil, qoy elə olmasın, lakin inanın mənim sözümə! – Burada həqiqət lazım deyil, burada xəyal lazımdır, quru həqiqətlə dövlət yaratmaq olmaz, belə dövlət yoxdur! Hərgah siz öz istedadınızla xəyalın – həqiqi dövlət, əsil rus xəyalının yenidən qanadlanması kimi böyük bir işə xidmət etmiş olsanız...

O, havada yüksəlirmiş kimi əllərini qaldırdı, dəli kimi ya bəlkə uşaq kimi gülümsəyərək, xırıltılı səslə, sözlərdən boğulmuş kimi dedi:

– Həm də bir düşünün! Onda mənim, Breyevin, Vasyutkanın, Vasili İvanıçın kefi necə olardı?! Mən öz həyatımı məchul rahib Fyodorun qüvvəsi ilə başladım, – Fyodor axı Filaretdir! – Mixail Romanovun atasıdır! – Onda mən də öz həyatımı onun adını yüksəklərə qaldırmaqla başa verərdim, hə? Nağıldır?

Küçədə rus xalqı gurultu qoparır, dövlətin min illərlə yaranmış dəmir qəfəsini sındırıb dağıdırdı...

BİR EŞQ MACƏRASI

Nəhayət, qonaqlar getdilər, arvadın əri də onlarla bərabər getdi. Hay-küylü günlərdə vurnuxmaqdan yorğun düşmüş qulluqçular daha görünmürdü. Bütün ev elə bil ki, parkın içərisinə çəkildi. Burada sakitlik həmişə daha sabit və daha təsirli olurdu. Həmişə də qadının qəlbində kəskin bir arzu, təsəvvür və hafizənin səssiz həyəcanını diqqətlə izləmək arzusu oyadırdı.

Qadının iyirmi yeddi yaşı var idi, o, qısaboylu, qəşəng əndam-
lı, uzunsov, donuq, solğun çöhrəli, sarışın bir qadıncı; üzündə nisbətən bir az iri görünən gözləri dəniz suyu rəngində idi; gözünün ifadəsi çöhrəsini qoca göstərirdi; uzun kirpiklərinin mülayimcə örtüyü gözləri ətrafdakı hər şeyə şübhə və intizarla baxırdı.

Belə qadınlar vardır; onlar ömürləri boyu nəyisə gözləyirlər; qız vaxtı kişinin onları nə vaxt sevəcəyini tələbkarlıqla gözləyirlər; kişi eşq elan edəndə onlar buna çox ciddi qulaq asırlar, lakin gözə çarpa biləcək həyəcan göstərmirlər; belə anlarda onların gözləri sanki deyir: “Bütün bunlar tamamilə təbiidir, bəs sonra?”

Bu cür qadını quru mühakimə yürüdən və soyuq adlandırmaq səhv olardı. Belə qadın ərə gedəndən sonra ərinə namusla sevir, eyni zamanda, başqa bir məhəbbətin, bəlkə də “namussuz”, lakin ayrı bir sevginin nə vaxt təzahür edəcəyini səbirlə gözləyir. Bu cür qadınlar çox vaxt başqa bir kişiye qoşulub gedir, ərinə karandaşla və rəvan xətlə yazılmış qısa bir kağız qoyur: “Bağışla məni, Pavel, mən daha səninlə yaşaya bilmərəm”.

“Bağışla məni” sözünü onlar həmişə yazmırlar. Belə qadınlar başqa kişilərlə bəzən şən və “coşqun”, bəzən də ağır, adət etmədikləri yoxsul bir həyat sürürlər; lakin hər iki halda yenə nə isə gözləyirlər. Onlar az və maraqsız danışirlar, filosofluq etməyi xoşlamırlar; həyatlarında labüd olan faciələrə təmiz adamlara xas olan sakitlik və ikrahla baxırlar. Uşaq doğanda da könülsüz doğurlar. Onların həyatında baş verən bütün mühüm hadisələrdən sonra, belə qadınların əcaib gözləri adama elə baxır ki, elə bil dinməz-söyləməz soruşurlar: “Elə bu?”

Sonra gözləri tutqunlaşır, inadla qaş-qabağını tökərək, sözlərini belə bitirirlər: “Ola bilməz!”

Bu cür qadın yenə nə isə gözləyir, yaxşı, möhkəm yuxudan ya hafizəni ayrı bir yolla itirməkdən başqa heç bir şey lazım olmadığı vaxta qədər gözləyir.

Bu cür az xoşa gələn qadınlardan biri də mənim nağıl etdiyim eşq macərəsinin qəhrəmanı idi; mən bunu ona görə nağıl edirəm ki, onu istədiyim kimi yaxşı yaza bilmirəm.

Qadın Penza pərgü yaylığını çiyinə salıb, bağı eyvanına çıxdı, orada, cırıldayan hörmə kresloda oturdu. Qadının ayaqları altında, eyvanın üç pilləsinə və onun qarşısındakı meydançanın yarımdairəsinə isfəndan ağacının tünd-qırmızı, qayın ağacının sarı yarpaqları tökülmüşdü. Bağı ağacları arasından qırmızımtıl səma görünürdü; ətrafda hər şeyi payızın dərin sükutu bürümüşdü, bu sükutu arı quşlarının bir növ xüsusilə musiqili, mələhətli səsi, daha ahəngdar, daha zəruri bir şəkildə hiss etdirirdi. Göyün ulduzlu zirvəsində ayın solğun dairəsi hərəkətsiz dayanmışdı.

Qadın gözlərini yumub qəlbini təmizləməklə məşğul oldu – qonaqlar və onun əri Tolstoydan, ördək ovundan, qədim rus ikonalarının gözəlliyindən, inqilabın mütləq baş verəcəyindən, Anatol Fransdan, köhnə çini qablardan, qadınlara əsrarəngiz qəlbindən, yazıçı Antipa Fominin yeni və yenə də müvəffəqiyyətsiz hekayələrindən və bir çox başqa şeylərdən xeyli söz açıb onun qəlbini zibilləmişdilər. Bunları hafizəsindən süpürüb atmaq lazım idi; onun hafizəsində diqqət və mehribanlıqla düşünməyi tələb edən çox az şey vardı.

Eyvanın döşəmə taxtalarından birində iti şeylə eninə vurulmuş zərbənin dərin izi qalmışdı: yazıçı Fomin burada qənd doğrayan xırdaca balta ilə ilan öldürmüşdü. Ləng, ağır bir adam olan Fomin həmin dəqiqə pişik kimi cəld tərənirdi; özü də elə ruhlanmışdı ki, elə bil ilan öldürmək imkanı onun üçün çoxdan gözlədiyi bir şadlıq idi. İlanı elə bərk vurmuşdu ki, balta qırılmışdı.

Fomin elə həmin axşam burada, eyvanda romanın başlanğıc hissəsini oxumuşdu: – onun bu romanda təsvir etdiyi adam çox ürəklə çalışır ki, pismi ya yaxşımı adam olduğunu başa düşsün, lakin o bir çox pis və yaxşı işlər tutduqdan sonra yenə də, heç bir şey başa düşmür, axırda qəm-qüسسə və tənhalıq içində, özü-özünə yabançı bir adam kimi ölüb gedir.

Lakin yazıçı onun ölümünü özü nağıl elədi, oxuduğu isə romanın ancaq dörd birinci fəslə idi, bu fəsillərdə təsvir olunurdu ki, cavan oğlan Pavel Volkov öz bacısının malikanəsinə gəlir, ancaq onun abırsız, qaba, özünü çalışqan bir kulturtreger hesab edən əri xoşuna gəlmir. Bu fəsillər qadına cansıxıcı göründü, lakin yay axşamı və qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi yaxşı təsvir olunmuşdu: qəhrəman bağda, skamyada oturub, onu atıb başqasına gedən qadını təhqir etməyə çalışır, uğursuz, kinli şeir yazmaq istəyirdi; hətta iki xətt də yazmışdı:

Həzz alır ay göy üzündə öz nurunu tamaşadan,
İki aşiq saxlayan bir qadın kimi deyir yalan.

Bundan artıq o heç bir şey yaza bilmədi və istedadsız bir adam olduğuna bərk acığı tutdu.

Fomin bu dəfə gələndə qadına həmişəkindən daha artıq nəvaziş göstərir, insanlardan, insanlar arasında tək-tənha yaşamasından maraqlı söhbət edirdi; lakin qadın bilirdi ki, kişilərin xoşlayıb arzu etdikləri qadınla söhbət edərkən dünyada tək-tənha yaşadıklarını bürüzə verməyib susmağı yaxşı bacara bilən adam çox azdır; qadın bilirdi ki, öz xoşbəxtliyi ilə lovğalanmağı xoşlayan adam əslində yoxdur. O, yazıçını nə qədər diqqətlə dinləyirdisə, Fomin ona bir o qədər anlaşılmaz görünürdü; axırda yazıçı ona qərribə bir təsir bağışladı: bu yazıçı insan deyil, fasiləsiz sürətdə bitib-tükənməyən, anlaşılmaz bir pyes oynanılan səhnədir. Fomin zahirən kifayət qədər səciyyəli idi, adamlar arasında əlverişli sürətdə fərqlənirdi, o möhkəm, çirkin, enlisifət, çox huşsuz bir adam idi, həm də özünə qarşı uşaq kimi laqeyd idi. Bu qadına o göy gözləri ilə mehribanca baxırdı, boğuş, lakin gümrah səslə danışdı; o öz nöqsanını duyaraq danışığını zəngin mimika, çoxlu əl-qol hərəkətləri ilə bəzəyirdi, hətta, pedalları basan pianoçu kimi, ayaqlarını da bəzən yerə vururdu.

Eyni zamanda Fomin elə bil ki, heç yox idi, ancaq müxtəlif kişi, arvad, qoca və uşaqdan, kəndli və məmurdan ibarət bir izdiham vardı, onlar hamısı Fominin səsi ilə – ziddiyyətli və gülməli, axmaq və dəhşətli, cansıxan və biabırcasına ağıllı şeylər danışdı; Fomin özü onların arasında harada idi, o özü necə adamdı, bunu başa düşmək çətindi.

Yazıçı qadına olan məhəbbətini – qəlbi tərəvətləndirən qüvvənin gücünü ilk dəfə duyan bir gəncin sadələvhəsinə sözləri ilə deyirdi. Bir neçə gündən sonra isə bu barədə o həyasızcasına danışdı; bu elə bir adam həyasızlığı idi ki, o daha özü-özünə inanmır, sonuncu dəfə özünü sınaqdan keçirmək istəyir; bilmək istəyirdi ki, görsün qadına vurulmaqla o özünə qarşı olan şiddətli narazılığını təsirdən sala bilər, ya yox.

Qadın üçün tamamilə aydın idi ki, o nə sadələvhədir, nə də abırsız, nə mərhəmətlidir, nə kinli; istedadlı olduğu qədər ağıllı deyildir. Qadın hiss edirdi ki, Fominin özündən narazılığı – onun təmin edilməmiş şöhrətpərəstliyindən meydana gəlir. Nəhayət, qadında ona qarşı şübhəli və ehtiyatlı bir münasibət əmələ gəldi: bu Fomin deyilən, əslində, mövcud olmayan bir adamdır; o, cismən mövcud olsa da, onun qəlbi, Fominin qəlbi adlandırılı biləcək, heç olmazsa ala-bəzək, əlyan olsa da, hər halda öz rənglərinə boyanmış olan o əsas şey yoxdur; bu adamın, görünür, belə bir qəlbi yoxdur. Bu – adam deyil, səyyar teatrdir, bu teatrda rejissor da, bütün artistlər də bir şəxsiyyətin simasında təcəssüm etmişdir. Bu çox maraqlıdır, ancaq etibarsızdır, namöhkəmdir.

Qadın bağı içərilərinə baxıb gülümsədi, – onun məzəli bir şeyə gülməyi gəlirdi; axı eyni zamanda bir yığın müxtəlif kişini sevmək mümkün deyil, lakin bir şəxsin simasında təcəssüm edən bir çox kişinin əlinə keçmək, bəlkə də pis olmazdı. Ümumiyyətlə, qadın özünü şikəst etmək istəmərsə, o gerek yazıçı sevməsin, gerek sevməsin! O, Fomin haqqında bu cür hökm verərək, yazıçıya qarşı narazılıq duydu, lakin bu hiss çox tez heyretlə əvəz olundu.

Qadın gözlərini qıyıb başa baxırdı, orda qayın ağaclarının budaqları və gövdələri arasında, axşam şəfəqinin fonunda aydın surətdə seçilən müxtəlif fiqurlar qızarırdı; skamyada isə ağ kostyumlu, panamalı, əli çirkli bir adam oturmuşdu, qadın öz-özündən soruşdu: “Bu kim ola? Axı hamı çıxıb getdi. Özü də ağ kostyumdadır; mövsümə görə geyinməyib. Bizimkilərin hamısı getdi...” deyə qadın öz-özünə bir də təkrar etdi.

Aydın görünürdü ki, qonaqlardan biri qalmışdır; bu onun xoşuna gəlmədi. Bəlkə də bu yad adam başa girib, gölün suyunda əks olunan şəfəqin parıltısına tamaşa edir? Bəs o nə üçün yay kostyumu geymişdir? Budur, o, çəliyi ilə yeri cızır, şəkil çəkir. Qadına elə

gəldi ki, quru yarpaqların xışıltısını eşidir. Bir neçə dəqiqədən sonra, bu adamın kim olduğunu bilmək üçün qulluqçu arvadı oraya göndərməyi qət etdi.

Ayağa qalxdı, kreslo cırlıdadı; sakitlikdə səs çox aydın eşidildi, lakin o adam bu səsi eşitmədi. Qadın özü eyvanın pillələrindən soyuq torpağa endi, cığırla gedə-gedə, o adama, qeyri-təbii çox sürətlə yanaşdığını hiss etdi; o adamın qaraltısı nə böyüdü, nə də aydınlaşdı; qadın onu uzaqdan necə görmüşsə, elə də qaldı.

Bu, əlbəttə, axşam işığının saysız-hesabsız fokuslarından biri idi; lakin daha qərribə burası idi ki, üstünə şəfəq qırmızı işığı düşən bu adam kölgə salmırdı. Çəliyi ilə kürədiyi yarpaqlar da xışıldamırdı; bir də ki, çəliyin ucu yarpaqlara toxunanda onlar qımıldanırdı: sonra qadın hiss etdi ki, elə bil bir şey onu duyulmadan qucaqladı, yavaş-yavaş vals edərək fırlatmağa başladı.

Oturan adam qalxıb onun qarşısında gəldi, nəzakətlə, lakin bacarıqsız halda şlyapasını çıxartdı; baş əydi, xışıltılı səsle soruşdu:

– Bağışlayın, bu sizsiniz?

Bu, qəşəng geyinmiş, olduqca solğun, uzunsov, arıqüzü, göy-göz, qısa, sarısaqqallı cavan bir kişi idi. Onun donuq sifətində qeyri-təbii, yarımsəffaf, şüşə kimi bir əlamət vardı. Qadın onu tanışlarından heç birinə oxşada bilmədi, lakin ona elə gəldi ki, bu adamı birinci dəfə görmür.

Qadın gülümsəyib dedi:

– Qərribə sualdır, əlbəttə ki, mən özüməm.

– Eləmi?

Gənc adam özü də qeyri-şüuri olaraq gülümsədi, bu gülüşdən onun sifəti acınacaqlı bir şəkə düşdü.

– Deməli, siz mənə təsadüf edəcəyiniz həmin qadınsınız?

Çəliyi səssizcə öz ayağına vurub dərhal əlavə etdi:

– Bir də ki, mən burada qadına rast gələcəyimə əmin deyildim...

Qadın diqqətlə onun gözlərinə baxdı; bu cür gözlər ancaq şəkillərdə olur; bu gözlərin canlı olduğunu etiraf etmək üçün təsəvvürü bir qədər qüvvətləndirmək lazımdır. Görünür, bu adam çox utancaq idi, həm də yəqin burada bir sirr vardı; bu, ərinin, ya da Vera İvanovnanın gizli dostlarından biridir, jandarlardan gizlənir, həm də ümumiyyətlə, bu siyasətdir. Lakin bu adamı nə qərribə geyindiriblər!

Qadın soruşdu:

– Sizi Vera İvanovna göndərib?

O da suala sualla cavab verdi:

– O da romanda iştirak edir?

– Romanda? Siz nə demək istəyirsiniz?

Adam başını yırğaladı:

– Mən orada bu adlı qadın görməmişəm...

– Orada, yəni harada?

– Romanda.

Qadın ani olaraq düşündü: “Bu dəlidirmi?” Özü də yaylığına daha bərk bürünərək, etinasız halda dedi:

– Mən başa düşmürəm: siz nə üçün, hansı romandan danışırırsınız? Həm də mənə elə gəlir ki, sizə belə bir sual verməyə mənim ixtiyarım vardır: siz kimsiniz?

O adam qadına diqqətlə baxdı, onun sanki rəsm edilmiş gözlərində bir heyrət ifadə olunurdu; lakin o dərhal gülümsəyərək, başını razılıqla tərpətdi.

– Əlbəttə, bu, sizin öz işinizdir, buna ixtiyarınız vardır. Mən belə düşünürəm ki, roman elə həmin bu görüşdən başlanır. Yəqin müəllif tərəfindən elə bu cür də müəyyən edilmişdir: siz əvvəlcə mənə şübhə ilə, hətta ədavətlə yanaşırsınız, sonra... Sonra nə olacağını mən bilmirəm, yəqin mənim üçün bütün bu əhvalat yeni bir faciə ilə qurtaracaqdır...

Qadın onun yavaş və sönük danışığını diqqətlə dinləyərək, üzünün ifadəsini müşahidə edə-edə qət etdi: – “Dəlidir!” Lakin onun üzünü elə bil canlanırdı, yastılığı azalmırdı. Qadın isə özünü çox qərribə hiss edirdi, sanki yuxuya gedirdi; buna görə də onda bu adamın sözünü kəsməyib, onu dinməz-söyləməz dinləmək arzusu oyandı.

O adam sözünə davam edərək dedi:

– Sizin roman haqqında verdiyiniz sual məni son dərəcə təəcübləndirir. Deyin görüm, siz məni aldatmırsınız, eləmi? Siz həmin qadınsınız? Sizin Fominlə, daha doğrusu, onun romanı ilə müəyyən əlaqəniz vardır, eləmi?

Qadın dərhal başa düşüb gülməyini zorla saxladı: “Ah, indi başa düşdüm: Bu Fomindir! O mənim tək qalacağımı bilirdi, özü gələ bilməyib, bir hiylə qurub...”

Qadın gülümsəyərək dedi:

– Bəli, mən o romandan xəbərdaram. İndi nə demək istəyirsiniz?

O adam daha da canlanaraq dedi:

– Onda lap yaxşı! Lakin mən bunun belə çətin olduğunu bilmirdim. – O da gülümsəyərək, nəzakətlə əlavə etdi:

– Əlbəttə, siz həmin qadınsınız, yoxsa, mən, yəqin ki, sizə rast gələ bilməzdim...

Qadın dedi:

– Hava soyuyur, rütubət artır, bəlkə otağa gedək?

O adam baş əyib gülümsədi:

– Təşəkkür edirəm!

O, qərribə gülümsəyirdi: *təbəssüm onun üzündə elə bil daxildən deyil, xaricdən əmələ gəlirdi. O çox yüngül addımlarla yeriyirdi, payız yarpaqları onun ağ ayaqqabıları altında xışıldamırdı; ən qərribə burası idi ki, o kölgəsizdi, amma qadının qarşısında yırğalana-yırğalana uzun bir kölgə sürünürdü, bu kölgə ensiz yolun gah sağına, gah da soluna, otun üstünə düşürdü.*

Qadın ona çəpəki baxa-baxa: “O bunu necə edir?” deyə düşündürdü; həm də ona elə gəldi ki, bu adam qeyri-təbii bir şəkildə yas-tılaşmışdır.

– Siz Fomini çoxdanmı görübsünüz?

O adam qadına heyrətlə baxa-baxa cavab verdi:

– İki il bundan qabaq...

Qadın öz-özünə: “Bu şit zarafat edir” dedi.

– Siz mövsümə görə yüngül geyinibsiniz...

O adam çiyinini çəkib dedi:

– Günah Fomindədir. Axı mən yayda iştirak etməli idim...

Qadın getdikcə daha artıq sıxılır və darıxırdı. O bir də soruşdu:

– Yaxşı, bəs siz kimsiniz? – Lakin gördü ki, Fomin haqqındakı sual kimi bu sual da onu təəccübləndirdi. Bu adam nazik çəliyini havada çırpdı, ancaq qadın viyıldı eşitmədi, o süni və çirkin bir şəkildə gülümsədi.

– *Sizin bunu soruşmağınız qərribədir, yoxsa unudubsunuz? Müsəidə edin xatırladım. Mən Pavel Volkovam! Pavel Niloviç Volkov; mühəndis oğluyam; özüm də mülki mühəndisəm; bekar, uğursuz bir adamam; otuz iki yaşım var. Mən varlıyam. Altı il bundan qabaq sevib evlənmişdim, dörd il keçəndən sonra arvadım məni atıb getdi; karandaşla o belə bir kağız yazıb qoymuşdu: “Bağışla*

məni, Pavel, mən daha səninlə yaşaya bilmərəm". İndi o Qafqazda yaşayır, ancaq, deyəsən, mən onunla görüşməməliyəm, bir də ki, bu mənə məlum deyil. Mənim öz haqqımda bildiklərim ancaq bu qədərdir, qalanları hələ yazılıb qurtarmamış, yaradılmamışdır...

O elə danışdı ki, elə bil pasport oxuyurdu. Qadın yalnız sözlərin axırında qəzəb və kədərə bənzəyən bir şey duydu.

O özü də hirslənərək fikirləşdi:

"Əgər bu özünü Fominin müvəffəqiyyətsiz romanının qəhrəmanı olduğunu təsəvvür edən dəli deyilsə, onda istedadsız və səfeh adamdır".

Qadın eyvana qalxanda ondan soruşdu:

– Siz necə edirsiniz ki, kölgəniz görünmür?

Pavel Volkov buna təəccüb etdi:

– Kölgə, mənim nəyimə lazımdır? Məgər siz yuxuda kölgə görürsünüz? Axı bu lap yuxu kimi bir şeydir.

– Nə yuxu kimidir?

– Bizim sizinlə yaşayışımız, – həqiqətdə mövcud olan adamları əyləndirmək üçün süni surətdə yaradılmış adamların yaşayışı!

Bu sözləri o elə sadəcə dedi ki, qadın düşündü:

"Deyəsən mən səhv edirəm; bu çox bacarıqlı, çox mahir aktyordur. Bəli, – Fominin nə üçün məhz bunu mənim yanıma göndərməsi artıq aydındır".

Qadın gülüb dedi:

– Belə söylə! Siz real adam deyilsiniz?

Sonra da utanıb gözlərini yerə dikdi: bu adam ona qorxu ilə baxırdı, həm də elə bil ki, onu külək tərpədirdi, yırgalayır, lakin qadın bu küləyi hiss etmirdi, bu adamın bədəninin qeyri-təbii hərəkəti ikitərəfli küləkdə yellənən qumaşı xatırladı.

O deyirdi:

– Sizin bunu soruşmağınız çox qəribədir. Doğrusu, mənə elə gəlir ki, siz məni aldadırsınız. Bəlkə Fomin sizi məndən də etinasızlıqla yaratmışdır, buna görə də siz öz vəzifənizi unutmusunuz? Ya da bəlkə, siz mənə müyəssər olmayan bir qayda ilə yaradılmışsınız? Fomin sizi yazıb tamamlamış, məni isə unutmuşdur? Odur ki, siz artıq tamamilə bitkin surətsiniz?

Qadın onun həyəcanlı sözlərini dinləyib düşündü: "Yox. Bu çox yaxşı artistdir". Qadın özünü, öz iradəsinə rəğmən xəyala dalan və bu halını aradan qaldırmalı olan bir adam vəziyyətində hiss edirdi.

Qadın bu sözləri eşitdi:

– Siz susursunuz? Siz ona görə susursunuz ki, nəşə xatırlayırsınız, eləmi? Belə düşünmək mənim üçün daha xoşdur.

Qadın onun sözünü təsdiq etdi.

– Müsaidə edin, romanın başlanğıcını xatırlamaq üçün sizə kömək edirəm...

Qadın dedi:

– Mən onu bilirəm.

– Bəs onda nə olub?

Pavel Volkov bir neçə saniyə susub yavaşca dedi:

– Hə-ə! Mən başa düşürəm: Yəqin, Fomin sizi mənimlə hələlik qovuşdura bilməmişdir... Ya da, bəlkə, o məni başqası ilə əvəz etmişdir? Lakin bütün bu əhvalatda ən təəccüblü cəhət odur ki, siz mənə olan münasibətinizi və romandakı rolunuzu bilmirsiniz.

Elə bir an oldu ki, qadında maraq hissi oyandı, həm də bu hiss onun çəşqinliyinə qalib gələrək, özünü necə aparmalı olduğunu ona göstərdi.

Qadın dedi:

– Yox, mən sizin rolunuzu pis başa düşürəm. Özünüzdən danışın...

– Mən bildiklərimin hamısını sizə söylədim.

– Siz elə bil ki, mövcud deyilsiniz?

O adam təəssüflə etiraz etdi:

– Yox, yox! Elə məsələ də ondadır, elə bədbəxtlik də ondadır ki, mən mövcudam, lakin mən indi ondan asılı olmayaraq mövcudam...

– Başa düşürəm: Hamlet ya Don Kixot onları yaradanlardan asılı olmayaraq mövcud olduqları kimi...

Pavel Volkov baş əyib dedi:

– Təqribən elə. Lakin Fomin Servantes olmadığı kimi, qətiyyən Şekspir də deyildir. Bir də, bundan başqa, mən hələ natamamam. Mən ümumiyyətlə gülünc bir vəziyyətdəyəm. Siz bir təsəvvürünüzə gətirin: mən bağın xiyabanında, skamyanın üstündə iki ildir ki, oturmuşam. İki il! Siz razılaşın ki, bu son dərəcə mənasızdır. Gününlər, gecələr gəlib keçir, şəfəq sökülür, günəş batır, toz, yayın istisi, payızın yağışlı günləri başlanıb qurtarır, qar yağır, qışın çovğunları düşür, ancaq mən burada oturub gözləyirəm; mənim yanımdan,

həqiqi adamlar nadir hallarda gəlib keçir, onlar maraqsız, lüzumsuz şeylərdən danışılar; çesunça kostyum geymiş, tanımadığım çopur bir adam kök bir qadını tamahsızlandırıb deyirdi ki, mənim şitilliyimdə ananas qovunları çox gözəl yetişir; özü də söz arasında, lap elə bil at kimi, onun qulağını dişləyirdi, qadın da yavaşca qışqırırdı. Bunlar olduqca axmaq, mənasız şeylərdir, bu məni lap tənə gətirib! Oturub öz-özümə fikirləşirəm, deyirəm ki, canlı adamlar yamanca qüssə doğuran, səfeh və qeyri-müəyyən insanlardır. Biz, uydurma insanlar, onlardan çox-çox maraqlıyıq! Biz həmişə onlara nisbətən daha zəngin mənəviyyata malik oluruq, bizdə poeziya, lirika, romantizm daha artıqdır. Düşünəndə ki, biz, əslində, ancaq bu küt, real insanları əyləndirmək üçün yaşayırıq...

O həqiqətən təhqir olunmuş adam kimi danışdı. Onun arıq üzünü sanki daha mülayim, daha xoş bir ifadə aldı, halbuki bu dəyişikliyə səbəb otağın ilıq toranı idi.

– Mən, əlbəttə, real insanların nə demək olduğunu və ümumiyyətlə reallığın nə olduğunu yaxşı bilmirəm. Məsələn: bu otaq və onun içindəki şeylər həqiqətən mövcuddurmu, ya onlar mənim kimi, sizin kimi başqa şeylərdir. Fominin törətdiyi şeylərdir, onun təsəvvürünün nəticəsidir?..

Qadın əlini ehtiyatla gözlərinə vurdu, ətrafına nəzər salıb yavaşca dedi:

– Bütün bunlar çox maraqlıdır, ancaq məni bir qədər yorur...

Pavel Volkov onunla razılaşıra q dedi:

– Əlbəttə, yormalıdır. Lakin bilirsinizmi, iki il fəaliyyətsiz və hərəkətsiz qalıb Fominin məni nə vaxt yazıb başa çatdıracağını, adamları əyləndirmək üçün işə salacağını, həyata buraxacağını gözlədiyim müddətdə mən deyəsən bərkimişəm, möhkəmlənmişəm, həm də görünür, öz quruluşuma görə real məxluqa çox yaxın bir şey olmuşam. Az qala mən real adamam, bəli...

Qadın özünü pis hiss etdi; bu bərədə, bu əcaib və heç şübhəsiz ağılsız qonağa bir söz demək istəyirdi ki, iç otaqların qapısında qulluqçu arvad göründü: o, qarmaqla tutulmuş xanı balığı kimi ağzını açmış, gözlərini bərəltmişdi və sanki çərçivə içində dayanmışdı.

– Nə istəyirsiniz, Qlaşa?

– Siz məni çağırırdınız?

– Mən? Yox.

– Bağışlayın. Mənə elə gəldi ki, siz danışırırsınız...

– Əlbəttə, danışırım! Məgər siz görmürsünüz...

Qadın gözlərini qırpa-qırpa ayağa qalxdı, ətrafına nəzər saldı: pəncərənin qabağında, dalı pəncərəyə sarı dayanan Pavel Volkov yox olmuşdu.

Toranda tutqun görünən pəncərə şüşələrinin yanından yavaş-yavaş yarpaq düşürdü, yaşıla çalan havada isfəndan ağacının budaqları sakitcə sallanırdı. Qadın xeyli vaxt, gözləri ağrıyincaya qədər pəncərəyə baxdı, həm də çox təkidlə baxdığı üçün nəhayət, ona elə gəldi ki, şüşələr yuxarıdan aşağıya qədər nazik, qara sapla kəsilmişdir. O. acıqlı-acıqlı dedi:

– Hə, mən danışırım... mən sizi çağırırdım. Çay gətirin.

Qulluqçu gedəndən sonra fikrə daldı: “Gərək ki, buna görmək və eşitmək hallüsinasiyası, mürəkkəb hallüsinasiya deyilir. Bu məndə nədən əmələ gəlmiş olar? Qəribədir. Çox qəribədir”.

Kresloda oturub ayaqlarını uzatdı, qıçının üstünə böyük yun şal saldı.

“Bunu Fominə yazmaq lazımdır, qoy bir mövzuyla da zənginləşsin. Ancaq bu onun mövzusu deyildir”.

Qadın gicgahlarında qanın bərk-bərk vurduğunu, başında fikirlərin rabitəsiz sürətdə dolaşdığını hiss edirdi. Həm də bu vəsvəsənin qurtarmasından xoşlanırdı.

Bu anda tanış xışıltı eşidildi:

– Bəli, mən onu deyirəm ki...

O adam pəncərənin qabağında dayanıb bir əlinin barmağı ilə gicgahını sığallayır, o biri əli ilə şlyapasını yellədir.

Qadın əsəbi halda dedi:

– Müsaidə edin. Qulluqçu qadın içəri girəndə siz harada idiniz?

Pavel Volkov gözlərini heyrətlə bərəlti, bir-iki addım qadına tərəf yeridi: qadın rəddedici hərəkətlə əlini ona tərəf uzatdı.

Volkov dayandı, çiyinlərini yöndəmsiz halda qaldıraraq yəni-dən soruşdu:

– Mən harada idim? Mən burada idim, hə-ə, siz məni daha görmürdünüz? Ona görə görmürdünüz ki, mən sizə tərəf yanakı dayanmışdım. Axı mən oyun kartı kimiyəm, şəkil kimiyəm, yoxsa sizin yadınızdan çıxıb? Axı siz özünüz də elə bu cürsünüz...

Qadın həyəcan və qəzəblə:

– Yox, – dedi, – yox!

Volkov köksünü ötürüb dedi:

– Sizin nə ağır xasiyyətiniz var!

O da bu sözü qadın kimi həyəcan və qəzəblə dedi, sanki onun həyəcanını təkrar edirdi; lakin üzünün ifadəsi dəyişmirdi. Onun üzü doğrudan da şəkli xatırladırdı. Bəzən onun tutqun üzündə kölgə görünür, yenə də yox olurdu; amma üzü dəyişmirdi, bu kölgələr də, onun xoşagəlməyən təbəssümü kimi, daxildən deyil, xaricdən əmələ gəlirdi. O, küləklə azca ləpələnen suda əks olunan kölgəyə daha çox oxşayırdı. Qadın ona diqqətlə baxaraq:

“O bunu necə edir?” – deyə düşündü, sonra birdən əmr edirmiş kimi dedi:

– Bir az sol tərəfdə dayanın.

Volkov qadına baxıb səssizcə kənara çəkildi, güzgünün qabağında dayandı, lakin güzgüdə əks olunmadı, güzgü azca tutqunlaşdı, onun toranda bozaran fiqurunu göstərmədi.

Qadın öz-özülüyündə qət etdi: “Aydın məsələdir, bu hallüsinasiyadır”.

Pavel Volkov isə deyirdi:

– Sizin çox ağır xasiyyətiniz var. Axı mən başa düşürəm ki, siz yenə də inanmırsınız, məni olduğum kimi qəbul etməyə cürət etmirsiniz. Həm də mən güman etmirəm ki, sizin mənə olan münasibətiniz Fominin planına daxildir. Bir də ki...

Pavel Volkov yuxarıya tərəf yayı olaraq əcaib halda yırğalandı.

– Bir də ki, mən Fominin romanını öz şəxsi məsuliyyətimlə, necə deyərlər, öz vəsaitim hesabına davam etdirmək üçün özümü kifayət qədər yetkin hesab edirəm. Mən daha fəaliyyətsiz qalıb gözləmək istəmirəm, mən hər cür havada, bağda, skamyanın üstündə oturub, bu dünyanın axırına qədər, maddənin bütün şəkilləri, onun bütün törəmələri tamamilə dağılıb məhv olanadək qovun haqqındakı söhbətlərə qulaq asa bilmərəm. Bu Fomin məni yaradıb, özü də məni unutmuşdur. Mən eşitmişəm ki, Allah real insanlarla bu cür rəftar edir, lakin Allahın təcrübələrini doğrultmaq üçün mötəbər dəlilləri vardır. Axı, mən belə başa düşürəm ki, Fomin adamları şahmat oyununa qoyub kiminlə isə oyun oynayan Allahı bacarıqsızlıqla təqlid edən adi, lovğa və özünə qürrelənən bir adamdır. Həm də, bilirsinizmi, mənə elə gəlir ki, bu Fomin deyildir! O tək qalanda bir

görəydiniz özünü necə aparır! Otağı öz xəyalı ilə yaratdığı məxluqlarla doldurur və özü kimi ağılsız kabusların sıx izdihamı arasında qalır, özü də bilmir ki, onlarla nə etsin. Sərsəm adamdır! Mən xəyalı bir həyat sürdüyüm bu iki il ərzində onun haqqında çox düşünmüşəm, onun belə bir ağılsızca şöhrətpərəstliyə gəlib çatması məni heyretə salır. Siz bir düşünün: Fomin yəqin yaxşı başa düşür ki, o özü də, onun kimi bütün başqa incəsənət adamları da, həyatı son dərəcə dolaşdırıb mürəkkəbləşdirirlər, onu öz uydurmaları ilə doldururlar. Axı bu uydurmalar nə deməkdir? Bu uydurmalar – söz oyunbazlarının subyektiv zövq və meyillərinə uyğun olaraq təhrif edilmiş real varlığın insanları və faktlarıdır. Bir də ki, onlar özü də real adamları əyləndirmək üçün kiminsə uydurduğu məxluqlardır, lakin bunu onlar başa düşmürlər, təsəvvür edin ki, düşmürlər! Əslində, real adamların, həqiqət sahəsinə guya onu zinətləndirmək üçün səpələnmiş uydurma yaradıcılarını, belə amansızlıqla lağa qoyduqları qədər lağa qoyulan eybəcər adam mövcud deyildir. Həyatda bu don-kixotlar, faustlar, hamletlər olmasaydı – həyat daha sadə, daha rahat, daha az ziddiyyətli olardı, hə? Məgər sizcə belə deyilmi? Siz bu barədə fikirləşin, düşünün!

Pavel Volkov bu uzun nitqi həyəcanla, çox gülünc bir şəkildə, insanlar arasında ancaq təkçə ədəbiyyat tənqidçilərinin malik olduqları və həmişə də əlacı tapılmayan mənəvi savadsızlığın həqiqi bir əlaməti olan mütəfəkkir inamı ilə irad etdi. O, qeyri-təbii bir şəkildə yırgalanır, çöldə görünən sərab kimi ilğım çalır, lakin onun fiquru real insan şəklini itirmirdi. Qadının ətrafında hər şey axırdı, fırlanırdı, onu bir qədər dəhşətli maraqlı hissi ilə məst edirdi.

Pavel təkrar etdi:

– Bəli, mən romanı müstəqil surətdə davam etdirmək qərarına gəlmişəm. Bircə qadın tapmış olsaydım, daha doğrusu, sizi inandıra bilsəydim ki, Fomin tərəfindən sizin üçün müəyyən edilmiş adam mənəm – onda iş düzələrdi.

Sonra da qadına şübhə ilə baxıb təəssüflə dedi:

– Bu lənətə gəlmiş həyat elə mənasız bir şəkildə qurulmuşdur ki, qadinsız bir addım da atmaq olmur. Həm də ki, onsuz adam darıxır...

– Əgər mən sizi düzgün başa düşmüşəmsə... – Qadın sözünə ara verdi, o daxilində qarışıq, lakin ciddi bir fikrin baş qaldıraraq onda xoş duyğu oyatdığını hiss edərək, bu duyğuya diqqətlə fikir verdi.

O adam qadına tərəf əyilərək:

– Eləmi? – deyə təkidlə soruşdu, qulluqçu qadın podnosda çay gətirəndə gözdən itmədi.

– İki fincan, Qlaşa.

– İki?

– Əlbəttə, mən Allah...

O adam qulluqçu qadının arxasınca baxaraq soruşdu:

– Bu da Fominin tövətmesidir?

Qadın ona cavab verməmək üçün başını əydi. O adam bu hərəkəti müsbət cavab kimi qəbul etdi.

– Təsəvvürü bu cür qaba şəkildə təcəssüm etdirmək nəyə lazımdır, – mən bunu başa düşmürəm!

– Siz çay içəcəksinizmi?

Pavel Volkov özünü düzəldib qəmgin-qəmgin dedi:

– Siz mənə hələ bir araq da, konyak da təklif edəydiniz! Yox, görünür, Fomin sizi təsvir edib qurtarmayıbdır, siz özünüzü mənimlə necə aparmalı olduğunuzu bilmirsiniz, buna görə də bizim aramızda eşq macerası əvəzinə gülməli vödevil yaranır. Mən nə edəcəyimi qətiyyənlə bilmirəm. Mənim tamamilə real olmağım üçün qadın lazımdır. Həm də, yəqin ki, bu qadın sizsiniz. Lakin siz öz rolunuzla heç tanış deyilsiniz, ya da onu başa düşməyibsiz, ya da, təkrar edirəm, Fomin sizi məndən də etinasız uydurmuşdur. Nəhayət, mənə elə gəlir ki, siz özünüz – özünüze inanmırsınız, hələ də inanmırsınız. Mənim xəyal olmadığımı, həm də sizin deyil, – başa düşün axı, sizdən xahiş edirəm! – Sizin xəyalınızın deyil, Fominin xəyalının yaratdığı məxluq olduğuma sizi inandırmaq üçün vəsaitim yoxdur, – başa düşürsünüzmü?

Qadın başa düşürdü ki, bütün bunlar qeyri-mümkün cəfəngiyatdır, ağılaşmaz bir uydurmadır... Mən də əminəm ki, fərasətli oxucu bu məsələdə onunla tamamilə şərikdir. Əlbəttə ki, ancaq bu məsələdə! Mən fərasətli oxucunu otuz ildir ki, çox düşüncəli bir adam kimi tanıyıram; həm də onun idrak qüvvəsinə mənim ehtiramım var; fərasətli oxucunun ağır, hətta məşəqqətli həyatının ən bayağı mənasızlığını öz-özündən gizlətməyi bacarması, bu barədə böyük bir səbat göstərməsi mənim ona olan ehtiramımı daha da artırır.

Oxucunun özü üçün son dərəcə münasibətsiz olan, lakin onun özü tərəfindən yaradılan həyata göstərdiyi müqəddəs ehtiram məni

ürəkdən mütəəssir edir, real həyata qarşı saysız-hesabsız mənasızlıqların bu xırda toxunmuş möhkəm torunda, – siyənək balığının duzlu suyu, nəməkova çəkib aparən kimi, oxucunu da hara isə çəkib aparən tora qarşı hər dəfə kiminsə üsyanedici fantaziyası öz cəsəretli və faydasız səsini ucaldanda oxucunun duyğusu, xüsusiyyətçi dəhşəti məni valeh edir. Mən oxucuya hörmət edirəm ki, o mənim üçün son dərəcə çevik və səbirli materialdır, mən öz təxəyyülümün hesabına oxucunu əslində olduğundan daha maraqlı, daha ağıllı və daha yaxşı hala salanda o etiraz etmir. Mən bilirəm ki, bu ricət tamamilə yersizdir, lakin məndə qəflətən, oxucuya ən səmimi bir kompliment demək üçün lirik arzu oyandı, – tərif üçün-sə adama hər zaman və hər yer eyni dərəcədə əlverişlidir.

Mən yazılmamış roman haqqındakı hekayəti davam etdirirəm.

Bəli, qadın inanmırdı, lakin o özünü ciddi aparmaq qərarına gəlmişdi, yalnız dəli olmaqdan qorxduğu üçün bu qərara gəlməmişdi, yox! – ona görə bu qərara gəlmişdi ki, onun dumanlı fikri müəyyən bir şəkil almışdı.

“Mən nə üçün Fominin bacardığı şeyi edə bilmirəm? Yəqin, uydurmaq – doğmaq qədər çətin və təhlükəli deyildir”.

Qadın qonağa dalgın nəzərlə baxıb dedi:

– Mənim yadımda qalan budur ki, Fominin romanı...

Lakin o, sözünü kəsərək mehribanlıqla gülümseyib soruşdu:

– Bunu necə edirlər? O sizi necə yaratmışdır?

Pavel Volkov da elə bu cür gülümsədi, – bu gülüş onun üzünə kənardan yapışdırılmış kimi olsa da, – daha mülayim səsle cavab verdi:

– Doğrusu, bilmirəm! Mən mövcud olduğumu, adımın Pavel Volkov olduğunu, sarışın olduğumu və sairəni birdən başa düşdüm, ya hiss etdim. Mənim uğursuz və ağır macərəmi, deyəsən onunla izah etmək lazımdır ki, mən düşünən, təhlil edən bir adamam; ancaq özümle məşğulam, bütün qalan şeylər isə, xarici aləm deyilən bütün varlıq, mənim üçün düşüncələrimin mövzusu ya da mənbəyidir. Məndən kənarda mövcud olan şeylər məni öz daxilimdə sıxışdırır, daxilimdən də nə isə xaricə çıxmağa can atır; ümumiyyətlə, mən çox narahat, təşvişli bir həyat üçün yaranmışam, həm də görünür, mənim son məqsədim – müxtəlif hadisələrin qarma-qarışığı içərisində özümü tapmaqdan, özümü sirlərin dərinliklərinə asanlıqla keçən çox

kəskin və bütöv bir xilqət halında toplamaqdan ibarətdir. İndi mənə elə gəlir ki, mən Fomindən də qabaq mövcudam, lakin indi sizin qarşınızda olduğum kimi, hətta qeyri-müəyyən bir bütöv şəkildə birləşmiş olan rabitəsiz, qeyri-müəyyən dumanlı parçalardan ibarətəm; nə fikirlə əlaqədaram, nə hisslə, nə də məqsədimi göstərən bir arzu ilə. Mənim özüm haqda deyə biləcəyim şeylər ancaq bundan ibarətdir.

Qadın bu dəm arxayınılıqla düşündü: “Bu adi bir adamdır. Özü də kifayət qədər təvazökardır. Mən də qətiyyən dəli olmuram. Ancaq tanımadığım, bilmədiyim bir şey görürəm, həm də, əlbəttə, burada bir fokus vardır”.

Qadın Volkovun səsini eşidirdi:

– Mən yəqin Fominin uydurmuş olduğu bir həqiqəti təsdiq etmək üçün yaradılmışam. Axı, gerek ki, yazıçıların bütün tövsiyələri müxtəlif həqiqətləri təsdiq etmək üçün həyata atılır, elə deyilmi?

Qadın müsbət cavab verməyə cəsarət etmədi: hər halda onun qarşısındakı yad, şübhəli adam idi, – bu dünyanın kiçik sirlərini onun qarşısında açmaq nəyə lazımdı? Bəlkə doğrudan da başqa bir aləm mövcuddur, orada, yapon siçanları kimi, iki cür adamlar yaşayır?

Sonra qadın çox ağıllı bir fikrə gəldi; əgər mənim qarşımdakı adamdırsa, onda mən bu adama işvəkarlıq göstərsəm, o, əlbəttə gerek bunu hiss etsin. Qadın çox qəşəng və zərif qıçını böyük yun şalının altından çıxardı, oynada-oynada dedi:

– Mənim yadımdadır ki, Fomin sizi, məhz sizin təsəvvür etdiyiniz kimi nəzərdə tutmuşdur...

Volkov:

– Mən şadam, – dedi, – əlbəttə, bu çox çətin rol olsa da mən şadam! Axı bir halda ki, yaranmışam, deməli, yaşamaq lazımdır.

Qadın bir qədər fikirləşərək onunla razılaşdı:

– Bəli. Siz sonralar, doğrudan da, elə bir qadına rast gəlməlisiniz ki, o qadın nə isə gözləyir, nə isə həll edir, lakin heç özü də gözləmədiyi halda, qət etdiyini deyil, başqa bir şey edir. Bu cür qadınlara heyat, ömürlərinin axırına qədər, heç olmazca qocalana qədər, bitməz-tükənməz görünür; Xüsusilə onlara elə gəlir ki, yaxın bir yerdə, onların yanında bütün duyduqları şeylərin arxasında yenə də çox böyük və xoş bir sirr gizlənmişdilər, – bu sirri açmaq, ondan cismən və ruhən zövq almaq – onların gözlədikləri budur! Mən əminəm ki, şəxsən mən bu cür qadınlardan deyiləm.

Fomin də sizi yaradanda məni düşünmüş olduğunu ağılım kəsmir. Ancaq siz bilirsiniz ki, bu yazıçılar...

Pavel Volkov hiddətlə əlini yellədi:

– Bəli, bəli, mən sizin nə demək istədiyinizi başa düşürəm. Bu dəhşətdir! Ən cinayətkar bir dəmdəməkilikdir! Siz xəyal aləmində mənim kimi, sizin kimi və bizə oxşar natamam, eybəcər məxluqların nə qədər çox olduğunu təsəvvürünüze gətirə bilməzsiniz!

Qadın kədərlənərək soruşdu:

– Doğrudanmı? – Sonra şübhə ilə əlavə etdi:

– Eybəcər məxluqlar?

Lakin Pavel Volkov ona cavab vermədi, getdikcə canlı insan kimi danışaraq, şikayətlənə–şikayətlənə sözüne davam etdi:

– Onlar belə güman edirlər ki, yaratdıqları surət kağızda nəqş edilmiş, bununla da hər şey bitmişdir; lakin kağızda surətin ancaq şekli qalır, o özü isə dünyaya çıxır, mənim kimi, sizin kimi, psixofizika törəmələri kimi, beyin və əsəb atomlarının parçalanmasının nəticəsi kimi, efirdən daha real bir şey kimi yaşayırlar. Axı siz ki, bunu bilirsiniz.

– Hə, əlbəttə bilirəm! Bəli. Siz nə üçünse stola yaxın oturmursunuz?

O da, hər bir adamın edəcəyi kimi, gəlib oturdu, həm də aydın görünürdü ki, qadının xırdaca hiyləgərliyini o hiss etməmişdir. Qadın köksünü ötürdü, natamam insanlar aləmindəki həyatı öz təsəvvüründə canlandırmağa çalışdısa da, bacarmadı, çünki elə o saat onun gözləri qarşısında tanış adamlar fırlanmağa başladı; bunların içərisində o hələ, ona lazım olan, dahi bir musiqçinin əlindəki musiqi aləti kimi, kamil bir adama rast gəlməmişdi. Qadın bildi ki, kamil adam, – onun bütün arzularını nəinki yalnız yarandığı anda təmin etməyi bacaran, həm də bu arzuları irəlicədən başa düşərək onları oyatmağı bacaran bir şəxsdən ibarətdir. Belə bir şəxs – heç bir şey soruşmadan hər şeyə cavab verməyi bacarmalıdır. Onun çox danışması lazım deyil, lakin o hər şeyi duymalı, başa düşməli və qadın öz-özünü günahkar görmək istəməsə, onu heç bir şeydə günahlandırmamalıdır.

Qadın bu barədə düşünə–düşünə qonağın yavaş səsinə diqqətlə qulaq asırdı.

– Burada, görünür, labüd bir şey meydana çıxır: Fomin məni müəyyən ruhi məzmunla təmin etmişdir, mən canlanmışam, yaşayıram; lakin sonra hiss edirəm ki, mənim daxilimə xaricdən, məndə indi mövcud olan keyfiyyətlərə zidd keyfiyyət və fikirlər daxil olur. Bu artıq keyfiyyətlərin məni eybəcərləşdirdiyini duyaraq, mən onları rədd edə bilmədim, çünki o anda mənim hələ yaşamağa şəxsi iradəm yox idi. Fomin isə öz psixofizika törəmələri axınının dumanı ilə əhatə olunmuşdu, bu, siz bildiyiniz kimi, çox möhkəm və çevik bir mühitdir; mən bu mühiti keçib Fominin şüuruna çatmağa çalışsaydım – bu mühit məni parçalardı...

Qadın düşünürdü: “Fərz edək ki, mənim qarşımdakı, doğrudan da, hələ adam deyil, adamın başlanğıcıdır; o elə bir məxluqdur ki, mən onu kamil insana lazım olan şeylə doldurub tamamlaya bilərəm. Bu, Piqmalionun etdiyindən də asandır...”

Qadın gözlərini yumaraq bu əcaib, şəffaf səsi dinləyirdi – bu səs qadının düşüncəsinə, ona kənddə bala naxırçı Kirkanın qarmon çalmasını, uzaqda qızların mahnı oxumasını dinləməyə, həmişə olduğu kimi yenə də itlərin – olduqca gözəl görünüşlü, çox parlaq, şüaları sanki kiminsə tərəfindən hamarca daranmış olan aya baxıb hürüşmələrini eşitməyə mane olmurdu.

– İndi, budur, mən başa düşə bilmirəm ki, məni yaratmış olan Fomindən məndə nə var; onun yaratdığı və mənimlə dolaşdırdığı başqa şəxslərdən əxz olunmuş məndə nə var; həm də, nəhayət, mən, romanın qəhrəmanı kimi, Fominin mənə və ümumiyyətlə romana heç bir münasibəti olmayan fikirlərini duyuram. Mən axı sizə demişdim ki, Fomin kiçik bir dəlixanadır; ya da, bilmək istəyirsinizsə, müxtəlif surətlərin arasıkəsilmədən veyilləndiyi, birbirini inkar edən müxtəlif fikirlərin axıb getdiyi bir yoldur. Məsələn, şəxsən mən güman edə bilmərəm ki, təbiət nə istədiyini bilmir; hər şeyi yarada bilən təbiət saysız-hesabsız eybəcər, artıq şeylər yaradır, – bu, Fominin mənə qətiyyən lazım olmayan aforizmdir; bu cür mənasız aforizmlər mənim daxilimdə az deyildir. Bəlkə də mən elə ancaq ondan ötrü yaranmışam ki, mənasız şeylər mənəyi olum? Bir də mən əsas bir şeyi bilmirəm: mən mehribanmı, yoxsa qəzəblimi adam olmalıyam?

Qadın gülümsəyib əlini ona uzatdı, mehribanlıqla və kəskinliklə dedi:

– Lakin siz bunu bilməməlisiniz. Sizin həyatınızın maraq və mənası ondadır ki, siz, xeyirlə şəri bir-birindən yaxşı fərqləndirə bilmirsiniz.

Volkov flanel pencəyinin düyməsini dartışdıraraq şübhə ilə soruşdu:

– Siz doğrudanmı belə düşünürsünüz?

– Bəli, mən sizin rolunuzu bu cür başa düşürəm. Siz xeyirlə şəri bir-birindən ayıra bilsəydiniz, mən əminəm ki, çox darıxardınız. Belə daha maraqlıdır.

Pavel Volkov nədənsə şübhələnərək fikrə getdi. Həm də onun qadının əlinə fikir verməməsi qeyri-təbii idi, onun yerinə başqa kişi olsaydı, buna fikir verərdi.

O dedi:

– Bə-li. Yaxşı, bəs bu kimdən ötrü maraqlıdır?

– Məndən ötrü. Sizdən ötrü. Oxucudan ötrü, nəhayət...

– Hm... Oxucudan ötrü?

Pavel Volkov əlini saçına, gözlərinə çəkdi, gülümsəyərək başını yırğaladı:

– Sizə elə gəlmirmi ki, bu çox amansız bir əyləncədir? Bir düşünün: dramatik çarpışmalar yaratmaq üçün bizi saysız-hesabsız fəlakətlər keçirməyə vadar edirlər: lap, bağışlayın, it kimi bir-birimizin üstünə qısqırdırlar; bizi oyuncaq kimi əzişdirirlər, bunu da bir oxucunu, yəqin, ürəyi darıxan bir adamı əyləndirmək üçün edirlər. Bəzi adamları əyləndirmək üçün, bəzilərini əzab çəkməyə vadar etmək üçün – çox qərribə deyilmə? Gərək ki, bu mənim fikrim deyil, Fominin fikridir, ancaq, doğrusu, yaxşı fikirdir. Fomin, əslində, nəcib adamdır. O, lovğa deyil, mənim zənnimcə, bu, əsil nəciblik əlamətidir. O bəzən qələmi yerə qoyub öz-özündən soruşur: – mən bunu nə üçün edirəm, nə üçün yazıram? O özü əzabı xoşlamır, əzaba nifrət edir, ancaq, təəssüf ki, yazıçı üçün bəd-bəxtlikdən başqa ayrı bir material yoxdur...

Qadın ona yaxınlaşıb soruşdu:

– Deyin görüm, siz kölgə və güzgü ilə o fokuslarınızı necə edirsiniz?

Qadın bu sözü deyəndə, yəqin, tufəngi öz iradəsinə rəğmən təsadüfən açılan ovçu nə hiss edirsə, o da belə bir şey hiss etdi. Qadın utandı, elə o saat mehribanlıqla qonağın əlinə toxundu:

– Acıqlanmayın.

Lakin qadının əli altında nahamvar toxunmuş süfrədən başqa heç bir şey yox idi; bu heç xoşa gəlməyən, hətta dəhşətli bir hal idi. Lakin acıqlı, məzəmmətedici səs eşidiləndə əhvalı daha da pozuldu.

– Lakin siz həqiqi, adi, real bir qadınsınız. Siz bəs mənə nə üçün aldadırsınız?

Pavel Volkov ayağa qalxdı. Şlyapasını qərribə tərzdə yelləyərkən qəzəb və heyratla təkrar etdi:

– Bu aldatmağın nə mənası var?

O, bir xəyal kimi eyvana çıxdı, bir neçə saniyə qapının içində dayanaraq ay işığında süzüldü.

Qadın yavaş-yavaş ona yaxınlaşaraq dedi:

– Bəri baxın! Axı bu ağlasığan şey deyil! Mənə inandırmaq mümkün deyil ki, siz...

Qadın gedə-gedə ilk dəfə inandı ki, yer kürəsi doğrudan da öz məhvəri ətrafına hərlənir, həm də mənasız, lüzumsuz bir sürətlə hərlənir.

Pavel Volkov uzaqlaş-aşağılaşmağa dedi:

– Oxucular! – həm də aydın idi ki, bu sözə o təhqiredici, məzəmmətedici bir məna vermişdir. O, çəliyini qoltuğunun altında tutmuşdu, əlcəyini cibindən çıxarıb, qəhrəman rolunu oynayan məşhur əyalət aktyorları kimi, onları əlinə taxırdı. Lakin qadına elə gəlirdi ki, əlcəklərin barmaq taxılan hissəsi çox tez şişir, sanki onlara hava doldururdular.

Aydın məkrli şıltaq işığında onun flanel geymiş bədəni yaşıl çalan kölgə kimi bir rəng alırdı. Budur o, gölün sahilinə yanaşdı, qayın ağaclarına çataraq gözdən itdi, gümüşü gövdələrin arasında, suyun tutqun işığında yox oldu.

Əlbəttə qadın barmaqları ilə gözlərini sildi; bu cür hallarda həmişə belə edirlər, bu cür hərəkəti unutmamağa cəsarət edən bir müəllif yadıma gəlir. İtlərin fasiləsiz ulaşması nəzərə alınmasaydı, hər tərəf çox sakit idi. Divar saati gərək gecəyarısı zəngini çalaydı, ya da bayquş iki dəfə ulayaydı, lakin mən, olmayan şeyi oxucuya söyləmək istəmirəm. Məlumdur ki, mən ciddi realistem, mənim hekayələrimdəki kəskin, qaba həqiqət – oxumağı bacaran bütün tənqidçilər tərəfindən etiraf edilmişdir, oxumağı hələ öyrənməyənlər isə, mənim ləyaqətlərimi, başlıcası isə nöqsanlarımı

qiymətləndirməkdə birincilərlə tamamilə razılaşırlar. Şəxsən mən qəti surətdə inanmışam ki, mənim nöqsanlarım ardıcıl və fasiləsiz inkişaf edir, həm də mən bu yolda çox keçmədən tam bir kamilliyə nail olacağam. Lakin bu, gələcəkdə olacaq, indilik də mənim qarşımda belə bir məsələ durur: hekayəni necə qurtarım? Mənə elə gəlir ki, bu çox asan bir işdir, məsələn:

Qadın uzaqlara baxaraq köksünü ötürdü: orada, dəyirmi, qara bir göz kimi işıldayan gölün kənarında qalın meşənin ağacları iri, qara kirpik kimi ucalırdı.

Bu, pis obraz deyil; hər halda orijinaldır. Gölməçələr, göllər, dənizlər mənə həmişə yerin gözü kimi görünürdü; hafizədən başqa heç kəsin əli çatmayan, əfsanəvi uzaqlığa ildırım kimi qaçıb gedən gənclik dövründə isə mən hətta belə bir şeir yazmışdım:

Ümmanların sən o mavi gözlərlə
Hey baxırsan əziz torpaq, ana torpaq
Bacıların olan qızıl ulduzlara,
Mavi göydə yanan qızıl ulduzlara.
Mavi gecə, ümmanların bu gözləri
Nə kədərlə parlayır, yanırırlar, ah...

Və sairə, və sairə! Çox quru şeirdir. Yeri gəlmişkən tənqidçilərin nəzərinə: torpaq-ulduz sözlərini V.Hüqodan borc almışam. Nə isə, dalısını yazıram.

Qaralan meşənin üzərində yavaş-yavaş üç ulduz çıxırdı. Qadın xatırladı ki, bu Orion bürcüdür. Göy boş idi; ayın oğurluq işığı lovgalana-lovgalana ulduzların parıltısının qarşısını kəsirdi.

Burada bir çoxları üçün olduqca faydalı, bəziləri üçünsə təhqirli olan bir müşabihət ortaya çıxır; lakin mən bu təşbihi gətirməyəcəyəm, bu təşbih məni mövzudan yayındıra bilər, hekayəni qurtarmaq lazımdır. Bəli.

Qadın eyvanın qapısını yavaşca örtüdü, balaca, əlbəttə, rahat və səliqəli otağına getdi; bu otaq onun öz xəyal cücələrinə pərvəriş verdiyi isti bir yuva idi. O, soyuq yanaqlarını ovucları ilə bərk-bərk ovuşduraraq aynanın qabağında dayandı; oradan qadına heyrət və qorxudan geniş açılan sanki yad gözlər baxırdı. Onu gözəlləşdirən, ona zinet verən bu gözlər inanmırdı ki, belə balaca, zərif, qəşəng bir xanımın...

O belə düşünürdü:

“Onun adam olduğuna inanmıram. O adam olsaydı, kişi olsaydı... Əslində o məni təhqir etmişdir”.

Qadın masaya yaxın oturub açılmış corabını düzəltdi, dırnaq qayçısını oynada-oynada xeyli oturdu. Sonra zəmşə ilə dırnaqlarını təmizləməyə başladı: dırnaqları pardaqlayanda daha yaxşı fikirləşmək olur. Çox təəssüf ki, İmmanuel Kant bunu bilmirdi. Qadının çox fikirləri vardı, lakin bu fikirlər, toz zərrələri günəş şüasında titrəşən kimi, təşvişlə titrəşirdi; bunlardan heç biri onun xoşuna gəlmirdi, buna görə də o məyus olurdu. Qadın özünü Fomin haqqında düşünməyə vadar etmək üçün xeyli səy göstərməli oldu.

O belə düşündü: bu kişi çirkin, qaba olsa da, onun tanışları içərisində ən maraqlı bir adamdır. O belə fikirləşərək bir şeyi anladı və buna heyrət etdi: o xeyli vaxtdır ki, həmişə ancaq Fomin haqqında düşünür; on dəqiqə bundan qabaq onun keçirdiyi hal, qəlbimin, başqalarından daha məzəli olan bir adamla əylənməsindən ibarət idi.

Qadın bu nəticəyə gəldikdən sonra büvarı açıb xırda ingilis xətti ilə tələsə-tələsə yazdı:

“Əziz Antipa Tituç.

On beş dəqiqə bundan qabaq mən çox qəribə, fantastik, dəlicəsinə bir hal keçirirdim. Sizin bildiyiniz daha güclü epitetlər varsa, onları da buna əlavə etsəniz, mənim keçirdiyim halı yenə də bütün dərinliyi ilə tamamilə düzgün müəyyən edə bilməz.

Siz heç bilirsiniz mənim yanıma kim qonaq gəlmişdi? Sizin romanınızın qəhrəmanı Pavel Volkov. Siz bu adam haqqında mənə çox şey danışmışdınız, yaxşı da danışmışdınız, ancaq mən onu yenə də – xatırıңызdadırmı? – kifayət qədər aydın təsəvvür edə bilmirdim. Siz elə düşünməməlisiniz ki, mənim yanıma ona oxşar real bir adam gəlmişdi; yox, bu məhz Sizin yaratdığınız və – bağışlayın! – adama az oxşayan Pavel Volkov idi. O özünü Sizin yaradıcılıq qüvvənizin təcəssümü adlandırırdı, lakin o mənim üçün qətiyyən anlaşılmayan bir şəkildə idi: zahiri cəhətdən adamdır, daxilən – cansız, natamam, hətta normal kişinin cinsi həyəcanlarına da tabe ola bilməyən bir məxluqdur. O çox yaxşı geyinmişdi, lakin bacarıqsız və doğrudan da bir növ, tənədən dırnağa qədər yarımçıq şeydi. Sizdən şikayətlənərək deyirdi ki, o məni yaradaraq yaddan çıxarmışdır, buna görə də hiddətlənərək, Sizin ona kifayət qədər

vermədiyiniz qüvvə ilə müstəqil surətdə yaşamaq qərarına gəlmişdir. Mən Sizin qəhrəmanınızı bu cür başa düşdüm.

Xahiş edirəm elə düşünməyin ki, mən dəli olmuşam, məni qara basmışdır, – qətiyyən belə deyil. Mənim bu əcaib adamın gəlişinə tamamilə sakit, ağıllı və tənqidi münasibət göstərməyim – ruhən sağlam olduğumu sübut edir.

Sizin qəhrəmanınız mənim qətiyyən xoşuma gəlmədi. Mən əminəm ki, hadisələrin mərkəzində dayanan belə bir adamla Sizin romanınız müvəffəqiyyətsiz olacaqdır. Məgər maraqsız adamın həyatında maraqlı bir şey ola bilərmi? Bu Volkov həтта bir o qədər ağıllı da deyil. Siz onu müvəffəqiyyətlə yarada bilməmişiniz. Buna görə də onu dəyişməli, yenidən yazmalısınız, hər halda Siz elə etməlisiniz ki, bu məxluq yer üzündə xəyala bənzər bir şeyi kimi veyillənməsin, Sizi – bilmirəm nə ilə! – rüsvay etməsin. Bir düşünün: bu gün o mənim yanıma gəlir, sabah başqa bir qadının yanına gedir, Diogen insan axtaran kimi, o da qadın axtarır...

Qadın əl saxlayıb fikirləşdi: bu hadisəyə mən həddindən artıq reallıq vermərəmmi, gülməli şey yazmıram ki? Sonra qət etdi: – qoy necə yazılıbsa, elə də qalsın, bu daha məzəlidir!

Qadında Pavel Volkovu məhv etmək arzusu getdikcə güclənirdi; o yenə də xeyli yazdı, Volkov nəyə lazımdır? Mənfur, müvəffəqiyyətsiz uydurulmuş adamlar ümumiyyətlə nəyə lazımdırlar?

O, məktubun axırına bir neçə xoş söz yazdı, qulluqçu arvadı çağırdı, pəncərələri kip örtməyi, eyvana çıxan qapını yaxşı-yaxşı bağlamağı tapşırıb dedi:

– Qləşa, siz yan otaqdakı divanda yatın, mən özümü çox da yaxşı hiss etmirəm. Bəlkə sizi çağırmalı oldum.

Paltarını soyunub yatağına girdi, Fominin bu məktuba necə münasibət göstərəcəyini təsəvvür etməyə çalışaraq yuxuya getdi.

Bir neçə gündən sonra Fomin cavab göndərdi:

“Mən Sizin əziz və çox məzəli məktubunuzu bu saat, qüسسə doğuran bu yağışlı gecədə oxudum; otaq soyuqdur, qəlbimdə də soyuqluq hiss edirəm. Mən qonaq getmişdim, evə piyada gəlirdim, yağış çətimə dəyərək səslənirdi, mən Sizin haqqınızda düşünürdüm. Bu aralıq təbim gəldi, şeir qoşdum, əlbəttə yaxşı şeir deyil, lakin, inanın səmimi yazılmışdır!”

Fomin öz şerində deyirdi:

Əcaib bir xəyal pişvazına bax,
Ensiz bir cığırla gedirəm yalqız,
Dərdim də qurğuşun bir kölgə sayaq
Sürünüb arxamca gəlir aramsız.

Qəlbimi incidən ağrılarım,la,
Ömrün o əsrarlı mənələrindən
Sinəmə yığılan sonsuz qüssədən
Narahat etmirəm heç bir kəsi mən.

Heç kəs mənə yardım eləyə bilməz.
Mənim də heç kəsə dəymir köməyim;
Təsəlli vermirəm onlara sözlə -
Vermirəm onlara töhfə dərdimi,

Susuram ki, yalan deməyim deyə,
Məni, kim ittiham edə bilər, kim?
Mən ki sizinləyəm, sizinlə daim
Ondan söz açıram zarafat kimi...

Qadın gülümsədi: Fomin bu şəri ona baharda, onunla bərabər qayıq seyrinə çıxanda oxumuşdu, yəqin bu onun yadından çıxmışdı. Bəlkə də yadından çıxması yaxşıdır; qadının o axşam ovqatı təlxdi, buna görə də Fominə demişdi ki, bu cür şeirdən bir gecədə azı bir sajen yazmaq olar.

Sonra Fomin yazırdı:

“Evə gələndə stolun üstündə Sizin bu cür orijinal, mənə dostcasına diqqət və maraqla, – mən bu cür münasibəti çox az görmüşəm, – mənim əsərimə ciddi yanaşmaq hissi ilə dolu olan məktubunuzu gördüm. Çox sağ olun. Siz bu acınacaqlı romanı mənim hafizəmdə canlandıraraq onun qəhrəmanını qəti məhv etdiniz. Mən əlyazmasını götürüb oxudum, utandım, cırıq-cırıq elədim. Daha Pavel Volkov gəlib Sizi narahat etməz”.

Bundan sonra Fomin, qadının xoşuna gəlmək istəyəndə nə yazırlarsa, elə sözlər yazmışdı. Belə hallarda həmişə qadına yaltaqlanırlar, bəzən bu, səmimi yaltaqlıq olur.

Qadın məktubu oxudu, pəncərəyə, bağa baxa-baxa fikrə getdi. Bağda qəmginlik gətirən payız günəşi parıldayırdı, külək vıyılda-yıb coşur, saralmış yarpaqlar yerə tökülürdü.

Bununla da hekayə qurtardı.

Bundan sonra qadının nə etdiyini mən bilmirəm, ancaq belə güman edirəm ki, o öz ərinə belə bir şey yazar:

“Bağışla, Pavel, mən daha səninlə yaşaya bilmərəm”.

Mən bu qadının ərini də tanımıram. Bəlkə də bu, qadınların atıb getmədiyi nadir kişilərdən biridir. Mənə elə gəlir ki, bu cür kişiler lal, kor, topal və ümumiyyətlə son dərəcə eybəcər olurlar, ya da o dərəcədə bədbəxt və zavallı olurlar ki, onların bədbəxtliyini daha artırmaq mümkün deyil.

Bu hekayəni lirik ahənglə yazılmış təbiət təsviri ilə qurtarmaq lazım idi, lakin mən bunu etmək istəmirəm.

Elə bu cür də yaxşıdır.

KİTABDAKILAR

Ön söz 4

HEKAYƏLƏR

İzergil qarı (tərc. Məmməd Arif)	9
Makar Çudar (tərc. Məmməd Arif)	29
Şahin nəğməsi (tərc. Məmməd Arif)	42
Çelkaş (tərc. Məmməd Arif)	47
İnsanın doğulması (tərc. Məmməd Arif)	77
İlk məhəbbət (tərc. Hüseyn Şərif)	88
Guşənin (tərc. Hüseyn Şərif)	118
Nakam məhəbbət (tərc. Hüseyn Şərif)	144
Qəhrəmanlıq haqqında hekayə (tərc. Hüseyn Şərif)	192
Padşahpərəst (tərc. Hüseyn Şərif)	225
Bir eşq macərəsi (tərc. Hüseyn Şərif)	238

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimoğlu*
Texniki redaktor: *Mübariz Piri*
Kompyuter səhifələyicisi: *Allahverdi Kərimov*
Kompyuter operatorları: *Asifə Əfəndi*
Günəl Daşdəmirova
Korrektor: *Kamilə Dilbazi*

Yığılmağa verilmişdir 22.09.2006. Çapa imzalanmışdır 01.12.2006.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 16,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 241.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.